

T.C.

HİTİT ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ PROGRAMI

**LİSE ÖĞRENCİLERİNDE DEİZM, AGNOSTİSİZM VE DİĞER
İNANÇ EĞİLİMLERİ**

Yüksek Lisans Tezi

Havva Betül KARASOY

Çorum - 2025

LİSE ÖĞRENCİLERİNDE DEİZM, AGNOSTİSİZM VE DİĞER İNANÇ EĞİLİMLERİ

Havva Betül KARASOY

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı

Felsefe ve Din Bilimleri Programı

Yüksek Lisans Tezi

TEZ DANIŞMANI

Dr. Öğr. Üyesi Fatma Nur BEDİR

Çorum 2025

T.C.
HİTİT ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN

Adı ve Soyadı : Havva Betül KARASOY
Numarası : 220437029
Ana Bilim Dalı : Felsefe ve Din Bilimleri
Programı : Felsefe ve Din Bilimleri
Danışmanı : Dr. Öğr. Üyesi Fatma Nur BEDİR
Tez Savunma Tarihi : 26.06.2025 **Saati: 10.30**
Tez Başlığı : Lise Öğrencilerinde Deizm, Agnostisizm ve Diğer İnanç Eğilimleri

Hitit Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Öğretim Yönetmeliği'nin **9. maddesi** uyarınca, yapılmış olan tez savunma sınavı sonunda adayın tezinin **KABULÜNE OY BİRLİĞİ** ile karar verilmiştir.

TEZ SAVUNMA SINAV JÜRİSİ		KARAR		İMZA
Ünvanı Adı ve Soyadı	Görevi	Kabul	Ret	
Prof. Dr. Muammer CENGİL	Jüri Başkanı	X	☐	
Dr. Öğr. Üyesi Fatma Nur BEDİR	Tez Danışmanı	X	☐	
Doç. Dr. Kenan SEVİNÇ	Üye	X	☐	

Prof. Dr. Osman ÇUBUK
Enstitü Müdürü

TEZ BİLDİRİMİ

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yapıldığını beyan ederim.

(İmza)

Havva Betül KARASOY

LİSE ÖĞRENCİLERİNDE DEİZM, AGNOSTİSİZM VE DİĞER İNANÇ EĞİLİMLERİ

Havva Betül KARASOY

ORCID: 0009-0003-3740-8384

HİTİT ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

Yüksek Lisans Tezi

Mayıs 2025

ÖZET

Din, insanlık tarihi boyunca birey açısından değer ve anlam oluşturan vazgeçilmez bir unsurdur. Ancak günümüzde özellikle ergenlik dönemindeki bireyler arasında geleneksel dinî yapılarla kurulan ilişki daha sorgulayıcı ve bireysel bir boyut kazanmaktadır. Son yıllarda ülkemizde ve uluslararası gençler arasında deizm ve agnostisizme eğilimin arttığına dair yaygın söylemler bulunmaktadır. Bu problemten hareketle araştırmamızın konusu liseli gençlerin inanç yapılarında gözlemlenen dalgalanmalar ve buna bağlı olarak ortaya çıkan deizm, agnostisizm gibi eğilimlere sebep olan unsurların din psikolojisi perspektifiyle ele alınmasıdır. Araştırmamızın amacı, liseli gençlerin söylemlerinde deizm ve agnostisizme yönelik düşünsel eğilimlere etki eden psikolojik, bilişsel ve gelişimsel süreçleri anlamaya çalışmaktır. Araştırmada, bireyin iç dünyasını, öznel yaşantılarını ve inanç eğilimini derinlemesine anlamak amacıyla nitel araştırma yöntemi benimsenmiştir.

Bursa ili Osmangazi ilçesinde, sosyal bilimler ve meslek lisesi olmak üzere iki farklı okul türünden 30 öğrenci ile yarı-yapılandırılmış görüşmeler yapılmış ve bulgular, literatüre dayalı belirlenen temalar çerçevesinde değerlendirilmiştir. Bu araştırmada öğretmen gözlemleri ve rehberlik servislerinin yönlendirmeleri çerçevesinde öğrencilere ulaşılarak kolayda örnekleme ve amaçlı örnekleme yöntemleri birlikte kullanılmıştır.

Araştırma sonucunda şu yargılara ulaşılmıştır: dinî sosyalleşme ve aile temasına göre; gençlerin dinî inanç ve kimlik gelişiminde ailenin belirleyici rolü ortaya koyulmuştur. Katılımcılar büyük çoğunluğunun çocukluk döneminden itibaren aileleri aracılığıyla dinî kavramlarla tanıştıklarını belirtmiş, ancak bu aktarım bireylerde farklı etkiler yaratmıştır. Açıklayıcı ve destekleyici aile tutumlarının inancı pekiştirdiği, baskıcı, ilgisiz ya da serbest tutumların ise zamanla şüphe ve uzaklaşmaya yol açtığı gözlemlenmiştir.

Tanrı algısına göre; katılımcıların büyük çoğunluğunun, Tanrı'nın varlığına inanmakla birlikte bu inancı geleneksel dinî öğretilerden bağımsız, bireyselleştirilmiş bir şekilde tanımlama eğilimi ortaya çıkmaktadır. Tanrı bazı katılımcılar için güçlü, sığınılacak bir varlık iken bazıları için, sorgulayıcıdır. Tanrı algısındaki bu çeşitlilik ergenlik dönemi gelişimsel özellikleri çerçevesinde, kimlik arayışı, bilişsel gelişim ve duygusal ihtiyaçlarla şekillenen çok boyutlu bir inanç yapısını ortaya koymaktadır.

Peygamber algısı, katılımcıların çoğu tarafından geleneksel ve olumlayıcı bir çerçevede değerlendirilmektedir. Ancak az sayıda öğrencinin bu kavrama yönelik sorgulayıcı ve mesafeli tutumlar geliştirmesi, dinî figürlerin bireysel düzlemde anlamlandırılmasında çeşitlilik bulunduğunu ortaya koymakta ve bu durum ergenlikte kimlik oluşumunun çok katmanlı doğasına işaret etmektedir.

Katılımcıların önemli bir kısmı Tanrı ve peygamber inancını korumaktadır. İnanca karşı mesafeli bir duruşa sahip olanlar dahi aşkın bir yaratıcı algısına sahip ve deizm-agnostisizme karşı eleştirel bir söylem geliştirmiştir. Bazı öğrencilerde deistik-agnostik eğilimler gözlemlenmiştir fakat bu eğilimler ergenlik dönemi gelişimsel özellikleri, anlam arayışı, dinî eğitimdeki yetersizlikler, aile ve akran etkisi, özellikle de sosyal medya etkisine dayandırılmıştır. Buna dayanarak, deist ve agnostik eğilimlerin yaygınlığından ziyade, yaygın olanın deizm ve agnostisizm söylemi olduğu sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kavramlar: Din Psikolojisi, Ergenlik, Gelişim, Deizm, Agnostisizm

Bilim Kodu: 60701

DEISM, AGNOSTICISM AND OTHER BELIEF TENDENCIES AMONG HIGH SCHOOL STUDENTS

Havva Betül KARASOY

ORCID: 0009-0003-3740-8384

HITIT UNIVERSITY

INSTITUTE OF GRADUATE EDUCATION

Master Thesis

May 2025

ABSTRACT

Religion is an indispensable element that creates value and meaning for the individual throughout human history. However, today, especially among adolescents, the relationship established with traditional religious structures gains a more questioning and individual dimension. In recent years, there have been widespread discourses in our country and internationally about the increasing tendency towards deism and agnosticism among young people. Based on this problem, the subject of our research is to examine the fluctuations observed in the belief structures of high school youth and the factors that cause the tendencies such as deism and agnosticism that emerge accordingly from the perspective of psychology of religion. The aim of our research is to try to understand the psychological, cognitive and developmental processes that affect the intellectual tendencies towards deism and agnosticism in the discourses of high school students. In the research, qualitative research method was adopted in order to understand the inner world, subjective experiences and belief tendencies of the individual in depth.

Semi-structured interviews were conducted with 30 students from two different school types, social sciences and vocational high schools in Osmangazi district of Bursa province and the findings were evaluated within the framework of the themes determined based on the literature. In this study, convenience sampling and purposive sampling methods were used

together by reaching students within the framework of teacher observations and guidance services' guidance.

As a result of the research, the following conclusions were reached: According to the theme of religious socialisation and family; the determining role of the family in the development of religious belief and identity of young people was revealed. The majority of the participants stated that they had been introduced to religious concepts through their families since childhood, but this transfer had different effects on individuals. It was observed that explanatory and supportive family attitudes reinforced belief, while oppressive, indifferent or permissive attitudes led to doubt and distancing over time.

According to the perception of God, although the majority of the participants believe in the existence of God, there is a tendency to define this belief in an individualised way, independent of traditional religious teachings. For some participants, God is a powerful, sheltering being, while for others, God is questioning. This diversity in the perception of God reveals a multidimensional belief structure shaped by the search for identity, cognitive development and emotional needs within the framework of adolescent developmental characteristics.

The perception of the Prophet is evaluated in a traditional and affirmative framework by most of the participants. However, the fact that a small number of students developed questioning and distant attitudes towards this concept reveals that there is diversity in the interpretation of religious figures at the individual level and this situation points to the multi-layered nature of identity formation in adolescence.

A significant portion of the participants maintain their belief in God and prophet. Even those who have a distant stance towards belief have a perception of a transcendent creator and have developed a critical discourse against deism-agnosticism. Deistic-agnostic tendencies were observed in some students, but these tendencies were attributed to the developmental characteristics of adolescence, the search for meaning, inadequacies in religious education, family and peer influence, and especially the influence of social media. Based on this, it was concluded that rather than the prevalence of deistic and agnostic tendencies, it is the discourse of deism and agnosticism that is widespread.

Key Terms: Psychology of Religion, Adolescence, Development, Deism, Agnosticism

Science Code: 60701

TEŞEKKÜR

İnanç, insan ruhunun en derin kıvrımlarında şekillenen; bireyin anlam arayışına yönelik varlıkla, hayatla ve kendisiyle kurduğu ilişkinin merkezinde yer alan bir olgudur. Bu anlam arayışı özellikle ergenlik döneminde kimlik sorgulamaları ve zihinsel dönüşümlerle birlikte daha da görünür hale gelmektedir. Bu çalışmanın ilhamı tam da bu kırılma noktasından doğmuştur: Düşünen, sorgulayan ve anlam arayan genç bireylerin inanç dünyalarını anlamak, onların sesine kulak vermek ve bu sesleri akademik bir zeminde görünür kılmak...

Bu tez günümüzde giderek daha fazla dile getirilen bir yönelimi - deizm ve agnostisizm eğilimlerini - psikolojik bir çerçevede incelemeyi amaçlamaktadır. Araştırmamız yargılamaktan uzak bir bakış açısıyla gençlerin dinî şüphe, arayış ve inanç sorgulamalarını irdelemek ve bu süreçte hangi psikolojik dinamiklerin etkili olduğunu ortaya koymaktır.

Bu çalışmanın ortaya çıkışında bilgi, deneyim ve yönlendirmeleriyle bana rehberlik eden, akademik birikimini paylaşan, her aşamada sabır ve desteklerini sunarak en büyük motive kaynağım olan, azmimi perçinleyerek akademik yolculuğuma çiçekler açtıran çok değerli tez danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Fatma Nur BEDİR'e en içten teşekkürlerimi sunar ve minnettar olduğumu belirtmek isterim.

Akademik hayatım boyunca daima rehberliği ile yolumu aydınlatan, Din Psikolojisi alanına ilgi duymamı sağlayan, pozitif yaklaşımı, güler yüzüyle eğitim metodunu daima kendime örnek aldığım kıymetli hocam Prof. Dr. Muammer CENGİL'e ve kendisinden yalnızca bilgi değil, ilham, güven ve cesaret de aldığım Prof. Dr. Mustafa BIYIK'a minnettarım. Ayrıca çalışmama değerli fikirleri ile katkıda bulunan Doç. Dr. Kenan SEVİNÇ'e de teşekkürlerimi sunarım.

Yüksek lisans ve tez süreci boyunca hiçbir desteğini esirgemeyen, varlığıyla güç veren sevgili eşim Atakan KARASOY'a her koşulda yanımda durduğu için kalpten teşekkür ediyorum. Zaman zaman ihmal etmek zorunda kaldığım ama her bakışıyla bana yeniden ilham veren güzel kızım Alya Bera'ya ise bu çalışmayı adamak isterim. Onun saf merakı, büyüyen dünyası ve gülüşü bu süreci daha anlamlı kıldı.

Hayat yolculuğumda olduğu gibi akademik yolculuğumda da bana inanan, cesaret veren ve sevgisini her daim hissettiren aileme ve dostlarıma da şükranlarımı sunuyorum.

Bu tezin, akademik bir metin olmanın ötesine geçerek gençlerin inançla ilişkilerine dair duyarlı bir bakış açısı geliştirmelerine katkı sağlamasını diliyorum.

Havva Betül KARASOY

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iv
ABSTRACT	vi
TEŞEKKÜR	viii
İÇİNDEKİLER.....	ix
TABLolar DİZİNİ	xii
ŞEKİLLER DİZİNİ.....	xiii
SİMGELER VE KISALTMALAR	xiv
GİRİŞ.....	1

1. BÖLÜM

TEORİK ÇERÇEVE

1.1.Deizm.....	15
1.1.1. Deizmin tanımı.....	15
1.1.2. Deizmin tarihsel gelişimi	16
1.2.Agnostisizm	18
1.2.1. Agnostisizmin tanımı.....	18
1.2.2. Agnostisizmin tarihsel gelişimi.....	20
1.3.Gelişim Dönemleri Bağlamında Dinî Eğilimler	21
1.3.1. Bebeklik ve çocukluk dönemi gelişim özellikleri	21
1.3.2. Ergenlik dönemi gelişim özellikleri.....	26
1.4.Dinî Gelişim Kuramları	42
1.4.1. Dinî gelişim teorileri.....	43
1.4.2. James Fowler inanç gelişim teorisi.....	44
1.4.3. Ernest Harms inanç gelişim teorisi.....	46
1.4.4. Ronald Goldman inanç gelişim teorisi	47
1.4.5. David Elkind inanç gelişim teorisi.....	50
1.5.Din Psikolojisi Perspektifinden Ergenlik Dönemi	53

1.5.1. Dinî bilincin uyanması, şüphe ve çatışmalar	53
1.5.2. Suçluluk-günahkârlık duyguları ve dine dönüş	57
1.5.3. Anlam arayışı ve kimlik gelişimi	58

2. BÖLÜM

YÖNTEM

2.1.Araştırma Yöntemi ve Deseni	61
2.2.Çalışma Grubu	63
2.3.Verilerin Toplanması ve Araştırmacının Rolü	67
2.4.Verilerin Analizi	68
2.5.Araştırmanın Geçerliği ve Güvenirliği	69
2.6.Araştırmanın Sınırlılıkları	71
2.7.Sayıtlılar	71

3. BÖLÜM

BULGULAR, TARTIŞMA VE YORUM

3.1.Dinî Sosyalleşme ve Aile	72
3.1.1. Din eğitim alma durumu	73
3.1.2. Aile etkisi.....	84
3.1.3. Dinî mekân ve kurumlara yönelik değerlendirme.....	90
3.2.Kutsal ve Kutsalla İletişim	95
3.2.1. Tanrı algısı	96
3.2.2. Peygamberlik algısı	116
3.3.Dinî Şüphe ve Sorgulamalar.....	125
3.3.1. Deizm -agnostisizm ve diğer inanç eğilimleri.....	129
3.3.2. Deizm ve agnostisizme karşı eleştirel tutum	144
3.3.3. Dinî şüpheyeye karşı dine bağlılık.....	152
3.4.Deizm, Agnostisizm ve Diğer Dinî İnanç Eğilimlerinin Nedenleri	156
3.4.1. Sosyo-kültürel ve psikolojik etkenler	157
3.4.2. Aile, çevre ve sosyal medya etkisi.....	161
3.4.3. Anlam arayışı ve varoluşsal sorgulama	167

3.4.4. Olumsuz dinî deneyimler ve temsiller	171
3.4.5. Kimlik arayışı ve bağımsızlaşma arzusu	173
SONUÇ VE ÖNERİLER.....	180
KAYNAKÇA.....	184
EKLER.....	194
Ek-1: Etik Kurul Değerlendirme Sonucu	194
Ek-2: Ayşe Başvuru Dilekçesi	195
Ek-3: Hitit Üniversitesi Anket İzin Yazısı.....	196
Ek-4: Bursa Valiliği Anket İzin Yazısı	197
Ek-5: Görüşme Formu.....	198
Ek-6: Bilgilendirilmiş Gönüllü Olur Formu.....	199

TABLÖLAR DİZİNİ

Tablo	Sayfa
Tablo 2.1. Sosyal bilimler lisesi öğrencilerinin özellikleri.....	65
Tablo 2.2. Meslek lisesi öğrencilerinin özellikleri.....	66
Tablo 3.1. Sosyal bilimler lise türünde katılımcıların dinî eğitim alma durumlarına ilişkin yanıtlarının dağılımı	82
Tablo 3.2. Meslek lise türünde katılımcıların dinî eğitim alma durumlarına ilişkin yanıtlarının dağılımı	83
Tablo 3.3. Sosyal bilimler lisesi katılımcılarının inanç eğilimlerine yönelik dağılım.....	127
Tablo 3.4. Meslek Lisesi katılımcılarının inanç eğilimlerine yönelik dağılım	128

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil	Sayfa
Şekil 3.1.Katılımcıların dinî sosyalleşme sürecinde aile ve dinî kurumların etkisine yönelik tematik yapı.....	73
Şekil 3.2.Katılımcıların kutsal ve kutsalla iletişimine yönelik tematik yapı	96
Şekil 3.3.Katılımcıların tanrı algılarına yönelik tematik yapı.....	97
Şekil 3.4.Katılımcıların peygamberlik algılarına yönelik tematik yapı	116
Şekil 3.5.Katılımcıların dinî şüphe/sorgulamalar ve deizm/agnostisizm eğilimine yönelik tematik yapı.....	126
Şekil 3.6.Katılımcıların deizm - agnostisizme ve diğer dinî inanç eğilimlerinin nedenlerine yönelik tematik yapı	157

SİMGELER VE KISALTMALAR

Simgeler

IV	Roma Rakamı ile Dört(4)
IX	Roma Rakamı ile Dokuz(9)
%	Yüzde İşareti

Kisaltmalar

ABD	Amerika Birleşik Devletleri
Akt.	Aktaran
Bkz.	Bakınız
çev.	Çeviren
DC	Kolombiya Bölgesi
Dr.	Doktor
ed.	Editör
İhl	İmam Hatip Lisesi
MEB	Milli Eğitim Bakanlığı
s.	Sayfa
ss.	Sayfa Sayısı
TTKB	Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı
U.S.	Amerika Birleşik Devletleri
vb.	Ve Benzeri
vs	Ve Saire
vd.	Ve Diğerleri
Vol.	Volume(Cilt)
W.	William

GİRİŞ

Ergenlik dönemi gelişim evreleri içinde değişim ve gelişimin en hızlı yaşandığı dönemlerdendir. Ergenlik döneminde bireyin bağımsız düşünme becerisi kazanmasıyla birlikte şüphe ve sorgulamalar başlamakta, dinî algılama biçimi değişmekte ve ergenlerin bazılarında dine karşı kayıtsızlık söz konusu olabilmektedir.

İnsanlık tarihi göz önünde bulundurulduğunda, inanç olgusu insanın ayrılmaz bir parçası olmuştur. Bununla birlikte, şüphe de insana özgü olup son yıllarda toplumsal değişmelerin etkisiyle kimlik krizleri yaşayan gençler arasında din dışı eğilimlerin yaygınlaştığına dair iddialar bulunmaktadır. Bu iddialar uluslararası ve Türkiye çapında yapılan bir takım ampirik araştırmalara dayanmaktadır. Sibel Kandemir, *Lise Öğrencilerinde Ateizm ve Deizm Eğilimi Üzerine Bir Araştırma (Konya Örneği)* adlı doktora tezinde Amerika merkezli bir araştırma kurumu olan Pew Araştırma Merkezi verilerine yer vermiştir.¹ Buna göre 18-29 yaş aralığındaki bireylerin yaşlı Amerikalılara kıyasla önemli ölçüde daha az dindar olduğu, milenyum kuşağının her dört kişiden birinin kendisini hiçbir dine bağlı hissetmediği ve bu oranın önceki nesillere göre artış gösterdiği, özellikle 1980'lerin başı ve sonunda doğan gençlerin dine bağlılık oranlarının düştüğü belirtilmektedir. 1980'lerde gençler arasında dua etme oranı %41 iken 2000'lerde %4 oranında artış gösterse de hala önemli bir kısım daha az dua etmektedir. Bununla birlikte bazı yönlerden milenyum kuşağının dinî inanç ve pratikler bakımından (ahiret, cennet, cehennem, mucize ve benzeri (vb.)) oldukça geleneksel kalmaya devam ettikleri de belirtilmektedir. Ayrıca gençler arasında Tanrı'ya inancın düşük olmasına rağmen Tanrı'ya kesin bir inançla bağlı olduğunu belirtenlerin oranı da bir on yıl öncesi ile benzer bir seviyededir. Bu da yaşlandıkça dine daha fazla önem verme eğiliminden kaynaklandığını göstermektedir. Genç yetişkinler arasında dine bağlılığın zayıfladığı, özellikle ateistik, agnostik ve seküler eğilimlerin yükseldiği dinden kopuşun da yaş ilerledikçe azaldığı tespitlerinde bulunulmuştur.²

Pew Araştırma Merkezi'nin güncel durum raporuna göre Amerika Birleşik Devletleri (ABD) genelinde kendini Hristiyan olarak tanımlayanların oranı on yıl önce %75 iken, 2021'de ABD nüfusunun %63'ünü oluşturmaktadır.³ Pew Araştırma Merkezinin *Modeling the Future of Religion in America* tarafından aktarılan tahmini rapora göre mevcut din değiştirme

¹ Sibel Kandemir, *Lise Öğrencilerinde Ateizm ve Deizm Eğilimi Üzerine Bir Araştırma (Konya Örneği)* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), 2.

² Pew Research Center, *Religion Among the Millennials: Less Religiously Active than Older Americans, But Fairly Traditional in Other Ways* (Washington, Kolombiya Bölgesi (DC): Pew Forum on Religion & Public Life, 2010), (Erişim 7 Nisan 2025).

³ Pew Research Center, *About Three-in-Ten America Birleşik Devletleri (U.S). Adults Are Now Religiously Unaffiliated* (14 Aralık 2021), (Erişim 7 Nisan 2025).

eğilimlerinin devam etmesi halinde 2050 yılına kadar Hristiyanların ABD nüfusunun yarısından daha azını oluşturabileceği iddia edilmektedir.⁴

Kandemir'in araştırmasının ana problemi ülkemizde de din dışı eğilimlerin arttığına dair araştırma şirketleri tarafından saha sonuçlarına dayanan gözlemler ve iddialardır.⁵ Ancak bu tür verilerin bilimsel yöntemlerle derinlemesine analiz edilmesi, hem alana kuramsal katkı sağlamak hem de Türkiye'deki din dışı yönelimlerin sosyo-psikolojik boyutlarını anlamlandırmak açısından önem arz etmektedir.

Mesut Zavalı'nın 2023 tarihli *Gençlerin Dine Bakışı: Üniversite Örneklemleri Üzerine Bir Saha Araştırması* adlı çalışması, gençlerin büyük çoğunluğunun teorik olarak dinî bir inanca sahip olduğunu, ancak dinî uygulamalar ve davranışlar (muamelat) açısından bir aşınma gözlemlendiğini, metafizik varlıklarla ilgili pozitifizmin etkisinde kaldıklarını, dinî pratiklerle ilgili yaşanan uygulama zorluğuna karşı ise dindarlara duygusal yakınlık beslediklerini ortaya koymaktadır.⁶

Ergenlik dönemi, doğası gereği bireyin kimlik ve anlam arayışı bakımından sosyal bunalımların baş gösterdiği evrensel olarak kabul edilen kritik bir evredir. Erikson'un *kimlik bunalımı* kavramıyla ifade ettiği bu süreçte değişen toplumsal şartlar, birbirine zıt rol beklentileri kimlik bunalımını derinleştirmektedir.⁷ Dinî inanç, bireyin anlam arayışı ve kimlik oluşumu sürecinde etkili bir unsur olarak rol oynamaktadır. Ergenlik dönemi, bireyin bilişsel gelişiminin artmasıyla benlik algısının geliştiği bir evre olarak dinî inançların sorgulandığı ve yeniden yapılandırıldığı kritik bir dönemdir. Bu sebeple deizm, agnostisizm gibi eğilimler inanca alternatif bir düşünce biçimi olarak karşımıza çıksa da ergenlik döneminde şüphe, güvensizlik, otoriteyle çatışma ya da bir duygusal kopuşun yansıması olarak aynı zamanda psikolojik izler de taşımaktadır. Bu bağlamda, ergenlik döneminin dinî eğilimler ve yönelimler üzerindeki belirleyici etkisinin anlaşılması, gençlerdeki inanç dönüşümlerini yorumlamada temel bir dayanak oluşturmaktadır.

Bu eğilimlerin psikolojik perspektifle ele alınması bireyin bu tercihlere neden yöneldiğine dair derinlemesine bir kavrayış sunarken süreci gelişimsel bakımdan açıklamaya da yardımcı olacaktır. Bu çerçevede elde edilecek bulgular hem ailelerin hem de eğitim kurumlarının gençlerin din kurduğu ilişkisinin arka planını anlamak ve dinî-manevi gelişimine yönelik daha bilinçli ve ihtiyaç odaklı bir yaklaşım geliştirmelerine katkı sunmak açısından önem arz etmektedir. Bu tür bir analiz, gençlerin söylemlerinde yer alan sorgulayıcı tutumları, deizm-

⁴ Pew Research Center, *Modeling the Future of Religion in America* (13 Eylül 2022), (Erişim 7 Nisan 2025).

⁵ Kandemir, *Lise Öğrencilerinde Ateizm ve Deizm Eğilimi Üzerine Bir Araştırma*, 2. Bakınız (Bkz). Murat Gezici, "Türkiye'nin Kaderi Z Kuşağının Elinde", 2020 (Erişim 8 Nisan 2025); Bianet, "KONDA, Son 10 Yılda Dindar Muhafazakâr Gençlerin Oranı Yarıya Düştü", 2019 (Erişim 8 Nisan 2025); Van Haber, "Türkiye 100 Kişi Olsaydı" Raporu: Ateizm Yükseliyor", 10 Kasım 2022 (Erişim 8 Nisan 2025).

⁶ Mesut Zavalı, "Gençlerin Dine Bakışı: Üniversite Örneklemleri Üzerine Bir Saha Araştırması", *Türk Din Psikolojisi Dergisi* 8 (Aralık 2023), 11-43.

⁷ Hayati Hökelekli, *Çocuk, Genç, Aile Psikolojisi ve Din* (İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2016), 71.

agnostisizm ve diğer inanç eğilimlerine yakın düşünsel yönelimleri ve bu yönelimlerin oluşumuna etki eden psikolojik, bilişsel ve duygusal süreçleri anlamaya çalışmakta, bireyin hayatında dinin anlam ve önemini açıklamayı da hedeflemektedir. Ayrıca bu tür psikolojik analizler din eğitimi politikalarının, bireysel gelişim farklılıklarını ve sorgulayıcı yaklaşımı dikkate alan bir yapıya kavuşması için bilimsel bir zemin oluşturacak ve gençlerin dinî yönelimlerindeki süreci çok boyutlu olarak anlamak hem bireysel gelişimi destekleyecek hem de toplumsal bütünlüğün inşasına katkı sunacaktır.

Gelişim sürecinde her evre bireyin kendini, dünyayı ve inancı algılayış biçimi bakımından oldukça önemli olmakla birlikte din dışı eğilimlerin gelişim dönemleri çerçevesinde ele alınması, bu eğilimlerin ardındaki psikolojik süreçleri anlamayı mümkün kılacaktır. Dinî sorgulama özellikle ergenlik döneminde kimlik karmaşası, aidiyet arayışı, soyut düşünme kabiliyetinin gelişmesi ile ön plana çıkmaktadır. Gelişim temelli bu yaklaşım, bireylerin yaşadığı dinî şüphe ve tereddütlerin sıradan bir reddediştten ziyade, doğal ve geçici bir psikolojik süreç olduğunu düşündürmektedir.

Bu araştırma, Bursa ili Osmangazi ilçesinde ergenlik dönemindeki liseli gençler arasında deizm-agnostisizm ve diğer inanç eğilimlerine yönelik düşünsel yönelimlerin mevcut olup olmadığını ortaya koymayı ve eğer böyle bir eğilim söz konusuysa, bunun arkasında yatan psikolojik etkenleri incelemeyi problem olarak ele almaktadır. Buna bağlı olarak bu araştırma hem bireysel destek mekanizmalarının (rehberlik, psikolojik danışmanlık) güçlendirilmesine hem de dinî şüphe ve tereddütler noktasında bireyin inanç dünyasıyla yeniden sağlıklı bir bağ kurmasına katkı sunacaktır. Çalışmamızın alt problemleri şunlardır:

1. Deizm ve agnostisizmin liseli öğrenciler arasında benimsenme oranı nedir?
2. Lise öğrencilerinin Tanrı tasavvurları ve kendilerini dinî inanç bağlamında konumlandırma biçimleri nasıldır ve bunun deizm, agnostisizm ile ilişkisi var mıdır?
3. Öğrencilerin Tanrı tasavvurları ve peygamberlik anlayışlarının deizm, agnostisizm eğilimi üzerinde etkisi var mıdır?
4. Ergenlik dönemine özgü bilişsel gelişim özelliklerinin (örneğin soyut düşünme, sorgulama) lise öğrencilerinin dinî inanç yapılarına etkisi var mıdır?
5. İbadet, dua ve benzeri dinî pratiklere yönelik tutumlar ile bu pratiklerin psikolojik işlevlerine dair algılar, öğrencilerin dinî yönelimleriyle bağlantılı mıdır?
6. Öğrencilerin deizm ve agnostisizm kavramlarına ilişkin bilgi düzeyleri ile bu kavramlara yönelimleri arasında nasıl bir ilişki vardır? Bu yönelimlerin arka planında hangi psikolojik etkenler yer almaktadır?
7. Aile yapısı, akran ilişkileri ve okul ortamı gibi çevresel ve sosyal faktörler öğrencilerin dinî inançlarına yönelik tutumlarının şekillenmesinde etkili midir?

8. Deizm ve agnostisizm eğilimi gösteren öğrencilerin söylemlerinde öne çıkan düşünsel, duygusal ve deneyimsel temalar nelerdir?
9. Lise öğrencilerinin kimlik gelişimi sürecinde yaşadıkları bireyselleşme eğilimleri ve cinsel kimlik farkındalıkları dinî inançlarıyla nasıl bir etkileşim içindedir?
10. Meslek lisesi ile sosyal bilimler lisesi öğrencileri arasında dinî inançlara ilişkin tutumlar ve deizm/agnostisizm eğilimleri açısından anlamlı farklılıklar bulunmakta mıdır?

Toplumsal ve kültürel değişim süreçleri, uyum-uyumsuzluk ve çatışma gibi tepkiler doğurabilmektedir. Toplumsal süreçlerdeki bu değişiklikler içinde gençler de bir kimlik arayışı içinde kendi inanç sistemlerini yeniden yapılandırma eğilimi gösterebilmektedir. Bunun neticesinde gençler kendilerine ve çevrelerine yabancılaşarak aidiyet geliştirebilecekleri gruplarla yeni bir kimlik kazanma noktasına girmektedir.⁸ Araştırmamızın konusu, ergenlik döneminde bulunan lise öğrencilerinin inanç yapılarında gözlemlenen değişimler ve buna bağlı olarak ortaya çıkan deizm, agnostisizm gibi eğilimlere sebep olan unsurların din psikolojisi perspektifiyle ele alınmasıdır.

Nitel bir alan araştırmasına dayanan bu çalışmada ergenlik dönemine özgü, kimlik ve anlam arayışı, soyut düşünme kabiliyetinin gelişmesine bağlı olarak din gelişimi, dinî şüphe ve tereddütler, aile ve akran etkisi, bağımsız olma arzusu gibi gelişimsel süreçlerin dinî gelişim ve dinî eğilimler üzerindeki etkileri çalışmanın temelini oluşturmaktadır.

Bu araştırmanın amacı, bireyin dinî gelişim sürecinde etkili olan unsurları keşfetmek üzere, ergenlik dönemindeki lise öğrencilerinin söylemlerinde deizm ve agnostisizmle ilişkilendirilebilecek düşünsel yönelimleri anlamaya çalışmak ve bu yönelimlerin psikolojik, bilişsel ve gelişimsel süreçlerle nasıl şekillendiğini din psikolojisi bağlamında değerlendirmektir. Bu araştırmanın bir başka amacı da gençlerin zihinlerini meşgul eden hususlarla ilgili aileler, öğretmenler ve din eğitimcilerinin bilgilendirilmesidir.

Bu araştırma, gençlerin inanç yapısındaki değişim ve dönüşüm bakımından eğilimlerinin psikolojik etkenler bakımından incelenerek din psikolojisi bağlamında literatüre kavramsal bir derinlik katarak gençler üzerine yapılan çalışmalara katkı sunmayı amaçlamaktadır.

Çalışmamız agnostisizm ile ilgili kaynakların çoğunlukla yabancı olması ve inançsızlık, din dışı eğilimlerle ilgili çalışmaların daha çok felsefe ve din felsefesi literatüründe yer alması sebebiyle din psikolojisi açısından literatüre katkı sağlayacaktır. Bu alanda elde edilecek bulgular, alan yazına katkı sağlamakla birlikte gençlerin dinî gelişim sürecinin duyarlı bir şekilde yapılandırılmasına ve din eğitiminde gelişim odaklı yaklaşımlar benimsenmesine de katkı sağlayacaktır. Nitekim bu çalışma öğretim sürecinin anlamlı kılınması ve inanç krizleri noktasında da ailelere ve eğitimcilere önleyici ve destekleyici bir bakış açısı sunmaktadır.

⁸ Hökelekli, *Çocuk, Genç, Aile Psikolojisi ve Din*, 74.

Gençlerin dinî yaşantılarına yönelik oluşan ilgi geçmiş yüzyıllara dayanmaktadır. Yapılan araştırmalar gençlerde dine karşı yoğun ilgiye rağmen dinî şüphe ve kararsızlıkların da olduğunu ortaya koymaktadır. Nitekim ergenlik dönemi, dinî uyanışa karşı geleneksel inançlara eleştirinin gelişmesi, kimlik ve anlam arayışı, dinî yaşantıdan uzaklaşma gibi tutum ve davranışların belirgin bir şekilde hissedildiği bir dönemdir.⁹ Bu dönemde birey, hem kendini keşfetme sürecine girer hem de yaşadığı toplumun gelenekleri, normları ve kuralları hakkında bilinçlenmeye başlar.¹⁰ Kimlik ve anlam arayışına dair yaşanan bocalamalar, bireyin fiziksel, ruhsal değişimlerinin yanı sıra toplumsal rollerin etkisiyle ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda din ve değerler söz konusu sürecin doğal bir uzantısı olarak şekillenmektedir.¹¹

Ergenliğin ilk evrelerinde bireyin benlik bilincinin artması ile birlikte zihinsel gelişimin hız kazanması, bireyi içsel çatışmalara ve bunalım durumlarına açık hale getiren sürecin temelini oluşturur.¹² Ergenlik döneminde ortaya çıkan dinî şüphelerin, çoğu zaman duygusal dalgalanmaların veya bireyin psikososyal gelişim sürecinde karşılaştığı çeşitli stres ve çatışmaların bir ifadesi olduğu belirtilmektedir. Ancak bu kimlik karmaşalarının yatışmasıyla şüphe ve kararsızlıkların da sönümlenerek tutarlı bir inanç yapısına dönüşeceği beklenmektedir.¹³ Bu bağlamda, gelişim süreçlerinin dikkate alınmasıyla gençlerin dinî inanç yapılarında gözlemlenen çözümler, din dışı eğilimler ve dinî hassasiyetlerin din psikolojisi perspektifinden incelenmesi, alana özgün bir katkı sunması açısından önem taşımaktadır. Gelişim dönemleri, eğitim bilimleri, psikoloji, sosyoloji ve felsefe açısından önemli olduğu gibi inancın şekillenmesi yönünde din psikolojisi çerçevesinden de önemi göz ardı edilmemesi gereken bir konudur. İnsanın iç dünyasına dair olan inancın hem dinî hem de psikolojik boyutu göz önünde bulundurulduğunda, din psikolojisi bakış açısıyla bireydeki dinî yönelimlere etki eden unsurların anlaşılması ve bu unsurların birey üzerindeki yansımalarının çözümlenmesi, önem arz eden bir araştırma alanı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Ergenlik çağındaki gençlerin deizm, agnostisizm gibi inançlara eğilimi bireyin kimlik gelişimini, benlik algısını, aidiyet duygusunu, sosyal ve duygusal bütünlüğünü de etkilemektedir. Bu bakımdan söz konusu eğilimlerin temelini oluşturan gelişimsel ve psikolojik unsurların belirginleşmesi özgünlük ve katkı bakımından değer taşıyan bilimsel bir çabadır. Bu araştırma ergenlik çağındaki gençlerin şüphe ve kararsızlık süreçlerini nitel bir yöntemle ele alarak din psikolojisi literatürü çerçevesinde anlamlı saha verileri sunmayı amaçlamaktadır. Bununla birlikte ergenlik döneminde ortaya çıkan dinî şüphe ve tereddütlerin temelinde dinî bilincin uyanışı, şüphe ve çatışmalar, suçluluk-günahkarlık duyguları, anlam arayışı ve kimlik gelişimi gibi etkenler bulunmaktadır. Bu bağlamda çalışma,

⁹ Hökelekli, *Çocuk, Genç, Aile Psikolojisi ve Din*, 73-74.

¹⁰ Haluk Yavuzer, *Ana-Baba ve Çocuk* (İstanbul: Remzi Kitabevi Yayınları, 2018), 245.

¹¹ Hökelekli, *Çocuk, Genç, Aile Psikolojisi ve Din*, 93.

¹² Kula, "Gençlik Döneminde Kimlik ve Din", 43.

¹³ Hökelekli, *Çocuk, Genç, Aile Psikolojisi ve Din*, 95-96.

klasik inanç gelişim kuramlarının günümüz gençliğiyle ne ölçüde örtüştüğünü de sorgulama imkânı da sunmaktadır.

Araştırmada elde edilecek bulgular, alan yazına katkı sunmakla birlikte din eğitimi, psikolojik danışmanlık, rehberlik, gençlik araştırmaları ve eğitim bilimleri alanlarına da ışık tutacaktır. Özellikle dinî şüphe yaşayan gençlerle sağlıklı iletişim kurabilmek, süreci anlamlandırmak ve pedagojik duyarlılıkla yaklaşabilmek açısından önemli ipuçları sunacaktır. Bu çerçevede konuya ilişkin mevcut literatürün incelenmesi önem arz etmektedir. Araştırmamız kapsamında konu ile ilgili teorik çerçeve sunan kitaplar, alan yazın kapsamında boşlukları gösteren makaleler, literatüre katkı sağlayan yüksek lisans ve doktora tezleri ve raporlar incelenmiştir. Bu bağlamda ergenlik dönemi gelişim özellikleri, din gelişimi, deizm ve agnostisizme yönelik ulusal ve uluslararası literatür sistematik bir biçimde incelenmiş, alana katkı sağlayan güncel araştırmalara kapsamlı şekilde yer verilmiştir.

Ergenlik dönemi, gelişim ve din gelişimi ile ilgili araştırmalar; alana katkı sağlayan kitaplar arasında ülkemizde din psikolojisi alanında önde gelen isimlerden Hayati Hökelekli'nin editörlüğünde 2005 yılında hazırlanan *Gençlik, Din ve Değerler Psikolojisi* isimli kitap literatür kapsamında başvuru kaynakların başında gelmektedir. Kitap içinde Hayati Hökelekli'ye ait olan *Gençlik ve Din*; Naci Kula'ya ait olan *Gençlik Döneminde Kimlik ve Din*; Halil Ekşi'ye ait olan *Din Eğitimi, Gençlik ve Kişilik*, M. Akif Kılavuz'a ait olan *Ergenlerde Özdeşleşme ve Din Eğitimi*; Abdülkerim Bahadır'a ait olan *Ergenlik Döneminde Dinî Şüphe ve Tereddütler* başlığı altında yer alan araştırmalar ve çeşitli bölümlerden yararlanılmıştır.¹⁴

Bu araştırmanın teorik altyapısı oluşturulurken, özellikle ergenlik dönemine ilişkin din psikolojisi bağlamında kavramsal açıklamalara ve kuramsal yaklaşımlara başvurulmuştur. Bu çerçevede, Hayati Hökelekli'nin *Din Psikolojisi*, *Din Psikolojisine Giriş* ve *Çocuk, Genç, Aile Psikolojisi* ve *Din* adlı eserleri temel başvuru kaynakları arasında yer almıştır.¹⁵ Ayrıca Hüseyin Peker'in *Din Psikolojisi*, Ali Köse ve Ali Ayten'in ortak çalışması olan *Din Psikolojisi*, Habil Şentürk'ün *Din Psikolojisine Giriş* adlı eseri de alana yönelik kuramsal bir perspektif sunması bakımından değerlendirilmiştir.¹⁶ Bununla birlikte, Recep Kaymakcan editörlüğünde hazırlanan *Erken Çocuklukta Dinî ve Ahlakî Gelişim ve Öğrenme*, Nevzat Gencer ve Muammer Cengil'in editörlüğünde yayımlanan *Din Psikolojisi* ile Mustafa Doğan Karacoşkun'un

¹⁴ Hayati Hökelekli (ed.), *Gençlik Din ve Değerler Psikolojisi* (İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2015).

¹⁵ Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2021); Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisine Giriş* (İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2017); Hayati Hökelekli, *Çocuk Genç Aile Psikolojisi ve Din* (İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2016).

¹⁶ Hüseyin Peker, *Din Psikolojisi* (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2021); Ali Köse - Ali Ayten, *Din Psikolojisi* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2021); Habil Şentürk, *Din Psikolojisine Giriş* (İstanbul: İz Yayınları, 2017).

editörlüğünü yürüttüğü *Din Psikolojisi* adlı derleme eserlerde yer alan ilgili bölümler, çalışmanın kavramsal çerçevesinin genişletilmesinde kullanılmıştır.¹⁷

Araştırmanın gelişimsel yönü oluşturulurken, Haluk Yavuzer'in *Ana-Baba ve Çocuk ile Çocuk Psikolojisi* adlı eseri çocukluk dönemine ilişkin gelişimsel özelliklerin anlaşılmasında temel başvuru kaynakları arasında yer almıştır. Ergenlik dönemine özgü psikolojik ve sosyal değişkenlerin açıklanmasında ise, Adnan Kulaksızoğlu'nun *Ergenlik Psikolojisi* adlı çalışmasından yararlanılmıştır.¹⁸ Araştırma kapsamında yalnızca dinî yönelimlere ilişkin değil, aynı zamanda bireyin gelişimsel süreçlerine dair kuramsal yaklaşımlara da yer verilmiş; özellikle çocukluk ve ergenlik dönemlerini konu alan gelişim psikolojisi literatürü de taranarak araştırmanın teorik temeli oluşturulmuştur.

Arzu Bütün'ün 2024 yılında gerçekleştirdiği *Erken Ergenlikte Tanrı Anlayışının Oluşmasında Din Eğitiminin Etkisi Üzerine Fenomenolojik Bir Araştırma* başlıklı din eğitimi alanında nitel araştırma yöntemi ile yürüttüğü çalışması erken ergenlikte Tanrı anlayışının oluşmasında din eğitiminin etkisi üzerine kurulmuştur. 24 öğrenci ile yüz yüze gerçekleştirilen bu araştırma sonucunda, ergenlik döneminde bulunan öğrencilerin Tanrı ile ilgili olumlu duyguları yanında zaman zaman olumsuz duygular da hissettiklerini ortaya koymuş ve okulda veya okul dışında aldıkları din eğitimi, aile teşviki ve din eğitimcilerinin tutumlarının Tanrı anlayışları üzerinde etkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır.¹⁹ Safiye Akgüneş'in 2019 yılında çalıştığı *14-18 Yaş Arası Ergenlerin Psikososyal Gelişim Dönemleri Kazanımları İle Benlik Saygısı Arasındaki İlişkinin Değerlendirilmesi* başlıklı psikoloji alanında ilişkisel tarama modeli ile yürüttüğü çalışması 14-18 yaş arası ergenlerin psikososyal gelişim dönemleri kazanımları ile benlik saygısı arasındaki ilişkinin değerlendirilmesi üzerine kurulmuştur. Bulgular, bireyin gelişim dönemlerindeki psiko-sosyal kazanımlarının, kimlik ve benlik oluşumunda önemli rol oynadığını göstermiştir.²⁰

Emel Arslan'ın 2008 yılında çalıştığı *Bağlanma Stilleri Açısından Ergenlerde Erikson'un Psikososyal Gelişim Dönemleri ve Ego Kimlik Süreçlerinin İncelenmesi* başlıklı çocuk gelişimi ve eğitimi alanında genel tarama modeli ile yürüttüğü çalışmasında ergenlerin bağlanma stillerine, cinsiyet ve yaş değişkenlerine göre psikososyal gelişim dönemlerinin ve ego kimlik sürecinin farklılaşıp farklılaşmadığı incelenmiştir. Bulgular ergenlerin bağlanma stillerine ve cinsiyetlerine göre psikososyal gelişim dönemleri ile benlik oluşum süreçlerinin anlamlı

¹⁷ Recep Kaymakcan (ed.), *Erken Çocuklukta Dinî Ahlakî Gelişim ve Öğrenme* (İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2023); Nevzat Gencer – Muammer Cengil (ed.), *Din Psikolojisi* (İstanbul: Lisans Yayınları, 2021); Mustafa Doğan Karacoşkun (ed.), *Din Psikolojisi* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2021).

¹⁸ Haluk Yavuzer, *Çocuk Psikolojisi* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2022); Haluk Yavuzer, *Ana-Baba ve Çocuk* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2018); Adnan Kulaksızoğlu, *Ergenlik Psikolojisi* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2022).

¹⁹ Arzu Bütün, *Erken Ergenlikte Tanrı Anlayışının Oluşmasında Din Eğitiminin Etkisi Üzerine Fenomenolojik Bir Çalışma* (Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2024).

²⁰ Safiye Akgüneş, *14-18 Yaş Arası Ergenlerin Psikososyal Gelişim Dönemleri Kazanımları İle Benlik Saygısı Arasındaki İlişkinin Değerlendirilmesi* (İstanbul: İstanbul Aydın Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019).

biçimde farklılaştığını ve özellikle kayıtsız bağlanma stiline sahip bireylerin daha yüksek gelişimsel kazanımlar sergilediğini ortaya koymuştur.²¹

Gülistan Berkbasan'ın 2024 yılında çalıştığı *Ergenlik Döneminde Duygusal Zekâ Gelişimi Açısından Din Eğitimi* başlıklı din eğitimi alanında teorik olarak yürüttüğü çalışmasında ergenlik, duygu, duygusal zekâ, din ve din eğitimi gibi kavramlar teorik olarak ele alınmış ve ergenlik döneminde duygusal zekânın desteklenmesinin bireyin benlik gelişimine katkıları incelenmiştir. Ergenlik döneminde yaşanan duygusal değişimlere uyum sağlamak ve duygusal zekâyı geliştirmek açısından din eğitiminin önemli bir unsur olduğu ve nitelikli aile, akran çevresiyle birlikte sunulan din eğitiminin, ergenin kendini tanımasına ve sağlıklı sosyal ilişkiler geliştirmesine katkı sağladığı sonucuna ulaşılmıştır.²²

Berrin Dinç'in 2010 yılında çalıştığı *Ergenlik Döneminde Beden İmgesinin Gelişimi Üzerine Aile, Akran ve Televizyonun Etkilerinin İncelenmesi* başlıklı çocuk gelişimi ve eğitimi alanında karma yöntemlerle zenginleştirilmiş desenlerle yürüttüğü doktora tezinde ergenlik dönemindeki gençlerin beden imgelerinin gelişiminde aile, akran ve televizyonun etkisini ortaya koymuştur.²³ Çalışmamız açısından bu çerçevede, Dinç'in beden imgesi gelişimi odağında gerçekleştirdiği çalışması, ergen bireylerin dışsal faktörlerden nasıl etkilendiğini ortaya koyması bakımından dikkat çekici bir çalışmadır.

Büşra Saka'nın 2023 yılında çalıştığı *Ergenlik Dönemi Din Eğitiminde Akran Etkisi ve Uyma Davranışları Üzerine Nitel Bir Araştırma* başlıklı yüksek lisans tezi akran etkisinin din eğitimi süreçleri üzerindeki etkisini ortaya koyması bakımından dikkate değerdir. Söz konusu çalışma, bireyin dinî tutumlarının sosyal çevre aracılığıyla nasıl biçimlendiğini göstermesi yönüyle, bu araştırma ile benzer bir tematik çerçeve sunmaktadır.²⁴

Yaşar Kuzucu'nun 2022 yılında çalıştığı *Ergenlikte Anne Baba Algısının Ergenin Ontolojik İyi Oluşuyla İlişkisinin Boylamsal Olarak İncelenmesi* başlıklı klinik psikoloji alanında yürüttüğü yüksek lisans tezi hedef grubun ortaklığı, ebeveyn-ergen ilişkisinin psikolojik gelişim üzerinde belirleyici bir değişken olduğu ve aile ilişkilerinin bireyin inanç yapısı üzerindeki etkisi göz önünde bulundurulduğunda çalışmamıza dolaylı olarak katkı sunmaktadır.²⁵

Zübeyir Özgür'ün 2022 yılında çalıştığı *Baba Oğul İlişkisinin Ergenlik Döneminde Dinî İnanç ve Benlik Saygısı Üzerindeki Rolü* başlıklı yüksek lisans tezinin evrenini Batman ilindeki liselerde

²¹ Emel Arslan, *Bağlanma Stilleri Açısından Ergenlerde Erikson'un Psikososyal Gelişim Dönemleri ve Ego Kimlik Süreçlerinin İncelenmesi* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008).

²² Gülistan Berkbasan, *Ergenlik Döneminde Duygusal Zekâ Gelişimi Açısından Din Eğitimi* (Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2024).

²³ Berrin Dinç, *Ergenlik Döneminde Beden İmgesinin Gelişimi Üzerine Aile, Akran ve Televizyonun Etkilerinin İncelenmesi* (Ankara: Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010).

²⁴ Büşra Saka, *Ergenlik Dönemi Din Eğitiminde Akran Etkisi ve Uyma Davranışları Üzerine Nitel Bir Araştırma* (Bayburt: Bayburt Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023).

²⁵ Yaşar Kuzucu, *Ergenlikte Anne Baba Algısının Ergenin Ontolojik İyi Oluşuyla İlişkisinin Boylamsal Olarak İncelenmesi* (İstanbul: İstanbul Arel Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022).

öğrenim gören ergenlik dönemindeki öğrenciler oluşturmaktadır. Bu araştırma ergenlik döneminde baba oğul ilişkisinin dinî inanç ve benlik saygısı üzerindeki rolünü incelemeyi amaçlamaktadır. Bu bağlamda bu araştırma, baba-oğul ilişkisi, ergenlik döneminde şekillenen dinî yönelim ve benlik saygısının inşasında doğrudan değilse bile, bağlamsal ve ilişkisel düzeyde anlamlı bir etkileşim zemini sunması itibarıyla çalışmamıza dikkate değer bir çerçeve sunmaktadır.²⁶

Muhammed Şahbaz'ın *Ergenlik Döneminde Adil Dünya İnancı ve Dindarlık* başlıklı 2022 yılında çalıştığı yüksek lisans tezi adil dünya inancı ve dindarlık arasındaki ilişkiyi çeşitli yönlerden ele alarak ergen bireylerde dinî tutumların oluşumunda rol oynayan bilişsel ve duygusal yapıların işleniş biçimiyle, bizim araştırmamızın tematik analiz bulgularını destekleyici veriler sunmaktadır.²⁷

Fatma Oluğ'un *Erinlik Dönemindeki Öğrencilerde Dinî Tutum ve Davranışlar Sakarya Örneği* başlıklı 2011 yılında çalıştığı yüksek lisans tezinde görüldüğü üzere, bu yaş grubu bireylerin dinî tutumları sosyal çevre ve aile yapısından önemli ölçüde etkilenmektedir. Bu durum, araştırmamızda lise düzeyindeki bireylerde gözlenen inanç sorgulamalarının arka planındaki çevresel faktörleri anlamak açısından değerlidir.²⁸ Ercan Geçgin'in *Ergenlik Dönemi Din Eğitiminde Sosyal Çevrenin Etkisi* başlıklı 2019 yılında çalıştığı yüksek lisans tezi, araştırmamızın özellikle aile, akran ve medya gibi faktörlerin inanç zayıflamasına olan etkilerini değerlendirdiğimiz bölümlerine önemli bir arka plan sağlamaktadır.²⁹

Melek Özdemir'in *Ergenlik Döneminde Bağlanma, Özerklik ve Öznel İyi Oluş Arasındaki İlişkilerin İncelenmesi* başlıklı 2016 yılında çalıştığı yüksek lisans tezinde incelenen ergenlikte anne-babaya güvenli bağlanmanın bireyin öznel iyi oluşu üzerindeki etkisi, ergenlik dönemindeki bağlanma ve bireysel gelişim dinamiklerini anlamaya çalışan çalışmamızla psikolojik bağlamda kuramsal bir paralellik taşımaktadır.³⁰ Furkan Kulu'nun *Ergenlik Döneminde Dinî Başa Çıkma ve Anlam Arayışı* başlıklı 2019 yılında çalıştığı yüksek lisans tezi ergenlik dönemi bunalımları, dinî başa çıkma eğilimleri ve anlam arayışını incelemesi bakımından, tezimizde odaklandığımız ergen bireylerin dinî yönelim zayıflamasını açıklayan psikolojik temalarla örtüşmektedir. Özellikle stres, kimlik bunalımı ve varoluşsal sorgulama

²⁶ Zübeyir Özgür, *Baba Oğul İlişkisinin Ergenlik Döneminde Dinî İnanç ve Benlik Saygısı Üzerindeki Rolü* (Sivas:Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,Yüksek Lisans Tezi, 2022).

²⁷ Muhammed Şahbaz, *Ergenlik Döneminde Adil Dünya İnancı ve Dindarlık* (Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022).

²⁸ Fatma Oluğ, *Ergenlik Dönemindeki Öğrencilerde Dinî Tutum ve Davranışlar Sakarya Örneği* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,Yüksek Lisans Tezi, 2011).

²⁹ Ercan Geçgin, *Ergenlik Dönemi Din Eğitiminde Sosyal Çevrenin Etkisi* (Kilis: Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019).

³⁰ Melek Özdemir, *Ergenlik Döneminde Bağlanma, Özerklik Ve Öznel İyi Oluş Arasındaki İlişkilerin İncelenmesi* (Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016).

süreçlerinde bireylerin dine yaklaşım biçimleri üzerinden geliştirilen analizler, çalışmamızdaki dinî şüphecilik, tanrı tasavvuru ve inançsal kırılmalarla örtüşmektedir.³¹

Dinî şüphe, dindarlık ve din dışı eğilimler ile ilgili araştırmalar kapsamında Eslem Esra Alturan'ın 2024 yılında din hizmetlerinde iletişim ve tebliğ alanına yönelik çalıştığı *Ergenlerde Din Dışı Yönelim, Dine İlgisizlik ve Din Öğretiminde İletişim Becerilerinin İncelenmesi* başlıklı yüksek lisans tezi ergenliğin gelişim dönemleri, din dışı yönelimler, dine ilgisizlik çeşitleri ve öğretmen iletişim becerilerinin doküman analizi ile araştırılmıştır. Söz konusu çalışma ergenlikteki din dışı yönelimlerin altında yatan gelişimsel ve çevresel faktörleri ortaya koyması bakımından araştırmamıza destekleyici bir kaynak oluşturmaktadır.³²

Mesut Zavalı'ın 2024 yılında din sosyolojisi alanında çalıştığı *Sekülerleşme Sürecinde Üniversite Gençliğinin Dinî Eğilimi* başlıklı, üniversite öğrencilerinin dinî eğilim ve sekülerleşme düzeyleri arasındaki ilişkiyi belirlemek üzere çalıştığı doktora tezi özellikle bireysel maneviyatçılığın öne çıkması ve dinî otoriteye karşı mesafeli duruşun artması açısından dikkat çekicidir. Bu yönleriyle, çalışmamızda li gençlerin dinî tutumları ve alternatif inanç biçimlerine yönelimlerine dair yapılacak çözümlemelerle kuramsal düzeyde ilişkilendirilebilir niteliktedir.³³

Ferdi Kırac'ın 2007 yılında din psikolojisi alanında çalıştığı *Dindarlık Eğilimi, Varoluşsal Kaygı ve Psikolojik Sağlık* başlıklı yüksek lisans tezi, dindarlık eğilimi, varoluşsal kaygı ve psikolojik sağlık arasındaki ilişki üzerine kurulmuştur. Kırac'ın üniversite öğrencileri üzerinde yürüttüğü bu çalışma, bireylerin dindarlık eğilimlerinin özellikle varoluşsal kaygı (anlamsızlık, ölüm korkusu ve suçluluk duygusu) ile olan ilişkisini incelemekte; dindarlığın bireyin psikolojik sağlığı üzerindeki işlevsel rolünü vurgulamaktadır. Söz konusu çalışmanın örneklemini ülkemizde eğitim görmekte olan üniversite öğrencileri oluşturmaktadır. Bu yönüyle, araştırmamızın odaklandığı genç bireylerin dinî inanç yapılarındaki kırılmaları ve inançsal sorgulamalarını anlamaya yönelik psikolojik temellerin kavranmasına katkı sunmaktadır.³⁴

Ergenlik döneminde dinî şüphe ve tereddütler üzerine; Kadir Ak'ın 2002 yılında çalıştığı *17-25 Yaş Gençlerde Görülen Bazı Dinî Şüpheler ve Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi* başlıklı yüksek lisans tezinde gençlerin yaşadığı dinî şüphe konuları ve kaynakları ortaya koyularak

³¹ Furkan Kulu, *Ergenlik Döneminde Dinî Başa Çıkma ve Anlam Arayışı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019).

³² Eslem Esra Alturan, *Ergenlerde Din Dışı Yönelim, Dine İlgisizlik ve Din Öğretiminde İletişim Becerilerinin İncelenmesi* (İstanbul: Sabahattin Zaim Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2024).

³³ Mesut Zavalı, *Sekülerleşme Sürecinde Üniversite Gençliğinin Dinî Eğilimi* (Samsun: 19 Mayıs Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024).

³⁴ Ferdi Kırac, *Dindarlık Eğilimi, Varoluşsal Kaygı ve Psikolojik Sağlık* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007).

ulaşılan sonuçlar din eğitimi bağlamında değerdendirmiştir.³⁵ Hasibe Öner'in 2020 yılında Din Psikolojisi alanında çalıştığı *Ergenlik Döneminde Dinî Şüphe ve Sorgulamalar: Lise Öğrencileri Üzerine Nitel Bir Araştırma* başlıklı yüksek lisans tezi, ergenlik döneminde yaşanan dinî şüphe ve sorgulamaları ortaya koymak adına çalışma grubunu öğretmenler ve öğrencilerin oluşturduğu nitel bir perspektifle ele alınmıştır. Söz konusu çalışma, ergenlik döneminde dinî şüphe ve sorgulamaların kapsamını ve konuları itibarıyla dağılımını incelemeyi amaçlamaktadır. Bu yönüyle Öner'in ergenlik döneminde yaşanan dinî şüphe ve sorgulamalara dair nitel çalışması, lise öğrencilerinin dinî konulara dair soru ve tereddütlerini ele alırken; mevcut tez çalışmamız, söz konusu şüphelerin deizm ve agnostisizm gibi çağdaş inanç eğilimlerine dönüşme potansiyelini, psikososyal etkenler bağlamında tematik yapılarını derinlemesine inceleyerek literatüre yeni bir boyut kazandırmaktadır.³⁶

Alanla ilgili ilk ve öncü çalışmalardan birisi olan Abdülkerim Bahadır'ın *Ergenlik Döneminde Dinî Şüphe ve Tereddütler* başlıklı 1994 yılında çalıştığı yüksek lisans tezinde dinî şüphelerin ortaya çıkışı, fonksiyonları, dinî duygu düşünce ve tutumlar üzerine etkileri, dinî şüphenin kaynakları, konuları ve dinî şüphelerin dinî gelişim süreci üzerindeki etkileri incelenmiştir. Bu tez çalışmasında ise ergenlerin deneyimleri nitel bir yaklaşımla; dinî şüphe ve tereddütler, deizm ve agnostisizm eğilimleri bağlamında tematik analiz yöntemiyle incelenmektedir. Böylece literatürde daha çok kuramsal düzeyde ele alınan dinî şüphe konusu, bu çalışmada güncel öğrenci görüşleriyle sahaya dayalı olarak değerdendirilmekte ve eğilimsel yönleriyle derinleştirilmektedir.³⁷

Midjit Osmani tarafından 2014 yılında din psikolojisi alanında çalışılan *Makedonya'da Yaşayan Gençlerde Dinî Şüphelerin Kaynakları ve Etkileri (Kalkandelen Örneği)* başlıklı yüksek lisans tezi Makedonya Kalkandelen bağlamında Arnavut gençlerdeki dinî şüphelerin kaynakları ve nedenleri nicel yöntem ile ele alınmıştır. Araştırmada psiko-sosyal faktörler, aile ilişkileri ve dinî eğitimin etkileri vurgulanmıştır ancak nicel yöntemle yürütölmüş bir çalışma olması sebebiyle gençlerin şüphe ve tereddütleri anlatsal olarak yorumlanmamıştır. Bu bağlamda çalışmamız, Türkiye bağlamında yürütölen nitel araştırma yöntemiyle gençlerin dinî şüpheleri tematik olarak analiz edilmekte ve konuya daha derinlemesine bir yaklaşım sunmaktadır.³⁸

³⁵ Kadir Ak, *17-25 Yaş Gençlerde Görölen Bazı Dinî Şüpheler ve Din Eğitimi Açısından Değerdendirilmesi* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2002).

³⁶ Hasibe Öner, *Ergenlik Döneminde Dinî Şüphe ve Sorgulamalar: Lise Öğrencileri Üzerine Nitel Bir Araştırma* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020).

³⁷ Abdülkerim Bahadır, *Ergenlik Döneminde Dinî Şüphe ve Tereddütler* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1994).

³⁸ Midjit Osmani, *Makedonya'da Yaşayan Gençlerde Dinî Şüphelerin Kaynakları ve Etkileri (Kalkandelen Örneği)* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014).

Deizm – agnostisizm ile ilgili araştırmalar ile ilgili yapılan ön inceleme sonucunda deizme yönelik yazılmış tezlerin büyük çoğunluğunun din sosyolojisi,³⁹ din felsefesi,⁴⁰ kelam,⁴¹ dinler tarihi⁴² ve din eğitimi⁴³ alanlarında yoğunlaştığı; din psikolojisi alanında ise sınırlı sayıda çalışmaya rastlandığı görülmektedir. Elbette bu sonuçlar, sadece ulaşılan tezler doğrultusunda bir çerçeve sunmakta olup alandaki tüm çalışmaları kapsama iddiası taşımamaktadır. Bu bağlamda mevcut tez çalışması, deizm ve agnostisizm gibi inanç eğilimlerinin din psikolojisi perspektifinden, özellikle de ergenlik dönemi bağlamında ele alınması bakımından literatüre özgün bir katkı sunmayı amaçlamaktadır.

Muhammed Fatih Okutan'ın 2021 yılında Din Sosyolojisi bağlamında çalıştığı *Deizmin Psiko-Sosyolojisi: 21. Yüzyıl Türkiye'si Örneği* başlıklı yüksek lisans tezi doğrudan kendisini "deist"

³⁹ Bkz. Nurhibe Büşra Er, *18-29 Yaş Grubunda Kendilerini 'Deist' Olarak Tanımlayan Gençlerin Deizm Algısı* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022); Senem Aydın, *Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi Dersi ve İmam Hatip Lisesi Meslek Dersleri Öğretmenlerinin Gözlemlerine Göre Gençlerin Deizm Algısına Sosyolojik Bir Yaklaşım (Fatsa Örneği)* (Ordu: Ordu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2024); Merve Harmankaya, *Geçmişten Günümüze Deizm ve Deizm Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma – Dolapoğlu Anadolu Lisesi ve Mahmut Sami Ramazanoğlu Anadolu İhl Örneği* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020); Gülten Koç, *Lise Öğrencilerinin Deizm Algısına Dair Sosyolojik Bir Araştırma (Başakşehir Örneği)* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021); Bekir Şahin, *Deizmin Serüveni ve Günümüzdeki Sosyo-Kültürel Görünümü* (Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021); Sacide Çalışkan, *Z Kuşağında Deizm Algısı ve Deistliğe Yönelten Sosyolojik Faktörler* (Çanakkale: Onsekiz Mart Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021).

⁴⁰ Bkz. Yaşar Armağan Er, *Teizm ve Deizm Bağlamında Kötülük Problemi* (İğdır: İğdır Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023); Nazile Biter, *Tanrı-İnsan İlişkisi Bağlamında Deizm* (Şırnak: Şırnak Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023); Ayşe Kingiz, *Lise Öğrencilerinde Deizm Eğilimi Üzerine Bir Araştırma (Tokat Örneği)* (Tokat: Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2024); Halil Gacemer, *İmam Hatip Lisesi Öğrencilerinin Deizm Algısı (Denizli İli Örneği)* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023); Ernil Okumuş, *Onsekizinci Yüzyılda Deizm ve Voltaire* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008); Adem Battal, *Doğal Din ve Deizm Arasındaki Tarihsel ve Teolojik İlişkinin İncelenmesi* (Bolu: Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021).

⁴¹ Bkz. Fatma Betül Çamlı, *Nübüvvet Bağlamında Deizm'in Eleştirisi* (Adıyaman: Adıyaman Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022); Emine Köylü, *Ayrışan ve Benzeşen Yönleriyle İki Kavram: Ateizm ve Deizm* (Antalya: Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023); Meryem Özdemir Kardaş, *Deistik Argümanlara Karşı Vahyin İmkân Ve Gerekliliği (18. Yüzyıl İngiliz Deizmi ve Kelâmî Açısından Analizi)* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021); Zeynep Toptaş, *Deizm Bağlamında Nübüvvete Yapılan Eleştiriler* (Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021); Mehmet Fatih Kılıç, *Nehiy Ayetleri Bağlamında Allah'ın İnsan Hayatına Müdahalesi ve Deizm* (Düzce: Düzce Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2024); Selma Çubukçu, *Ahiret Konusu Bağlamında Kelam Açısından Deizme Bir Eleştiri* (Bayburt: Bayburt Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022).

⁴² Yunus Ergin, *İslam İnanç Esasları Açısından Deizm Eleştirisi* (Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020).

⁴³ Bkz. Sibel Kandemir, *Lise Öğrencilerinde Ateizm ve Deizm Eğilimi Üzerine Bir Araştırma (Konya Örneği)* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022); Sibel Kandemir, "Lise Öğrencilerinin İslam İnanç Esaslarını Benimseme Düzeyleri Üzerine Bir Araştırma", *Kocatepe İslami İlimler Dergisi* 5/2 (Aralık 2022), 354-379; Sibel Kandemir – Hicret K. Toprak, "Gençlerin Dinî Referans Dünyası ve Dijital Medya", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 64/2 (2023), 557-590; Ali Kaya, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ve İmam Hatip Lisesi Meslek Dersleri Öğretmenlerinin Deizm Hakkındaki Görüşleri* (Amasya: Amasya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022).

olarak tanımlayan bireylerin deist olma süreçlerini ve dünya görüşlerini psiko-sosyal açıdan ortaya koymayı amaçlamaktadır.⁴⁴

Tuğba Dikbaş'ın 2021 yılında Din Psikolojisi perspektifiyle çalıştığı *Öğretmenler ve Ebeveynler Gözüyle Ergenlerde Deizm Yönelimi: İnanç Gelişimi Üzerine Bir İnceleme* başlıklı araştırması ergenlerdeki deizm eğilimini öğretmen ve ebeveyn görüşleri doğrultusunda inceleyerek inanç değişimini çevresel gözlemler temelinde değerlendirmiştir. Bu tezden farklı olarak, mevcut araştırmamız gençlerin dinî şüphe ve tereddütlerini doğrudan kendi anlatıları üzerinden analiz ederek, bireysel deneyimler merkeze alınarak konu psikolojik derinliğiyle incelenmiştir.⁴⁵

Servet Yılmaz tarafından Çorum ilinde “İmam Hatip Lisesi Öğrencilerinin İnanç Eğilimlerinin Psikolojik Açıdan İncelenmesi” başlıklı yüksek lisans tezi ve aynı şekilde Halil Gacemer tarafından Denizli ilinde “İmam Hatip Lisesi Öğrencilerinin Deizm Algısı” başlıklı yüksek lisans tezi de imam hatip lisesi öğrencileri özelinde yürütülmüştür. Bu çalışmalar okul türü değişkenini çeşitlendirmemiştir. Buna karşılık araştırmamızda sosyal bilimler ve meslek lisesinde öğrenim gören öğrenciler üzerinde yürütülen karşılaştırmalı analiz farklı okul ortamlarının dinî yönelimler üzerindeki etkisini açıklamaya yönelik daha geniş bir çerçeve sunmaktadır.⁴⁶

Ayşe Kingiz'in Tokat İlinde gerçekleştirdiği “Lise Öğrencilerinde Deizm Eğilimi Üzerine Bir Araştırma (Tokat Örneği)” başlıklı yüksek lisans tezi, Gülten Koç'un “Lise Öğrencilerinin Deizm Algısına Dair Sosyolojik Bir Araştırma (Başakşehir Örneği)” başlıklı yüksek lisans tezi çalışmasında farklı lise türlerini ele alsa da çalışma yalnızca deizm eğilimi üzerinde yürütülmüştür. Sibel Kandemir'in “Lise Öğrencilerinde Ateizm ve Deizm Eğilimi Üzerine Bir Araştırma (Konya Örneği)” başlıklı doktora tezi de deizm agnostisizm eğilimi özelinde yürütülmüştür. Çalışmamızda ise agnostisizm eğilimine yönelik psikolojik nedenlerinin incelenmesi de yer almaktadır.⁴⁷

Alan yazında lise düzeyindeki öğrencilerin din dışı eğilimlerine dair bu çalışmalar aynı zamanda farklı disiplinlerle yürütülmüştür. Gacemer imam hatip lisesi öğrencilerinin deizm algısını tespit etmek, Kingiz ise lise öğrencilerinin deizm eğilimini tespit etmek amacıyla çalışmalarını din felsefesi perspektifiyle yürütmüştür. Koç gençlerin deizm algısına karşı tutum ve davranışlarının sosyo-kültürel çerçevede etkilerini ele aldığı çalışmasını din

⁴⁴ Muhammet Fatih Okutan, *Deizmin Psiko-Sosyolojisi: 21. Yüzyıl Türkiye'si Örneği* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021).

⁴⁵ Tuğba Dikbaş, *Öğretmenler ve Ebeveynler Gözüyle Ergenlerde Deizm Yönelimi: İnanç Gelişimi Üzerine Bir İnceleme* (İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021).

⁴⁶ Bkz. Servet Yılmaz, *İmam Hatip Lisesi Öğrencilerinin İnanç Eğilimlerinin Psikolojik Açıdan İncelenmesi* (Çorum: Hitit Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2025); Gacemer, *İmam Hatip Lisesi Öğrencilerinin Deizm Algısı*.

⁴⁷ Kingiz, *Lise Öğrencilerinde Deizm Eğilimi Üzerine Bir Araştırma*; Koç, *Lise Öğrencilerinin Deizm Algısına Dair Sosyolojik Bir Araştırma*; Kandemir, *Lise Öğrencilerinde Ateizm ve Deizm Eğilimi Üzerine Bir Araştırma*.

sosyolojisi, Kandemir ise gençlerin ateizm ve deizm eğilimlerini din eğitimi bilimi perspektifiyle yürütmüştür. Yılmaz da imam hatip lisesi öğrencileri özelinde ele aldığı çalışmasını bireylerin inanç gelişimini psikolojik değişkenlerle ilişkilendirerek ele almıştır. Bu araştırma ise, özellikle din psikolojisi bağlamında lise öğrencilerinin bireysel deneyimlerine ve gelişimsel özelliklerine odaklanarak; deizm ve agnostisizm eğilimlerini Tanrı ve peygamber algısı, kimlik arayışı, dinî şüphe ve sorgulama ile formal ve informal dinî tecrübeler üzerinden ele almıştır. Ayrıca agnostisizm eğiliminin nedenlerini inceleyerek literatüre bu açıdan da katkı sunmayı amaçlamaktadır.

Agnostisizm konusuna dair yapılan lisansüstü tez çalışmalarının büyük çoğunluğunun da din felsefesi alanında yoğunlaştığı gözlemlenmektedir. Bu çalışmalar, agnostik düşüncenin felsefi temelleri, bilgi problemi ve Tanrı'nın bilinemezliği gibi epistemolojik çerçeveler üzerinden yürütülmüştür.⁴⁸ Ancak mevcut araştırmamız, agnostisizm ve deizmi din psikolojisi perspektifinden ele almakta; bireyin gelişimsel süreçleri, bağlanma stilleri, benlik saygısı ve dinî şüphe gibi psikolojik değişkenlerle bu eğilimler arasındaki ilişkiyi tematik olarak incelemektedir. Bu yönüyle çalışma, alana özgün bir katkı sunmakta ve dinî eğilimlerdeki psikolojik arka planın anlaşılmasına yönelik literatürdeki boşluğu doldurmayı amaçlamaktadır.

⁴⁸ Bkz. Fatma Yıldız, *Anthony Kenny'de Din Felsefesi: Agnostisizmin "Temellendirilmesi"* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021); Nesim Aslantatar, *Agnostisizm Tanrı'nın Bilinemezliği Sorunu* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022); Elnare Kerimova, *Bertrand Russell'in Agnostisizmini Temellendirmesi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009); Gülnar Ahmedova, *David Hume ve Bertrand Russell'in Felsefelerinde Agnostisizm* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018); Cevdet Karataş, *Agnostisizm – Ateizm İlişkisi* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018).

1. BÖLÜM

TEORİK ÇERÇEVE

1.1. Deizm

1.1.1. Deizmin tanımı

Tanrı anlamındaki Latince “deus” kelimesinden türetilen deizm,⁴⁹ varlığı akılla bilinen ve evrene müdahale etmeyen⁵⁰ dolayısıyla da peygamberlik ve vahye ihtiyaç olmadığını ileri süren felsefi görüştür.⁵¹ Deizm aynı zamanda Grekçede yine “Tanrı” anlamına gelen teizm terimiyle de aynı sözlük anlamına sahiptir. 16. yüzyıldan itibaren ise Hristiyan dünyasında “teizm” kavramı geleneksel inançları savunanlar için kullanılırken “deizm” kavramı geleneksel inançlardan sapanlar için kullanılmaya başlanmıştır.⁵² 17. ve 18. yüzyıllarda gündemde olan bu ulûhiyet anlayışının kökleri⁵³ Aristoteles’in *İlk Muharrik* ve aleme müdahil olmayan Tanrı anlayışına kadar giderken⁵⁴ zaman içerisinde evreni yaratan ve yarattıktan sonra varlıkları kendi haline bırakan Tanrı anlayışına dönüşmüştür.⁵⁵

Tarihsel olarak deizm kavramını teizme karşıt anlamda ilk kez *Calvinist Pierre Viret Instruction Chrestienne* (1563) adlı eserinde⁵⁶ bir grup filozof ve edibi Tanrı’ya inanmakla birlikte İsa ve Hristiyanlık doktrinlerini inkar eden ateistler olarak tanımlarken kullanmıştır.⁵⁷ Deizm 17. yüzyılda İngiltere’de tanrının yaratıcı sıfatını kabul etmekle birlikte ilim ve irade gibi sıfatlara sahip olmadığını savunan, peygamberlik ve vahiy gibi değerlerle tanrının yarattıktan sonra evrene müdahalesini reddeden kişilerin inancını ifade etmek üzere sistemli bir felsefi düşünceye dönüşmüştür.⁵⁸ Başlangıçta ateizmle özdeşleştirilen deizm kavramı günümüzdeki anlamıyla ilk kez şair John Dryden’in *‘ReligioLaici’* (1682) adlı şiirinin önsözü ile Samuel Johnson’a ait *Dictionary* (1755)’de karşımıza çıkmaktadır. Bu metinlerde deizm şu şekilde tanımlanmıştır: “Herhangi bir vahyedilmiş dine bağlı olmaksızın Tanrı’nın varlığını kabul etmek, bununla birlikte onun ilim ve irade gibi sıfatlarını reddetmek, böyle bir varlığın alemde tesirleri gözlenen veya tezahür eden hikmet ve inayetin bulunmadığına

⁴⁹ Erdem, “Deizm”.

⁵⁰ Musa Kazım Arıcan, “Ulûhiyet Anlayışları”, *Din Felsefesi*, ed. Recep Kılıç – Mehmet Sait Reçber (Ankara: Grafiker Yayınları, 2021), 63-66.

⁵¹ Mehmet Ata Az, “Tanrı ve Nihai Gerçeklik Tasavvurları”, *Din Felsefesi*, ed. Latif Tokat (Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları, 2021), 69.

⁵² Erdem, “Deizm”.

⁵³ Arıcan, “Ulûhiyet Anlayışları”, 63.

⁵⁴ Az, “Tanrı ve Nihai Gerçeklik Tasavvurları”, 69.

⁵⁵ Arıcan, “Ulûhiyet Anlayışları”, 64.

⁵⁶ Arıcan, “Ulûhiyet Anlayışları”, 64.

⁵⁷ Adnan Bülent Baloglu, *Son Hurafe Deizm*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2021), 86.

⁵⁸ Az, “Tanrı ve Nihai Gerçeklik Tasavvurları”, 69.

inanmak, ahireti inkâr, hususi bir dine ait -Tanrı'nın varlığı dışındaki- bütün itikad esaslarını reddetmek."⁵⁹

Deizmin ortaya çıkış nedenleri arasında din adamlarının bilimsel çalışmalara yönelik müdahaleleri⁶⁰ ve baskısı, Hristiyanlığın gizemliliği karşısında dinî inançları eleştiriye açık hale getiren Reform hareketleri, asli günah ve İsa'nın tanrılığı, mucize anlayışı, kilise taassubu, pozitif bilimlere, akla ve bilime duyulan güçlü güven sayılabilmektedir.⁶¹ Deizmin en önemli savunucuları arasında; John Toland (1670-1722), Anthony Collins (1676-1729), Voltaire (1694-1778), Thomas Paine (1737-1809) ve J.J. Rousseau (1712-1778) yer almaktadır.⁶²

Özetle, deizm; Latince de Tanrı anlamına gelen deus kelimesinden türetilmiş olup teizm ile aynı köktendir. Deizm, aşkın bir yaratıcının varlığına inanan, Tanrı'yı alemin ilk sebebi olarak gören ancak evrene müdahalesini kabul etmeyen, bununla birlikte vahyolunmuş bir dine karşı inançsızlık, dinin tüm itikadi esaslarıyla birlikte Tanrı'nın ilim, irade, kudret gibi sıfatlarını da reddeden ve katı akılcılığa dayanan bir din anlayışıdır. Deistler bir yaratıcı fikrine sahip olmalarıyla ateistlerden ayrılmakta; Tanrı'nın vahyettiği dinî reddetmeleri ile de *tabii din* anlayışına yönelmektedirler. Deizm geleneksel din anlayışına bir eleştiri olarak doğmuş ve aydın kesimde bariz bir şekilde yer edinmiştir. Günümüzde deizm propagandası yapan bir internet sitesinde⁶³ 19. yüzyıl Amerikalı yazar ve filozoflarından Elbert Green Hubbard'ın "Dinler köleler içindir, yaptığı şey onlara yaşamın vermediği teselliye vermek." sözü yer almakta, "Artık Özgürsünüz" sloganıyla her türlü vahyi reddederek dinlerin modern dünyada yeri olmadığı mesajı verilmektedir.

Verilen tanımlardan hareketle deizmde ön plana çıkan özellikler şu şekilde sıralanabilir: Tanrı evrenin yaratıcısı, ilk nedenidir. Akla ve bilime duyulan güven büyüktür. Tanrı âleme müdahale etmez, onu mükemmel bir işleyişle yaratmış ve bırakmıştır. Vahiy, peygamberlik, kutsal kitap ve mucize kabul edilmez.

1.1.2. Deizmin tarihsel gelişimi

Deizm Hareketi'nin, 16 ve 17. asırlarda Rönesans ve Reform gibi hızlı değişimler neticesinde rasyonel temelli bir teoloji olarak kilise karşıtlığı ve geleneksel inanışların yeniden tanımlanması çabası içinde geliştiği söylenebilir. Deizm tanımını ele alacak olursak, deizmin tartışıldığı kültürel yapılar arasındaki farklılıklar, deizmin neliği sorunu ve belli bir akideye sahip olmaması yanında yaratıcı bir Tanrı inancına sahip olması gibi sebeplerle tek bir tanım yapmak oldukça güçtür. Bu güçlüğün deistlerin tek bir dinî kimlik ve algı taşımamaları, kilise

⁵⁹ Erdem, "Deizm".

⁶⁰ Arıcan, "Ulûhiyet Anlayışları", 65.

⁶¹ Az, "Tanrı ve Nihai Gerçeklik Tasavvurları", 69.

⁶² Arıcan, "Ulûhiyet Anlayışları", 63-66.

⁶³ Deizm Derneği, "Deizm'e Hoş geldiniz! Artık Özgürsünüz!" (Erişim 12 Mayıs 2024)

baskısına karşı bir duruş olarak bu kimliği benimsemeleri ve gerçekte nasıl bir inanca sahip olduklarının tam olarak bilinmemesi gibi çeşitli sebepleri bulunmaktadır. Deistler evreni yaratan, kendilerine akıl veren bir Tanrı inancına sahip olarak, kendi ahlak kurallarını belirleyerek topluma şekil vereceklerdir. Kilise ise aklın yerine kendisini otorite belirlemiştir.⁶⁴ Deizm, XVII. yüzyılın özellikle ikinci yarısında İngiltere’de ortaya çıkan ve zamanla sistematik bir felsefi düşünce haline gelen bir akımdır; bu oluşumda Reform ve Rönesans hareketleri, akıl ve bilimin yükselişi, mezhep çatışmaları, dinî otoritelerin sorgulanması ve Hristiyan inançlarının felsefi eleştirilerle karşılaşması gibi pek çok entelektüel, dinî ve toplumsal etken etkili olmuştur.⁶⁵

16. yüzyılda Reform hareketleriyle birlikte, Tanrı’ya inanan ancak vahiy, mucize ve kilise otoritesini reddeden bazı inanç biçimleri ortaya çıkmıştır. Pierre Viret de 1564’te bu türden görüşlere sahip olan gruplardan söz etmiş; ancak “deizm” terimi bugünkü anlamıyla ilk kez 17. yüzyılda sistematik biçimde kullanılmaya başlanmıştır.⁶⁶ Deizmin en belirgin yönü, insan aklına duyulan yüksek güvendir. Rönesans, Reform ve Aydınlanma süreçleriyle birlikte doğaüstü inanışlara ve mistik yaklaşımlara eleştirel bakış gelişmiş; bunun yerine akıl, bilim ve bireysel keşif ön plana çıkmaya başlamıştır. Bu düşünsel dönüşüm, Tanrı inancını akıl temelinde yeniden yorumlayan deist yaklaşımların zeminini oluşturmuştur.⁶⁷

Deizm ve deist kavramları zaman içinde bir anlam kayması yaşamıştır. Örneğin, deizmin öncülerinden kabul edilen John Toland (1670-1722) bir papaza yazdığı mektupta kendisinin “Hristiyan akidesini kabul eden mutedil bir Hristiyan olduğunu, inandığı Tanrı’nın yaratıcısı olduğu evrenden tamamen farklı olduğunu, sonsuz mutlak güç sahibi olarak Tanrı’nın her şeyin üstünde olduğunu” belirtir. 1700-1800’lü yıllarda Avrupa’da yaşanan değişimler ve gelişimler, aydınlanma hareketi ile birlikte dönemin kaotik ortamı, yapılan eleştirilerin sistemi zayıflatma çabası olarak algılanması ve entelektüel tartışmalarda önyargıların hâkim olması gibi sebepler deizmin içerik ve tanımlarını etkilemiştir. Dönemin aydınları deist olarak nitelendirilmekten ziyade hür düşünce taraftarı bir Hristiyan olarak anılmayı tercih ediyor ve bu şekilde tanınıyorlardı.⁶⁸

Hür düşünür olarak adlandırılan kesim, Hristiyanlıktaki ruhban sınıfından hoşlanmayan, geneline yakınının John Locke’ın fikirlerinden etkilenen; deizmden materyalizme, panteizmden hedonizme kadar geniş bir yelpazeye yayılan filozof grubudur. Aralarında Hristiyanlığı doğal dinle özdeş kabul edenler, deizmi gizli ateizm olarak kabul edenler de bulunmaktadır. Bazı deistler, Tanrı’nın evrene müdahalesinin eksik birtakım şeyleri tamamlama anlamına geleceğinden Tanrı’nın acizliğini akla getireceğini düşünmüşler ve bu

⁶⁴ Baloğlu, *Son Hürafe Deizm*, 85.

⁶⁵ Az, “Tanrı ve Nihai Gerçeklik Tasavvurları”, 69.

⁶⁶ Baloğlu, *Son Hürafe Deizm*, 86.

⁶⁷ Az, “Tanrı ve Nihai Gerçeklik Tasavvurları”, 70.

⁶⁸ Baloğlu, *Son Hürafe Deizm*, 88-89.

sebeple Tanrı'nın âlemi mükemmel bir şekilde ve kusursuz bir düzen içinde işler şekilde donattığına ve kendisini devre dışı bıraktığına inanmışlardır.⁶⁹ Tanrı'nın evreni titizlikle yaratması ona müdahale etmemesini gerektirmektedir ancak bazı deistler Tanrı'nın evrene müdahale edebileceğini de savunmaktadır. Bununla birlikte çoğu deist Tanrı'nın doğası konusu ile çok ilgili değildir.⁷⁰ Antoine Furetiere 1690 tarihli sözlüğüne göre deist, "belli bir dinî olmayan, sadece tek Tanrı'ya inanan ama görünürde herhangi bir ibadeti yerine getirmeyen" kişidir. 1755'te neşredilen *Doktor(Dr). Johnson Sözlüğü* ise *deist* kelimesini "Tanrı'nın varlığını kabul eden ama dinî ve hiçbir inanç esasını kabul etmeyen kişi" olarak tanımlar.⁷¹

Kökleri 5. yüzyıla kadar uzanan deizm, gelişim dönemini 18. yüzyıl Aydınlanma döneminde tamamlar. Gerek İlkçağ Aydınlanması gerek 17 ve 18. yüzyıl Aydınlanma Çağları geleneğe karşı çıkarak eski kültür ve değerleri aklın öncülüğünde eleştiriye tabii tutmuştur. Bu Yüzyılın sonlarında ortaya çıkan Fransız Devrimi'nin etkileri ile millet egemenliği ön planda tutularak özgürlük, eşitlik, adalet gibi kavramlar ön plana çıkmıştır. İnsanın akıl karşısında hiçbir otoriteye bağlı hissetmemesi gerektiği anlayışından hareketle Aydınlanma ile geleneksel Hristiyanlık çatışma içine girmiş ve akla dayalı seküler bir dünya görüşü içinde dinin yeri belirlenmeye çalışılmıştır. Deizmin hareket noktalarından biri olan 'aleme müdahale etmeyen Tanrı anlayışı', deist bir Tanrı'ya inanan Aristoteles'e kadar dayanmaktadır. Deizmin diğer hareket noktası olan 'akla ve bilime gösterilen büyük güven' ise modernleşme olgusuyla gelişecektir. Deizmde dua, ibadet ve dinî ritüellerin olmaması sebebiyle deizm ile ateizm arasında pratik anlamda tek fark Tanrı'nın alemin ilk nedeni olarak kabul edilmesidir.⁷²

Sonuç olarak, tarihi seyrine bakılacak olursa her dönemde farklı bir deizm tanımı yapılmış ve deist ilk dönemlerde herhangi bir otoriteye boyun eğmede direnç gösteren kimse olarak adlandırılırken⁷³ bugün geline nokta ise dinî toplum hayatından soyutlayan, yaratma eyleminin ardından Tanrı'yı işlevsiz kılan ve toplum üzerinde seküler izler bırakan kişidir.

1.2. Agnostisizm

1.2.1. Agnostisizmin tanımı

Türkçe karşılığı bilinmezcilik olan agnostisizm; Tanrı'nın varlığının ya da yokluğunun bilinemeyeceği iddiasındaki görüşleri ifade eden ve kökleri Sofistlere ve Sokrates'e kadar

⁶⁹ Baloğlu, *Son Hurafe Deizm*, 92-93.

⁷⁰ Mümin Köktaş, "Aydınlanma, Hristiyanlık ve Deizm", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 17/1 (Mart 2017), 143-158.

⁷¹ Baloğlu, *Son Hurafe Deizm*, 94.

⁷² Vahdettin Başçı, "Deizm Kavramı ve Ortaya Çıkardığı Problemler", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 22/1 (Nisan 2018), 33-40.

⁷³ Baloğlu, *Son Hurafe Deizm*, 91.

dayanan felsefi görüştür. 19. yüzyıl Batı dünyasında ortaya çıkmıştır. Antik Çağ'da Protogoras'ın Tanrı konusunda bilgi boşluğuna işaret etmesi, Kant'ın ise Tanrı'nın varlığının akılla bilinemeyeceği ve ispatlanamayacağı ile ilgili söylemleri agnostisizmi çağrıştıran söylemlerdendir. 17. yüzyılda T. Hobbes, Descartes'a insanın Tanrı fikrine doğuştan sahip olmadığını söyler. Agnostisizm kavramını ilk dile getirip kendini agnostik olarak değerlendirenler arasında, İngiliz biyolog ve düşünür Thomas Henry Huxley, Leslie Stephen, Virginia Woolf ve Herbert Spencer bulunmaktadır.⁷⁴ Bunlardan Huxley agnostisizm kelimesini 1878'de ilk kez kullanan isimdir ve agnostisizm kavramını tersi olan gnostisizm kavramından yola çıkarak felsefe dünyasına kazandırmıştır. Huxley agnostisizmi maddi dünya dışındaki hiçbir şeyin ve hiçbir varlığın bilinemeyeceğini ifade eden bir felsefi düşünce olarak tanımlamaktadır.⁷⁵

Gnosis ise, milattan önce ikinci yüzyıldan itibaren⁷⁶ mevcut dinlerin çok ötesinde “hikmet, bilgi, marifet” anlamlarına gelen gnostikos kelimesine dayanmaktadır. Gnostik gelenekler gerçekliğin doğası ile ilgili bilgilerin kendilerine verildiğini iddia etmektedir. Huxley'in agnostisizme giden hareket noktası da buradadır. Huxley, gnostisizmi “aşkın alemle ilgili kesin bilgiye sahip olma iddiası” anlamında kullanmaktadır ve kendisini bu varoluş sırrına eremediği için bağımsız bir düşünür olarak nitelendirmektedir.⁷⁷ Agnostisizm'in temellerini ele alacak olursak Huxley'den önce pek çok düşünürün bu yolda izleri olduğunu söyleyebilir, buna örnek olarak da “Tanrıların var oldukları ya da olmadıklarını bilmeye hiçbir yol bulamadım.” diyen Protogoras'ı, bilginin metafiziksel imkânını sorgulayan Hume ve Kant'ı sayabiliriz.⁷⁸

Agnostisizm içerdiği anlamlar bakımından bir yandan Tanrı'nın varlığı konusunda yargıda bulunmaktan kaçınan bir tür şüphe hâli izlerken bir yandan da insanın bu konuda yeterli akli temellere sahip olmadığını ileri sürer.⁷⁹ Agnostisizmin farklı türlerinin bulunması, agnostisizm tanımlarında çeşitlilik oluşturmakta ve doğru bir tanıma ulaşmayı engellemektedir. Bunlar bilinmeden agnostisizm tanımını ele almak da ateizmden farkını ortaya koymak da güçleşmektedir. Agnostisizm birçok filozofa göre zayıf ve güçlü olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Kısaca zayıf agnostisizm, agnostisizmin en yaygın anlamıdır ve Tanrı'nın varlığı veya yokluğu ile ilgili henüz bir yargıya ulaşmamış yaklaşım türüdür. Bu yönüyle agnostisizm hem ateistler hem de teistler tarafından eleştirilmekte ve felsefi

⁷⁴ Le Poivedin, *Agnostisizm: A Very Short Introduction*, sayfa(s).18. Aktaran(Akt). Tuncay Akgün, “Anthony Kenny'e Göre Tanrı'yı Bilmenin İmkânı ve Agnostisizm”, *AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6/11 (2018), 15-19.

⁷⁵ Ferit Uslu, “Agnostisizm”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/21 (Ocak 2012), 5-28.

⁷⁶ Mahmut Aydın, *Dinler Tarihi* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2021), 81.

⁷⁷ Uslu, “Agnostisizm”, 7-8.

⁷⁸ Uslu, “Agnostisizm”, 10.

⁷⁹ Uslu, “Agnostisizm”, 5-28.

agnostisizm olarak değerlendirilmemektedir. Ancak Tanrı'nın yokluğu ile ilgili de yargıda bulunmadığı için ateizmden ayrılmaktadır.⁸⁰

W.L. Rowe, agnostisizmi genel olarak üç farklı tutum altında değerlendirmektedir. Bunlardan ilki olan zayıf agnostisizm, Tanrı'nın ne tür bir varlık olduğu kavramsal olarak anlaşılabilse de, onun varlığı ya da yokluğu konusunda herhangi bir kesin yargıya varmanın mümkün olmadığını savunmakta ve bu yaklaşım, en yaygın agnostik tutum olarak öne çıkmaktadır. İlimli agnostisizm ise benzer şekilde kesin bir yargıdan kaçınmakla birlikte, insan aklının Tanrı'nın varlığına ya da yokluğuna dair rasyonel ve yeterli temellendirmeler üretemeyeceği inancı taşımaktadır. Güçlü agnostisizm ise, Tanrı'nın var olup olmadığına ilişkin kanaat belirtmenin yalnızca temelsiz değil, aynı zamanda uygun da olmadığını savunarak daha kesin bir bilinemezlik vurgusu yapmaktadır.⁸¹

Güçlü agnostisizm ise Tanrı'nın varlığı ile ilgili kanıtlara ulaşmanın insan için mümkün olmadığı⁸² ve rasyonel temelleri olmayan şeylere inanmanın ahlaki bir duruş olmadığı⁸³ savıyla ateizme yakın durmaktadır. Huxley de var oluşla ilgili sorunun çözülemez olduğuna dair söyleminden de anlaşılacağı üzere güçlü bir agnostisizm savunucusudur. Zayıf agnostisizmde bir kararsızlık hâkimken güçlü agnostisizmde kararlı bir duruş vardır.⁸⁴

1.2.2. Agnostisizmin tarihsel gelişimi

Arapçada “bilmiyorum” anlamına gelen laedri fiilinden türetilmiştir. Terim olarak ilk ortaya çıkışı klasik İslam düşünce geleneği içinde, özellikle kelamcılarının sofistler hakkındaki değerlendirme ve eleştirileri çerçevesinde gerçekleşmiş, daha sonra modern Müslüman müellifler tarafından 19. yüzyıl Batı felsefesinde benimsenen agnostisizme karşılık olarak kullanılmıştır.⁸⁵ Yine modern kullanımda irfaniyye şeklinde ifade edilen gnostisizmin karşıtı olarak lairfaniyyenin daha uygun olacağı ileri sürülmüştür. Türkçede bilinmezcilik şeklinde karşılanan agnostisizm, 19. yüzyılın ikinci yarısı boyunca bir Tanrı'nın var olup olmadığının bilinmeyeceği iddiası etrafındaki görüşleri ifade etmek üzere yaygınlık kazanmıştır.⁸⁶

Kısaca özetlemek gerekirse, agnostisizm, felsefe geleneğinde Sokrat öncesi filozofların bilginin imkânı ile ilgili yaklaşımları, Protogoras'ın Tanrı'nın mahiyeti ile ilgili bilginin insanı aştığına dair yaklaşımı, erken dönemlerden itibaren septik düşüncelerin izleri ve 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra Huxley ile birlikte gün yüzüne çıkmıştır. Agnostisizmde Tanrı'nın varlığı veya yokluğu ile ilgili kesin yargılara ulaşılamayacağı düşüncesinin temelinde insanın aşkın olanın bilgisine epistemik olarak ulaşmak konusunda yetersiz olduğu görüşü

⁸⁰ Uslu, “Agnostisizm”, 15.

⁸¹ Az, “Tanrı ve Nihai Gerçeklik Tasavvurları”, 81.

⁸² Uslu, “Agnostisizm”, 17.

⁸³ Aydın, “Agnostisizm”, 81.

⁸⁴ Aydın, “Agnostisizm”, 81.

⁸⁵ Kutluer, “Laedriye”.

⁸⁶ İlhan Kutluer, “Laedriyye”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (Erişim 8 Mayıs 2023).

yatmaktadır. Tanrı'nın varlığı ile ilgili kesin yargılarının olmaması sebebiyle teistlerden, Tanrının yokluğu ile ilgili kesin bir yargıda bulunmaması sebebiyle de ateistlerden ayrılmakta olup günümüzdeki ifadesiyle bunun için herhangi bir çaba içinde bulunmayan şüpheli kişiler için bu terim kullanılabilir.

1.3. Gelişim Dönemleri Bağlamında Dinî Eğilimler

1.3.1. Bebeklik ve çocukluk dönemi gelişim özellikleri

Gelişim anne karnı ile başlayıp bebeklik, çocukluk, ergenlik ve yetişkinlik dönemleri olarak ele alınıp hayat boyu devam eden bir süreçtir.⁸⁷ Bu dönemler birbirinden farklı özelliklerle ayırt edilerek gelişim göstermektedir. Fiziksel özelliklerle ilgili değişim ve gelişim süreci belli bir zaman dilimi ile sınırlı olarak karşımıza çıkarken ruhsal ve sosyal kişilik özelliklerinin gelişimi ise hayat boyu devam etmektedir.⁸⁸ Araştırmamız gereği ele aldığımız bebeklik, çocukluk ve ergenlik yılları gelişim açısından en kritik dönemlerdendir.⁸⁹ Bireyin içinde bulunduğu çevre, sosyo-ekonomik, sosyo-kültürel durumu gelişimi etkilediği gibi⁹⁰ gelişim dönemleri de dinî gelişimi etkilemektedir.⁹¹

Büyüme ve gelişme kavramları birbirinden farklı kavramlar olmakla birlikte, büyüme için nicel anlamda bir artış izlenirken gelişme niceliksel değişiklikler yanında niteliksel olarak da değişim gösteren çok boyutlu bir olgudur. Yapılan araştırmalara göre gelişim bireyden bireye farklılık arz etse de çocukların belli gelişim dönemlerinde benzer davranış örüntüleri sergiledikleri ortaya koyulmuştur. Bu sebeple gelişim dönemlere ayrılarak incelenmiştir.⁹²

Gelişimde öncelikle doğum öncesi ve doğum sonrası olmak üzere iki temel dönemde ele alınarak incelenmiştir. Doğum sonrası gelişim dönemleri ise, 0-4 hafta Yeni Doğan Bebek, 4 hafta 2 yıl Bebeklik, 2-6 yıl İlk Çocukluk, kızlarda 6-11; erkeklerde 6-13 yıl Son Çocukluk, kızlarda 11-20 yıl; erkeklerde, 13-20 yıl Ergenlik Dönemi olarak ele alınmaktadır.⁹³

0-2 Yaş Bebeklik Evresi: Bu dönem çocukların bazı fizyolojik ihtiyaçlarının anne babası veya bakımlarını veren ilk kişilerce karşılanması gereken beslenme, uyku, ısı ve temizlik gibi birtakım ihtiyaçlarla dünyaya geldikleri ilk evredir.⁹⁴ Bu dönemde bir yandan fizyolojik

⁸⁷ Kulaksızoğlu, *Ergenlik Psikolojisi*, 15.

⁸⁸ Hökelekli, *Din Psikolojisine Giriş*, 105.

⁸⁹ Kulaksızoğlu, *Ergenlik Psikolojisi*, 15.

⁹⁰ Eyüp Şimşek, "Çocukluk Dönemi Dinî Gelişim Özellikleri ve Din Eğitimi", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* IV/4 (Ağustos 2004), 207-220.

⁹¹ Yusuf Emre, "Dinî Gelişim", *Din Psikolojisi*, ed. Nevzat Gencer ve diğerleri (vd). (İstanbul: Lisans Yayınları, 1. Basım), 69.

⁹² Yavuzer, *Çocuk Psikolojisi*, 24-26.

⁹³ Yavuzer, *Çocuk Psikolojisi*, 26.

⁹⁴ Yavuzer, *Çocuk Psikolojisi*, 53-55.

ihtiyaçları karşılanan ve gelişim gösteren çocuk bir yandan da bilişsel, motor, dil, duygusal ve sosyal yönden gelişme göstermektedir. Yaşamın ilk iki yılı çocuk alışmaya çalıştığı dış dünyayı anlama gayreti içinde sürekli gelişmektedir. Bu süreçte özellikle 1 yaşına kadar çocuğun en fazla gereksinim duyduğu, annesi ile kurduğu bağıdır. Bu bağ daha sonra güvene dayalı bir ihtiyaç olarak baş gösterecektir.⁹⁵

0-2 yaş olarak ele alınan bebeklik döneminde dinî gelişim sürecinden söz edilememekle birlikte⁹⁶ bu dönemde bebek bir yandan fizyolojik ihtiyaçları bakımından ailesine ihtiyaç duyarken bir yandan da çevresini anlamaya ve çevresiyle ilk ilişkilerini kurmaya çalışmaktadır.⁹⁷ Bu dönemde dinî yaşantıya ilişkin karşılaşılan ilk tutumlar dinî ritüellere uyulan bir ailede bebeğin kulağına ezan okunarak isminin koyulması gibi kültürel etkiler⁹⁸, bebeğin ailesi,⁹⁹ çevresi¹⁰⁰ ve annesi¹⁰¹ ile kurduğu bağ kişilik ve din gelişiminde¹⁰² oldukça önemlidir.

Bununla ilgili olarak John Bowlby tarafından bağlanma teorisi ortaya atılmıştır. Buna göre bir bebeğin anne karnından itibaren dünyaya geldiği ilk günlerde annesi veya bakımını üstlenen ilk kişiyle kurduğu bağı güçlü olması, güvenli bağlanması anlamına gelecek olup¹⁰³ ilerleyen yaşlarında da güvene dayalı ilişkiler kurmasını kolaylaştıracaktır.¹⁰⁴ Bu bağı güçlü ve güvenli kurulmasının bireyin dinî gelişim sürecini de etkileyeceği öne sürülmüştür.¹⁰⁵ Ainsworth tarafından geliştirilen bağlanma teorisine göre bireyin bağ kurduğu ilk kişi annedir ve anne ile kurulan güvenli bağ sonucunda değer duygusu kazanan çocuk değer vermeyi öğrenmektedir. Bu değer duygusu onun sosyal ilişkilerine yansımakta ve yetişkinlik dönemini de etkilemektedir.¹⁰⁶

Bowlby bağlanma kuramını bakım evlerinde kalan çocukların ruh sağlığı üzerine yaptığı çalışmalar sonucunda çocuklarda yalnızlık, içine kapanıklık gibi çeşitli psikolojik sıkıntılar yaşadıklarını gözlemlemesi üzerine ortaya atmıştır. Bowlby bakımlarını üstlenen ilk kişi tarafından terk edilen veya yetim kalan çocukların daha sonra da iletişim sorunları ve güven eksiklikleri yaşadıklarını, ilerleyen yaşlarda da toplumsal kurallara uymakta zorlandıklarını

⁹⁵ Yavuzer, *Çocuk Psikolojisi*, 36-81.

⁹⁶ Emre, "Dinî Gelişim", 71.

⁹⁷ Şimşek, "Çocukluk Dönemi Dinî Gelişim Özellikleri ve Din Eğitimi", 208.

⁹⁸ Emre, "Dinî Gelişim", 71.

⁹⁹ Şimşek, "Çocukluk Dönemi Dinî Gelişim Özellikleri ve Din Eğitimi", 208.

¹⁰⁰ Emre, "Dinî Gelişim", 71.

¹⁰¹ Şimşek, "Çocukluk Dönemi Dinî Gelişim Özellikleri ve Din Eğitimi", 208.

¹⁰² Emre, "Dinî Gelişim", 71.

¹⁰³ Gül Dalgavrd., "Erken Çocuklukta Bağlanma: John Bowlby ve Mary Ainsworth Açısından İncelenmesi", *Avrasya Sağlık Bilimleri Dergisi* 5/1 (Ocak 2022), 86.

¹⁰⁴ Akif Hayta, "Anneden Allah'a: Bağlanma Teorisi ve İslam'da Allah Tasavvuru", *Değerler Eğitimi Dergisi* 4/12 (Aralık 2006), 30.

¹⁰⁵ Emre, "Dinî Gelişim", 71.

¹⁰⁶ Hayta, "Anneden Allah'a: Bağlanma Teorisi ve İslam'da Allah Tasavvuru", 32-33.

ifade etmiştir. Aynı zamanda Bowlby bireyin gelişim sürecini anlamlandırabilmek için yaşamın ilk yıllarında anne veya birincil bakımı üstlenen kişi ile kurulan bağın önemini belirtmiştir. Anne veya bakım veren kişi bebek için güvenli bir limandır. Bu bağ kurulamadığı durumlarda güvensizlik ortaya çıkmakta, bebek endişe ve korku duymaktadır. Anne veya bakım veren ilk kişiye duyulan güven ve bağlılık, bebeklerin çevreyi keşfetmesini ve nesne ilişkisi kurabilmesini sağlamaktadır.¹⁰⁷

Mary Ainsworth ise bağlanma kuramını “yabancı ortam” adı verilen deneysel bir yöntem ile bebeklerin anne ile beraberken ve anneden ayrıldıklarında verdikleri tepkiyi gözlemlemek üzerine ortaya koymuştur. Bunun üzerine çocuk annesinin olmadığı bir ortamda üç şekilde bağlanma davranışları ortaya koymuştur. Bunlar annelerinden ayrı kaldıklarında daha az kaygı duyan “güvenli bağlanma”, annelerinden ayrı kaldıklarında kaygı duyan ve öfkelenen “kaygılı-kararsız bağlanma” ve anneden ayrı kaldığında daha az tepki gösteren, anne ile bir aradayken de ilişki kurmaktan kaçınan “kaçınan bağlanma” türleridir.¹⁰⁸ Bağlanma bebeğin 6 ile 24 ayları arasında gelişmekte ve gelişimini ergenlik döneminde de sürdürmektedir. Güvenli bağlanan çocukların sosyal ilişkilerinin güçlü ve çözüm odaklı oldukları gözlemlenmiştir.¹⁰⁹

Din psikolojisi açısından bağlanma kuramına değinilecek olursa, çocuğun annesi veya bakımını üstlenen ilk kişi ile kurduğu güvenli bağ ile inanan insanlar açısından özellikle zor ve sıkıntılı anlarda yaratıcıya sığınma ihtiyacı duyması da bir bağlanma çeşididir ve ebeveyn güvenli bağlanan çocuk ileride Tanrı ile de sağlam ve güçlü bağlar kuracaktır.¹¹⁰ Bağlanmada temel ihtiyacın güvenli bir liman arayışı olduğu düşünüldüğünde, inananlar açısından Tanrı’nın her zaman ve her yerde bulunduğu düşüncesi, her zaman ve her yerde dua, ibadet gibi ritüellerle Tanrı ile iletişim kurulabildiği inancı bağlanmanın fonksiyonu açısından insanın Tanrı ile bağını güçlü ve güvenilir kılmaktadır.¹¹¹

Lee A. Kirkpatrick ve P. R. Shaver’in yaptıkları bir çalışmaya göre Tanrı ile güvenli bağ kurabilen bireylerin depresyona meylinin daha düşük olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Aynı zamanda bağlanma açısından Tanrı ile kurulan iletişim insan için psikolojik dayanaklılık sağlamakta ve Tanrı, birey için önemli bir bağlanma figürü olmaktadır.¹¹² Bu konuda yapılan çalışmalara göre ebeveyn-çocuk ilişkisinin Tanrı ile bağ kurma noktasında uyumluluk arz

¹⁰⁷ Akif Hayta, *Bağlanma Kuramı İle Allah Tasavvuru* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2019), 94-96.

¹⁰⁸ Hayta, *Bağlanma Kuramı İle Allah Tasavvuru*, 99-101.

¹⁰⁹ Hayta, *Bağlanma Kuramı İle Allah Tasavvuru*, 103.

¹¹⁰ Hayta, *Bağlanma Kuramı İle Allah Tasavvuru*, 122-125.

¹¹¹ Hayta, *Bağlanma Kuramı İle Allah Tasavvuru*, 125-126.

¹¹² Bkz. Kirkpatrick&Shaver, An Attachment-Theoretical Approach to Romantic Love, sayfa sayısı(ss). 266-275; Ayrıca Bkz. Asım Yapıcı, "Gençlerde Dindarlığın Farklı Görüntüleri ile Yalnızlık Arasındaki İlişkiler: Çukurova Üniversitesi Örneği", *Değerler Eğitimi Dergisi*, C.IX, No. 22, 2011, ss. 181-205; Akt. Hayta, *Bağlanma Kuramı İle Allah Tasavvuru*, 127.

ettiğini ortaya koymaktadır. Örneğin J. R. Dickie ve diğer çalışma arkadaşları çocukların Tanrı'ya yönelik algıları ile ebeveynleri ile ilgili algıları arasında benzerlik tespit etmiştir.¹¹³

2-6 Yaş İlk Çocukluk Evresi: 2 yaş çocuğun artık özerk hareket edebildiği¹¹⁴ fizyolojik, biyolojik, bilişsel ve duygusal anlamda hızla gelişim gösterdiği, çocuğun bağımsızlık duygularının baskın olduğu, dış dünyayı tanıdığı, akranlarıyla sosyalleştiği, ailesi dışında diğer insanlarla da iletişime geçebildiği, kendini ifade edebildiği dönemdir. Bu dönemde ebeveynleri de zorlayan inatçı tutum sergileme, merak duygusundan hareketle sık sık soru sorma, varlığını anlamlandırma gibi özellikler ön plana çıkmaktadır.¹¹⁵

İlk çocukluk evresinde bilişsel sınırlılıklar söz konusudur. Bu sınırlılıklar ve çocuğun gelişim özellikleri dinî gelişim açısından da önem arz etmektedir.¹¹⁶ Bu evrede çocukta taklitçilik, animizm, antropomorfizm, egosantrizm, inatçılık, olumsuzluk, müşahhas düşünce, asosyallik ve meraklılık gibi özellikler ön plana çıkmaktadır.¹¹⁷

Taklitçilik: Çocuk bu evrede tıpkı bir kayıt cihazı gibi eyleme dökülen her davranışı belleğine kaydetmektedir. Çevresinden gördüğü her şeyi taklit ederek yapma eğilimi göstermektedir.¹¹⁸ Bu dönemde din gelişimi de aile etkisiyle taklit yoluyla oluşmaktadır. Bu da ayrıca din gelişiminde aile etkisinin önemini ortaya koymaktadır. Taklit evresinde bulunan çocuk ebeveyni veya yakın çevresinden gördüğü dinsel davranışları gözlemleyerek taklit yoluyla sergilemekte ve dinî yaşayışın ilk nüvelerini sergilemektedir. İlk çocukluk evresi dil gelişimi açısından da kritik bir dönem olması itibarıyla, din ile ilgili kavramlar da bu dönemde öğrenilerek tekrarlanmaktadır. Aynı zamanda bu dönemde ebeveynin din ile ilgili konulara olan tutum ve tavrının ergenlik döneminde de dinî yaşayış üzerinde oldukça etkili olacağı ileri sürülmektedir.¹¹⁹

Animizm: Psikolojik olaylarda olduğu gibi hayatla ilgili olayları da düşünen bir ruhun yönettiğine inanan sistem olarak tanımlanmaktadır.¹²⁰ Buna göre bütün varlıklar canlı kabul edilmektedir.¹²¹ Animizm dönemindeki çocuk etrafındaki her şeyi, oyuncaklarını canlı varlıklar gibi değerlendirir, onlarla konuşur. Animizmde örneğin, "Beş yaşındaki bir kız çocuğu çemberini çevirirken birden durur ve annesine şöyle der: 'Sanıyorum bu çember

¹¹³ Bkz. J. R. Dickie, E. K. Eshleman, D. M. Merasco, E. Shepard, M. V. Wit, M. Johnson, "Parent- Child Relationships and Children's Image of God, *Journal for the Scientific Study of Religion*, Cilt (Vol).36 (1), 1997, s. 28-31; Akt. Hayta, *Bağlanma Kuramı İle Allah Tasavvuru*, 130.

¹¹⁴ Mehmet Emin Ay, *Çocuklarımıza Allah'ı Nasıl Anlatalım?* (Bursa: Sena Kitap, 2022), 30.

¹¹⁵ Yavuzer, *Çocuk Psikolojisi*, 82-105.

¹¹⁶ Emre, "Dinî Gelişim", 72.

¹¹⁷ Şentürk, *Din Psikolojisine Giriş*, 75.

¹¹⁸ Şentürk, *Din Psikolojisine Giriş*, 75-76.

¹¹⁹ Emre, "Dinî Gelişim", 73.

¹²⁰ Halil Apaydın, *Din Psikolojisi Terimler Sözlüğü*, (İstanbul: Bilimkent Yayınları, 2016), "Animizm", 18.

¹²¹ Şentürk, *Din Psikolojisine Giriş*, 76.

canlı; çünkü nereye istersem oraya gidiyor!" şeklinde bir düşünme biçimi hâkimdir.¹²² Çocukluk döneminde animizm ile birlikte ortaya çıkan başka bir düşünme biçimi de *artifisyalizmdir*.¹²³ Buna göre çocuk büyük, kuvvetli olarak hayal ettiği varlığı Tanrı düşüncesiyle içselleştirmektedir.¹²⁴

Antropomorfizm ve Müşahhas Düşünce: Antropomorfik, insan biçimli Tanrı ¹²⁵ ; Antropomorfizm, Allah'ı insan şeklinde ve insanın sahip olduğu niteliklere sahip bir kişilik gibi tasavvur etmektir.¹²⁶ Çocuk düşünce dünyasında bilişsel sınırlılıklardan kaynaklı olarak Allah, melek, cin, şeytan gibi kavramları insan unsurundan bağımsız olarak anlamlandıramaz, Allah'ı isim ve sıfatlarından hareketle insana benzeterek ancak insandan farklı olduğunu da hissederek tanımlamaya çalışmaktadır. Bu anlamlandırma süreci somut düşünceden soyut düşünceye geçişle ve çevre artlarıyla birlikte değişiklik gösterecektir.¹²⁷

Egosantrizm: Ben merkezîyetçilik anlamına gelmekte olup kişinin şeyleri başkasının bakış açısıyla görememesi demektir.¹²⁸ Ona göre herkes kendisiyle ilgilenir, tüm davranışlar ona yöneliktir ve her şey ona aittir. Oyuncaklarını paylaşamaması da egosantrizmin tezahürüdür.¹²⁹

İnatçılık: Çocuklar için inatçılık çeşitli davranış biçimlerine tepki olarak da ortaya çıkmaktadır. Bu sebeple bu durum olabildiğince iyi yönetilmesi gereken bir durumdur. Bu dönemde gözlenen davranışlarla ergenlik dönemi davranışları benzeşim göstermektedir. Çocuk bu dönemde özerk hareket etmek istemekte, benlik algısı oluşturmaktadır. İki yaştan sonra ortaya çıkan inatçılık üç yaş civarında yerini olumlu davranış kalıplarına bırakmaktadır. Bu dönemden sonra çocukların masal ve hikâyelere ilgileri artmaktadır. Bu masal ve hikâyelerle merak ve ilgileri artan çocuklar Tanrı'yı da merak edecek ve sorgulayacaktır.¹³⁰

Merak Duygusu: Çocuğun öğrenmeye en hevesli olduğu, şeyler hakkında en fazla soru sorduğu dönemdir. Bu dönemde olayları sebep sonuç ilişkisi içinde değerlendirmeye başlamıştır. Bu dönem dinî konularda da sorgulamanın başladığı dönem olması itibarıyla önem arz etmektedir.¹³¹

¹²² Ay, *Çocuklarımıza Allah'ı Nasıl Anlatalım?*, 69.

¹²³ Artifisyalizm, " Buna göre çocuk, her varlığa bir sanat eseri olarak yapılmış gözüyle bakmaktadır. Ona göre, ırmakların yatağını kazan, güneşi ileri doğru iten, rüzgarı estiren çok büyük bir insandır." Bkz. Ay, *Çocuklarımıza Allah'ı Nasıl Anlatalım?* 70.

¹²⁴ Ay, *Çocuklarımıza Allah'ı Nasıl Anlatalım?*, 70.

¹²⁵ Apaydın, "Antropomorfik", 21.

¹²⁶ Apaydın, "Antropomorfizm", 22.

¹²⁷ Şentürk, *Din Psikolojisine Giriş*, 76-78.

¹²⁸ Apaydın, "Egosentrizm", 91.

¹²⁹ Şentürk, *Din Psikolojisine Giriş*, 78.

¹³⁰ Ay, *Çocuklarımıza Allah'ı Nasıl Anlatalım?*, 31-34.

¹³¹ Şentürk, *Din Psikolojisine Giriş*, 80.

Kızlarda 6-11; erkeklerde 6-13 Yaş Son Çocukluk Evresi: Bu dönem çocukların okul dönemine tekabül etmektedir. Aile çevresinden ayrılıp yeni bir çevreye dâhil olduğu bu dönem çocuğun alışma dönemidir. Son çocukluk evresinde okula başlayan çocuğun dinî gelişim sürecinde öğretmeni de etkili olmaktadır. Çocuk bu dönemde dinî konuları daha kolay anlamlandırmaktadır. Çocuğun taklit yoluyla hayatına yerleştirdiği dinî kabuller bu dönemin sonlarına doğru bilinçli bir şekil alacaktır. Çocuk bu evrenin sonlarına doğru soyut düşünme biçimi kazanacak, sosyal çevre içinde kendine ve düşüncelerine yer bulmaya çalışacak ve dinî tutum ve davranışlarda arzulu bir dönem içine girecektir.¹³²

1.3.2. Ergenlik dönemi gelişim özellikleri

Ergenlik dönemi, bireysel gelişim sürecinin bir parçası olarak kesin sınırlarla ayrılması mümkün olmayan, yaklaşık 7-8 yıl süren bir evredir.¹³³ Tıpkı çocukluk, gençlik ve yaşlılık dönemlerinde olduğu gibi, bu dönemler birbirinden net çizgilerle ayrılmamakta ve ardışık bir gelişim sırası izlemektedir.¹³⁴ Ergenlik, genellikle buluğa erme ile başlamakta ve bu süreç ırklara göre farklılık göstermektedir.¹³⁵ Ülkemizde ergenlik yaşı, genel görüşe göre kızlarda 10-18, erkeklerde ise 9-19 arası olarak kabul edilmektedir.¹³⁶ UNESCO'ya göre ergenlik dönemi, 15-25 yaşları arasında öğrenim gören, ekonomik bağımsızlığı olmayan bekâr bireylerden oluşan grubun içinde bulunduğu dönemdir. Birleşmiş Milletler Örgütü'ne göre ise bu dönem 15-25 yaşları arasını kapsamaktadır.¹³⁷

1.3.2.1. Fiziksel Gelişim

Ergenlik dönemi, çocukluk döneminin sona ermesiyle birlikte bedensel, cinsel, bilişsel, duygusal, sosyal açıdan gelişim ve değişimlerin yaşandığı bir dönemdir.¹³⁸ Bu dönemde hem kızlarda hem erkeklerde fiziksel bazı değişiklikler gözlemlenmektedir.¹³⁹

Ergenlik dönemi birey açısından 0-2 yaştan sonra fiziksel gelişimin en hızlı yaşandığı dönemdir. Bedensel gelişimle başlayan bu dönem sosyal, duygusal, bilişsel gelişmelere de zemin hazırlamaktadır.¹⁴⁰ Ergenlik döneminde gençlerde boy ve kilo artışı, iskelet ve kas gelişimi, çeşitli organlarda büyüme, hipofiz bezi tarafından salgılanan hormonların erkeklerde husyelerin, kızlarda ise yumurtalıkların büyümesine ve bu organların

¹³² Şentürk, *Din Psikolojisine Giriş*, 80-83.

¹³³ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 265.

¹³⁴ Kulaksızoğlu, *Ergenlik Psikolojisi*, 19.

¹³⁵ Kulaksızoğlu, *Ergenlik Psikolojisi*, 19.

¹³⁶ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 266.

¹³⁷ Kulaksızoğlu, *Ergenlik Psikolojisi*, 35.

¹³⁸ Asude Coşkunsever, "Gelişim ve Din Psikolojisi Açısından Ergenlik Dönemi ve Temel Problemleri", *Türk Din Psikolojisi Dergisi* 5 (Haziran 2022), 47-80.

¹³⁹ Mustafa Koç, "Gelişim Psikolojisi Açısından Ergenlik Dönemi ve Genel Özellikleri", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/17 (Aralık 2004), 231-238.

¹⁴⁰ Yavuzer, *Çocuk Psikolojisi*, 263.

salgıladıkları hormonların da uyarılmasına etkili olması gibi gelişimsel özellikler gözlemlenmektedir.¹⁴¹

Çocukluk döneminde kızlar erkeklere oranla daha kısa ve kilo olarak hafif iken 12-13 yaşlarında buluş çağının başlangıcında ise kızlar erkeklere oranla daha ağır ve uzundurlar. Ergenlik döneminde özellikle yüzün yapısında belirgin değişimler meydana gelmekte; öncelikle burun, üst dişler ve alt çene belirginleşmekte, alın genişlemekte ve elmacık kemikleri ortaya çıkmaktadır. Çocukluktaki yumuşak yüz hatları, ergenliğe özgü daha belirgin bir ifadeye dönüşmektedir.¹⁴² Bu dönemde eller ve kollar orantısız şekilde büyürken, kas ve kemiklerin farklı zamanlarda gelişmesi, gençlerde bedenlerini kontrol etmede zorluklara yol açabilmektedir.¹⁴³ Bütün bunların yanında gencin sağlıklı bir benlik algısı geliştirebilmesi için de fiziksel görünümünü benimsemesi gerekmektedir.¹⁴⁴

1.3.2.2. Cinsel Gelişim

Bu dönemin en belirgin özelliklerinden birisi de cinsel gelişmedir. Doğum ile başlayan ve ergenliğe kadar geçen süre birey için cinsel tutum ve davranışlarla ilgili bir olgunlaşma ve deneyim sürecidir ve oldukça karmaşıktır.¹⁴⁵ Cinsel gelişim bireyin gelişimi ile birlikte üreme organlarının da gelişmesi, bu sürece yönelik dürtü ve güdülerini kontrol etme sürecinde sağlıklı tutumlar geliştirmesidir.¹⁴⁶

Ergenlerde cinsel içerikli değişimler kızlarda 10, erkeklerde 11-12 yaşlarında buluşa girmeden bir buçuk yıl önce başlamaktadır. Bu gelişim de kız ve erkeklerde farklı zaman ve farklı hızda ilerlemektedir. Cinsel gelişme üreme organlarındaki büyüme ve bedensel değişiklikler olmak üzere iki kısımda ele alınarak incelenmektedir. Beden yapısındaki değişiklikler her iki cinsiyette de, vücutta kıllanma, seste kalınlaşma, sivilcelerin artması, bıyık ve sakalların çıkması, göğüslerde belirginleşme, cinsel içerikli rüyaların artması; kızlarda adet kanası, erkeklerde üreme organlarının ve testislerinin büyümesi ve sperm üretmesi olarak ortaya çıkmaktadır.¹⁴⁷ Bu dönem ergenler için kafa karışıklığı ve endişe yaratabildiği gibi bireyin cinselliği aile, akran grupları, toplumsal normlar, medya iletişim araçları, kitap ve dergiler gibi birçok kaynaktan farklı şekillerde etkilenmektedir. Cinsellik aynı zamanda toplumun ahlaki değerleri, dinî inançları, hukuki yapısı ve çocuk yetiştirme

¹⁴¹ Yavuzer, *Çocuk Psikolojisi*, 263.

¹⁴² Kulaksızoğlu, *Ergenlik Psikolojisi*, 42-43.

¹⁴³ Kulaksızoğlu, *Ergenlik Psikolojisi*, 43.

¹⁴⁴ Hasan Dilek – Ayşe B. Aksoy, “Ergenlerin Benlik Saygısı ile Anne-Babalarının Benlik Saygısı Arasındaki İlişkinin İncelenmesi”, *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi* 14/3 (Aralık 2013), 96.

¹⁴⁵ Yavuzer, *Çocuk Psikolojisi*, 306.

¹⁴⁶ Zeynep Dere, “Erken Çocukluk Döneminde Temelleri Atılan Cinsel Gelişimin Dürtüler ve Hormonlarla Birlikte İncelenmesi”, *Uluslararası Temel Eğitim Çalışmaları Dergisi* 4/1 (Nisan 2023), 34.

¹⁴⁷ Kulaksızoğlu, *Ergenlik Psikolojisi*, 50-51.

anlayışıyla da derin bir bağlantıya sahiptir.¹⁴⁸ Bu sebeple bu olgunlaşma beraberinde gençler için suçluluk ve utanma gibi bir takım psikolojik süreçler de doğurmaktadır.¹⁴⁹

Burada cinsellik ile cinsiyeti de birbirinden ayırmak gerekmektedir. Cinsellik bireyler arasındaki biyolojik farka dayanırken cinsiyet bireylerin özellikle ergenlik döneminde belirginleşen erkeklik dışılıkleri ile ilgili kimlik farkına dayanmaktadır.¹⁵⁰

Ergenler bu dönemde duydukları endişe ve korkuya bağlı olarak cinsellik ile ilgili bir merak evresinde bulunmaktadır. Erkekler bu dönemde cinsellik ile ilgili rahat konuşabilecekleri birini bulamamak ve yeterli bilgi alamamaktan; kızlar ise buluğa girmeden önce cinsellikle ilgili yeterli bilgiye sahip olmamaktan yakınmaktadır.¹⁵¹

Cinsel gelişim ile ilgili öncelikle değinilmesi gereken temel kavramlar bulunmaktadır. Bunlar, bireyin biyolojik kimliğini oluşturan cinsiyet; cinsel kimliğini benimseyerek bu doğrultuda duygu, düşünce ve davranışlar geliştirmesini ifade eden cinsellik; bireyin üreme yetisinin biyolojik olarak gelişmesiyle eş zamanlı olarak ahlaki normlara uygun şekilde cinsel tutum ve davranışlar sergileyebilme kapasitesini ifade eden cinsel olgunluk; kişinin kendisini belirli bir cinsiyet çerçevesinde tanımlayarak buna uygun davranışlar sergilemesini ifade eden cinsel kimlik ve cinsel içgüdüğü ifade eden libido' dur.¹⁵²

Freud insanın cinsel yönden gelişimini oral, anal, fallik, latent ve genital olmak üzere 5 evrede ele alarak incelemiştir.

a) Oral Dönem (0-1 Yaş): Bebeklik dönemini kapsamaktadır. Bebeğin bu dönemde dış dünyayla bağlantı kurmasını sağlayan ağızdır. Bu dönemde anne ile kurulan güvenli ve sağlıklı bağ kişilik gelişimi için de oldukça önemlidir.¹⁵³ Bu dönemde bebek, çevresini ağız, dudak ve dil yoluyla keşfederek; emme, beslenme ve haz alma birbirine bağlıdır ve nesneleri ağızına götürmekten keyif almaktadır.¹⁵⁴

b) Anal Dönem (2-3 Yaş): Oral dönemi takip eden anal dönemde çocuk için fiziksel haz dışkılamadır. Tuvalet alışkanlığının da kazanıldığı bu dönemde ebeveynlerin bu alışkanlığın kazanılması esnasında sergiledikleri tutum ve davranışlar kişilik gelişimi üzerinde etkili

¹⁴⁸ Coşkunsever, "Gelişim ve Din Psikolojisi Açısından Ergenlik Dönemi ve Temel Problemleri", 53.

¹⁴⁹ Hayati Hökelekli, *Psikolojiye Giriş* (İstanbul: Düşünce Kitabevi Yayınları, 2009), 40-50.

¹⁵⁰ Yavuzer, *Çocuk Psikolojisi*, 306.

¹⁵¹ Yavuzer, *Çocuk Psikolojisi*, 308-309.

¹⁵² Dere, "Erken Çocukluk Döneminde Temelleri Atılan Cinsel Gelişimin Dürtüler ve Hormonlarla Birlikte İncelenmesi", 34-35.

¹⁵³ Dere, "Erken Çocukluk Döneminde Temelleri Atılan Cinsel Gelişimin Dürtüler ve Hormonlarla Birlikte İncelenmesi", 35.

¹⁵⁴ Utku Beyazıt – Aynur Bütün Ayhan, "Cinsel Gelişim", *Erken Çocukluk Döneminde Gelişim II* 36-72 Ay, ed. Aysel Köksal Akyol (Ankara: Anı Yayıncılık, 2018), 250.

olmaktadır.¹⁵⁵ Aşırı baskıcı tutumlar, ilerleyen yıllarda düzen takıntısı ve otoriteye aşırı bağlılık gibi kişilik özelliklerine yol açabilmektedir.¹⁵⁶

c) Falik Dönem (4-6 Yaş): Bu dönem çocuğun cinsel kimlik gelişimi açısından kritik bir dönemdir. Çocuk bu dönemde cinsiyetinin farkına varmıştır ve genital bölge merak ve ilgi unsurudur. Freud'a göre çocuk bu dönemde karşı cinsten olan ebeveyne ilgi duymaktadır. Erkek çocuğun annesine yönelik yoğun ilgisi "Oedipus Karmaşası", kız çocuğun babasına yönelik yoğun ilgisi ise "Elektra Karmaşası" olarak adlandırılmaktadır. Bu duygular hemcinsi olan ebeveyn ile benzeşim kurularak aşılmaktadır. Bu sürecin sağlıklı yönetilememesi ilerleyen yıllarda güvensizlik, çekingenlik, cinsel sorunlarla mücadele şeklinde ortaya çıkacaktır.¹⁵⁷

d) Latent (Gizil) Dönem (7-11 Yaş) : Bu dönem cinsel dürtülerin bastırıldığı, sosyal, bilişsel ve ahlaki gelişime yönelimin gözlendiği, kız ve erkek çocuklar arasında oyun tercihlerinin farklılaştığı, cinsel kimlik rollerinin belirginleştiği, toplumsal normların içselleşmeye başladığı dönemdir.¹⁵⁸ Gelişimsel olarak bu dönemde cinsel ilgiler azalmakta ancak tamamen kaybolmamaktadır.¹⁵⁹

e) Genital (Puberte) Dönem (12-18 Yaş) : Bu dönem çocukluğa özgü bağımlılıktan uzaklaşılarak ergenlikteki bağımsızlığa doğru bireyde cinsel, fiziksel ve psikolojik değişimlerin yaşandığı sancılı bir geçiş dönemidir. Bu dönemde kimlik gelişimi hızlanmakta ve yetişkin rolüne geçiş yaşanmaktadır.¹⁶⁰

Ergen bu dönemde sevdiği beğendiği birini rol model alarak taklit etme eğilimindedir. Kimlik arayışı içinde ilgisi karşı cinse, kahramanlara, dinî konulara ve fikirlere yönelmiştir. Bu sürecin sağlıklı atlatılması sonucu bir kimlik edinilirken sağlıklı atlatamayan bireyler kimlik karmaşası yaşamaktadır.¹⁶¹ Bu dönemde ergen, çocuklukta kazandığı beceriler ve değerler ile bir sorgulama dönemi içinde toplumsal normları, inanç sistemlerini, farklı hayat tarzlarını ve

¹⁵⁵ Dere, "Erken Çocukluk Döneminde Temelleri Atılan Cinsel Gelişimin Dürtüler ve Hormonlarla Birlikte İncelenmesi", 35.

¹⁵⁶ Nihan Koran, "Cinsel Gelişim", *Erken Çocukluk Döneminde Gelişim II 36-72 Ay*, ed. Çağla Gür (Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2018), 233.

¹⁵⁷ Dere, "Erken Çocukluk Döneminde Temelleri Atılan Cinsel Gelişimin Dürtüler ve Hormonlarla Birlikte İncelenmesi", 35.

¹⁵⁸ Dere, "Erken Çocukluk Döneminde Temelleri Atılan Cinsel Gelişimin Dürtüler ve Hormonlarla Birlikte İncelenmesi", 35.

¹⁵⁹ Beyazıt – Bütün Ayhan, "Cinsel Gelişim", 250.

¹⁶⁰ Dere, "Erken Çocukluk Döneminde Temelleri Atılan Cinsel Gelişimin Dürtüler ve Hormonlarla Birlikte İncelenmesi", 35.

¹⁶¹ Gürses – Kılavuz, "Erikson'un Psiko-Sosyal Gelişim Dönemleri Teorisi Açısından Kuşaklararası Din Eğitimi ve İletişiminin Önemi", 157.

fikirleri keşfederek sorgulama eğilimi göstermektedir. Bu çalkantılı süreç benimsenen bir hayat tarzı, değer ve inanç sistemine bağlılıkla tamamlanmaktadır.¹⁶²

1.3.2.3. Duygusal Gelişim

Ergenlik döneminde öne çıkan bir diğer gelişim özelliği ise, ruhsal değişimlerdir. Bu dönemde ergenler kendi düşüncelerine oldukça önem veren, tüm hayatlarını etkileyecek kadar cesur davranışlar sergileyen, istikrarsız bir duygu yoğunluğuna sahiptirler. Bu dönemde ergenlerde en baskın duygular beğenilme arzusu, utanma ve mahcubiyet duygularıdır.¹⁶³ Ergenlik dönemine yönelik dikkat çekici çalışmalarıyla tanınan Stanley Hall bu dönemdeki belirgin değişikliklerin biyolojik kaynaklı olduğunu ifade ederek bu dönemi “fırtına ve gerginlik” evresi olarak tabir etmektedir.¹⁶⁴

Ergenlik döneminde bireyin duygusal yapısı istikrarlı bir dengeye sahip değildir; bu süreçte yalnızlıktan haz duyma eğilimi ile bir gruba dâhil olma ihtiyacı arasında belirgin bir gerilim gözlemlenmektedir.¹⁶⁵ Ergen, kimi zaman kaygı ve güvensizlikle mücadele ederken kimi zaman dik başlılık göstermektedir. Kendi kimliğini oluşturma mücadelesi veren ergen, bu süreçte bağımsızlığını isyankâr bir tutum sergileyerek kazanacağına dair bir inanca sahiptir.¹⁶⁶

Ergenlik dönemindeki duygusal tepkiler, belirli ortak özellikler sergilemektedir. Bu dönemde yaşanan hızlı büyüme ve gelişme süreciyle birlikte artan cinsel hormon salgısı, ergenlerin tutum ve davranışlarını önemli ölçüde etkilemektedir. Buna bağlı olarak ergenlerde duygu yoğunluğunda artış, duygusal dalgalanma, karşı cinse ilgi duyma, çekingenlik, yalnızlık arzusu, tedirginlik, motivasyon eksikliği, heyecan ve korku gibi duygular yoğun olarak hissedilmektedir.¹⁶⁷

Ergenlik dönemi, bireyin duygusal yoğunluğunun en yüksek seviyelere ulaştığı bir süreç olarak kabul edilmekte ve bu dönemde yaşanan duyguların şiddeti, kişinin yaşamının geri kalanında da kalıcı etkiler bırakmaktadır.¹⁶⁸ Ergenlik dönemine ilişkin yapılan araştırmalar, gençlerin karşılaştıkları sorunların, yaş grubu, eğitime devam etme durumu, ebeveyn tutumları, zekâ düzeyi ve sosyal çevre tarafından kabul edilme düzeyine bağlı olarak farklılık gösterdiğini ortaya koymaktadır. Bu süreçte, ergenlerin fiziksel, sosyal, duygusal ve cinsel gelişim süreçleri ile yaşanabilecek değişimlere ilişkin bilgilendirilmesi, karşılaştıkları

¹⁶² Arslan – Arı, “Erikson’un Psikososyal Gelişim Dönemleri Ölçeğinin Türkçeye Uyarlama, Güvenirlilik ve Geçerlik Çalışması”, 55-56.

¹⁶³ Hökelekli, *Psikolojiye Giriş*, 40-50.

¹⁶⁴ Yavuzer, *Çocuk Psikolojisi*, 267.

¹⁶⁵ Yavuzer, *Çocuk Psikolojisi*, 268.

¹⁶⁶ Müge Akbağ vd., “Üniversite Öğrencilerinde Stres Düzeyi, Denetim Odağı ve Depresyon Düzeyi Arasındaki İlişki Üzerine Bir İnceleme”, *Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi* 21/21 (2005), 59-74.

¹⁶⁷ Kulaksızoğlu, *Ergenlik Psikolojisi*, 70-73.

¹⁶⁸ Yavuzer, *Çocuk Psikolojisi*, 269.

sorunların azaltılmasına katkı sağlayacaktır. Ebeveynlerin, gençlerin düşünce ve duygularını yargılamadan ve küçümsemeden dinlemesinin ve onların kendilerini ifade edebilmesine olanak tanınmasının gençlere duygusal destek sağlayacağı düşünülmektedir. Özellikle karşı cinsle ilişkilerde yaşanan hayal kırıklıklarında, gençlerin kendilerini anlayan birine ihtiyaç duyduğu gözlemlenmektedir.¹⁶⁹

1.3.2.4. Sosyal Gelişim

Ergenlik dönemi, bireyin sosyal gelişim sürecinin bebeklik döneminde başlayarak devam eden bir evresini oluşturmaktadır.¹⁷⁰ Bu dönemde birey, toplumsal kimliğini şekillendirmeye ve toplum içerisindeki konumunu belirlemeye çalıştığı gibi, sosyal uyum sürecinin de içinde bulunduğu bir gelişim evresindedir ve bu uyum zamanla ve bireyin sosyal deneyimlerinin birikimiyle kazanılmaktadır.¹⁷¹

Ergenlik dönemi bazı araştırmacılara göre “kimlik bocalaması” ya da “bunalımı” olarak adlandırılmaktadır. Bu dönem zihinsel tatminsizlik ve derin şüphelerin yaşandığı en yoğun dönemdir.¹⁷² Ergenlik dönemi gençlerin bir yandan fiziksel ve ruhsal değişimlere uyum sağlamaya çalışırken bir yandan da kendileri için hayati önem arz eden evrelerin başında olmaları, ruh dünyalarının genişlemesi, onları bir kimlik arayışına yöneltmekte ve hayatın anlamını sorgulamaya belki de en fazla bu dönemde sevk etmektedir.

Çocukluktan ergenliğe geçiş sürecinde sosyal ilişkilerinde bağımsızlaşan bireyin bu süreci sağlıklı bir şekilde yürütmesi de kendisine deneyim fırsatlarının sunulmuş, özgür ve güvenli bir ortamda yetişmiş olması ile yakından ilişkidir.¹⁷³ Başka bir ifade ile çocukların ilk rol modelini aileleri oluşturmaktadır. Bu bakımdan ebeveynin ve çevrenin sosyal davranışları çocuk için oldukça önemlidir.¹⁷⁴

Anne babaların çocuk yetiştirme tutumları, çocukların sosyalleşme süreçlerini şekillendiren temel faktörlerden biridir. Demokratik ve eşitlikçi bir yaklaşım, çocukların özgüvenli ve sosyal bireyler olarak yetişmelerine olanak tanırken, baskıcı, otoriter ya da aşırı koruyucu tutumlar, çocukların sosyal ilişkilerinde geri kalmalarına ve daha edilgen bir yapıya sahip olmalarına sebep olabilmektedir. Ebeveyn tutumlarının çocukların kişilik ve sosyal gelişimleri üzerindeki etkisini destekleyen çok sayıda çalışma ve araştırma bulunmaktadır.¹⁷⁵

¹⁶⁹ Kulaksızoğlu, *Ergenlik Psikolojisi*, 81-84.

¹⁷⁰ Coşkunsever, “Gelişim ve Din Psikolojisi Açısından Ergenlik Dönemi ve Temel Problemleri”, 54.

¹⁷¹ Yavuzer, *Çocuk Psikolojisi*, 275.

¹⁷² Hökelekli, *Din Psikolojisine Giriş*, 110.

¹⁷³ Yavuzer, *Çocuk Psikolojisi*, 276.

¹⁷⁴ Kulaksızoğlu, *Ergenlik Psikolojisi*, 88.

¹⁷⁵ Kulaksızoğlu, *Ergenlik Psikolojisi*, 89. Bkz. Mevlüt Kaya, “Ailede Anne-Baba Tutumlarının Çocuğu Kişilik ve Benlik Gelişimindeki Rolü”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/9 (1997), 193-204; Hayati Tetik, “Anne Baba Tutumları ve Ailede Çocuğun Dinî Gelişimi”, *Universal Journal of Theology* 5/2 (Aralık 2020), 135-171.

11-20'li yaşlarda birey toplumsal bir kimlik oluşturma sürecinde çevresiyle özdeşim kurarak kendisine rol model bulma, bir gruba ait olma, ait olduğu grubun normlarına uyum sağlama gayreti içinde bulunmaktadır. Ancak bu şekilde başarılı bir birey olacağı inancı taşımaktadır.¹⁷⁶

Ergenlikte bireyler duygu dünyalarını paylaşabilecekleri arkadaşlıklar kurma eğilimi göstermektedir. Bu dönemde ergenler bir yandan akranlarıyla iletişim kurma ihtiyacı duymakta, akranları tarafından kabul görme arzusu taşımakta, bir yandan da ebeveynleri ile fikir çatışmaları yaşamaktadırlar. Ailede karar merkezi ebeveyn iken akran grubunda otorite paylaşılmaktadır.¹⁷⁷ Fakat aile aralarındaki çatışmanın aksine, bu dönemde gençler ailelerinin rehberliğine daha fazla ihtiyaç duymaktadırlar. Ancak aşırı kendilik bilincine sahip olmaları, kontrolü elden bırakmamalarına sebep olmakta ve bu da aile ilişkilerini etkilemektedir.¹⁷⁸

Ergenlik döneminde sosyal ilişkiler değişiklik arz etmekte, aile bağı önemini korurken bu dönemde bireyde akran ilişkileri ve karşı cinse duyulan ilgi artmaktadır. Ergenlerde “yakınlık” kişilerle kurdukları duygusal bağ itibari ile önem arz etmektedir. Harry Stack Sullivan (1953), çocukların bebeklikten ergenlik yıllarına kadar güvenlik ya da temel ihtiyaçlarının karşılanması gibi zaruretlerin bireyler arası yakınlaşmaya neden olduğunu ileri sürmektedir. Erik Erikson (1968) ise, ergenlik döneminde bireyin akran ve sosyal ilişkilerinin kimlik gelişimi, sosyal destek ve deneyim açısından önemine değinmektedir.¹⁷⁹

Sosyal gelişim sürecinde bireyin çevresi ile kurduğu ilişkiler kimlik gelişimi açısından oldukça önemlidir. Bu süreci açıklama yönelik yaklaşımlarından biri de Erikson 'un Psiko-sosyal gelişim kuramıdır.

Erikson psiko-sosyal gelişim dönemlerini Temel Güvene Karşı Güvensizlik (0-18 ay) ile başlayarak, Özerkliğe Karşı Utanç ve Şüphe (1,5-3 yaş), Girişimciliğe Karşı Suçluluk Duygusu (3-6 yaş), Çalışkanlığa Karşı Yetersizlik Duygusu (6-11 yaş), Kimlik Kazanmaya Karşı Kimlik Karmaşası (12-21 yaş) ve Yakınlığa Karşı Yalıtılmışlık (Yalnızlık) (21-30 yaş), Üretkenliğe Karşı Verimsizlik (Durgunluk) (30-65 yaş), Benlik Bütünlüğüne Karşı Umutsuzluk (65 yaş ve sonrası) olmak üzere 8 dönemde ele almıştır.¹⁸⁰ Çalışmamız gereği ilk 5 dönem ele alınarak değerlendirilecektir.

Erikson'a göre 0-18 ay ebeveyn ilişkilerinden hareketle kimlik oluşumunda önemli bir etken olan güven duygusunun kazanıldığını veya karşıt olarak güvensizliğin geliştiğini “Temel

¹⁷⁶ Yavuzer, *Çocuk Psikolojisi*, 276-277.

¹⁷⁷ Kulaksızoğlu, *Ergenlik Psikolojisi*, 92.

¹⁷⁸ Hökelekli, *Psikolojiye Giriş*, 40-50.

¹⁷⁹ Pınar Bayhan – Sonnur Işıtan, “Ergenlik Döneminde İlişkiler: Akran ve Romantik İlişkilere Genel Bakış”, *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi* 20/20 (Mart 2010), 34.

¹⁸⁰ Emel Arslan – Ramazan Arı, “Erikson’un Psikososyal Gelişim Dönemleri Ölçeğinin Türkçeye Uyarlama, Güvenirlilik Ve Geçerlik Çalışması”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 19 (Şubat 2008), 53.

Güvene Karşı Güvensizlik” olarak ifade etmiştir.¹⁸¹ Temel güven duygusu bebeğin beslenme, uyku, kişisel bakım gibi becerilerinin annesi aracılığı ile sağlanması ve anneden aldığı huzur ile ilişkilidir.¹⁸² Erikson bu dönemin dinî duygular üzerinde de önemli bir dönem olduğunu ifade etmektedir.¹⁸³

Erikson’a göre 18 ay 3 yaş “Özerkliğe Karşı Utanç ve Şüphe” dönemi olarak adlandırılır. Bu dönemde çocukların motor becerileri gelişmekte ve bağımsızlaşma arzusu ile hareketlerini kontrol etme arzusu içinde bulunmaktadır. Bu dönemde çocukların desteklenmesi ve yaşanan başarı hissi özgüveni geliştirmekte olup engellenen çocuklarda ise utanç duygusu ve çekingenlik baş göstermektedir.¹⁸⁴

Erikson 3-6 yaş arası “Girişimciliğe Karşı Suçluluk Duygusu” olarak ele almaktadır. Bu dönemde çocuklar merak duygusunun ve anlama kapasitesinin de artmasıyla daha bireysel ve özgürce hareket etme imkânına sahip olarak kendilerini keşfetmektedirler. Çocuk oyun yoluyla müşahade ettiği çeşitli rollere bürünerek girişim duygusu geliştirmektedir. Çocuklara bu eylemler için fırsatlar sunulması girişimci yönlerini desteklerken eleştirilmeleri,¹⁸⁵ engellenmeleri veya cezalandırılmaları karşısında suçluluk duygusu gelişebilmektedir.¹⁸⁶ Ancak bununla birlikte çocukların tüm davranışlarının kabul görmesi de ahlak gelişimini etkileyeceğinden bir denge kurulmuş olmalıdır.¹⁸⁷

Erikson’un psiko-sosyal gelişim kuramında 6-12 yaş dönemi ise “Çalışkanlığa Karşı Aşağılık Duygusu” olarak ele alınmaktadır. Bu dönem çocuklar için genel olarak okula başlangıç dönemidir. Buna bağlı olarak çocuklar bilgiyi hızla işlemekte, öz disiplin kazanmakta, büyük bir olgunlukla akranlarıyla işbirliği içinde olma eğilimi göstermektedir. Akademik ve sosyal hayata yönelen başarı hissi¹⁸⁸ ve takdir edilme arzusu¹⁸⁹ ile bu dönemde çocuklar ya çalışkan olma duygusu ile karşı karşıya kalmakta ya da aksi tutumlar karşısında yetersizlik duygusu

¹⁸¹ Arslan – Arı, “Erikson’un Psikososyal Gelişim Dönemleri Ölçeğinin Türkçeye Uyarlama, Güvenirlilik ve Geçerlik Çalışması”, 54.

¹⁸² İbrahim Gürses – M. Akif Kılavuz, “Erikson’un Psiko-Sosyal Gelişim Dönemleri Teorisi Açısından Kuşaklararası Din Eğitimi ve İletişiminin Önemi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/2 (2011), 156.

¹⁸³ Gürses – Kılavuz, “Erikson’un Psiko-Sosyal Gelişim Dönemleri Teorisi Açısından Kuşaklararası Din Eğitimi ve İletişiminin Önemi”, 155.

¹⁸⁴ Arslan – Arı, “Erikson’un Psikososyal Gelişim Dönemleri Ölçeğinin Türkçeye Uyarlama, Güvenirlilik ve Geçerlik Çalışması”, 54.

¹⁸⁵ Gürses – Kılavuz, “Erikson’un Psiko-Sosyal Gelişim Dönemleri Teorisi Açısından Kuşaklararası Din Eğitimi ve İletişiminin Önemi”, 156.

¹⁸⁶ Arslan – Arı, “Erikson’un Psikososyal Gelişim Dönemleri Ölçeğinin Türkçeye Uyarlama, Güvenirlilik ve Geçerlik Çalışması”, 54-55.

¹⁸⁷ Gürses – Kılavuz, “Erikson’un Psiko-Sosyal Gelişim Dönemleri Teorisi Açısından Kuşaklararası Din Eğitimi ve İletişiminin Önemi”, 156.

¹⁸⁸ Arslan – Arı, “Erikson’un Psikososyal Gelişim Dönemleri Ölçeğinin Türkçeye Uyarlama, Güvenirlilik ve Geçerlik Çalışması”, 55.

¹⁸⁹ Gürses – Kılavuz, “Erikson’un Psiko-Sosyal Gelişim Dönemleri Teorisi Açısından Kuşaklararası Din Eğitimi ve İletişiminin Önemi”, 157.

geliştirmektedir.¹⁹⁰ Erikson'a göre çalışkanlık duygusu bu dönemde kazanılmakta ve gelecekteki çalışkanlık arzusunu tetiklemektedir.¹⁹¹

12- 21 yaş arası Erikson'un psiko-sosyal gelişim kuramına göre "Kimlik Kazanmaya Karşı Kimlik Karmaşası" olarak tanımlanmıştır. Ergenlik dönemi olarak ele alınan bu evre çocukluktan yetişkinliğe geçiş evresi olarak fizyolojik ve psikolojik değişikliklerle mücadelenin yanında bir kimlik karmaşasının da yaşandığı süreçtir.¹⁹²

Bireyin kişilik gelişim evrelerinde özellikle Freud'un 12-18 yaş olarak ele aldığı "Genital Dönem" ile Erikson'un 12-21 yaş arası olarak ele aldığı "Kimlik Kazanmaya Karşı Kimlik Karmaşası" dönemleri ergenlik dönemlerine denk gelerek kimlik arayışı ve çalkantılarının yaşandığı evrelerdir. Bu dönemlerde yaşanan çatışmalar, bireyin bağımlılıktan bağımsızlığa doğru yolculuğu kimlik arayışında bir birey olarak inanç ve değerler sistemine karşı da sorgulayıcı bir tutum geliştirmesine sebep olmaktadır.

Erikson gelişimin yaşam boyu devam eden bir süreç olduğunu ve her bir gelişim döneminin kendine has özellikleri olup bu dönemlerin sağlıklı atlatılması ile sağlıklı bir kişilik inşa edileceğini, dönemsel başarısızlıkların ise uygun koşullar sağlanırsa daha sonra da telafi edilebileceğini dile getirmektedir.¹⁹³

Ergenlik döneminde bireyin bağımsızlık arzusu, idealist düşünce yapısı, mantıklı akıl yürütme becerisi ve cinsel olgunlaşmanın getirdiği ihtiyaçlar, sosyal ilişkilerini önemli ölçüde şekillendirmektedir. Zekâ düzeyi, akademik başarı, fiziksel görünüm, yetenekler ve duygusal olgunluk, gencin sosyal kabul görme ve akranları tarafından benimsenme düzeyini etkilemektedir. Yetenekleriyle öne çıkan gençler, arkadaş gruplarında daha kolay kabul edilmekte ve bu durum, özgüvenlerini artırarak grup içinde daha etkili bir rol üstlenmelerini sağlamaktadır. Özgüveni düşük gençler ise akranlarının etkisine ve yönlendirmelerine daha açık hale gelmektedir.¹⁹⁴

1.3.2.5. Bilişsel Gelişim

Bilişsel gelişim açısından yaşamın ilk yılları kritik bir öneme sahiptir. Bu yıllarda sağlıklı duyu organlarına sahip olmak, sevgi dolu bir ortamda büyümek, yeterli ve dengeli beslenmek

¹⁹⁰ Arslan – Arı, "Erikson'un Psikososyal Gelişim Dönemleri Ölçeğinin Türkçeye Uyarlama, Güvenirlilik ve Geçerlik Çalışması", 55.

¹⁹¹ Arslan – Arı, "Erikson'un Psikososyal Gelişim Dönemleri Ölçeğinin Türkçeye Uyarlama, Güvenirlilik ve Geçerlik Çalışması", 55.

¹⁹² Arslan – Arı, "Erikson'un Psikososyal Gelişim Dönemleri Ölçeğinin Türkçeye Uyarlama, Güvenirlilik ve Geçerlik Çalışması", 55-56.

¹⁹³ Gürses – Kılavuz, "Erikson'un Psiko-Sosyal Gelişim Dönemleri Teorisi Açısından Kuşaklararası Din Eğitimi ve İletişiminin Önemi", 155.

¹⁹⁴ Kulaksızoğlu, *Ergenlik Psikolojisi*, 93-94.

bilişsel gelişim için oldukça önemlidir. Jean Piaget'in çalışmaları çocukluk ve ergenlikteki bilişsel gelişim hakkındaki bilgilerimizin temel taşlarından birisidir.¹⁹⁵

Zekânın yaş ile birlikte gelişmekte olduğunu ifade eden Piaget'e tarafından¹⁹⁶ 7-11 yaşlar arası "Somut İşlemler Dönemi" olarak adlandırılmakta¹⁹⁷ ve bu dönemde çocuklarda soyut düşünme kabiliyeti, problem çözme yeteneği gelişmekte, genellemeler yapabilmekte, tümevarım ve tümdengelim gibi düşünme becerilerini kullanabilmektedir.¹⁹⁸ Bununla birlikte hipotez kurma, düşünceyi davranışa dökme özellikleri ile ergen benmerkezciliği gözlemlenmektedir.¹⁹⁹

Ergenlik döneminde soyut düşünme kabiliyeti kazanan gencin dış dünyayı algılaması değişikliğe uğramakta, olaylara sorgulayıcı ve eleştirel bir tavırla yaklaşarak farklı bakış açıları geliştirmektedir. Bu dönemde toplumun gelenek ve göreneklerinin değişmez olduğunu düşünen çocuğun yerini gelenek ve göreneklerin farklılıklar arz edebileceğine inanan bir genç almıştır. Kısacası ergen, karşılaştığı sorunları anlamak için tüm olasılıkları değerlendirerek, her durumu ayrı bir bakış açısıyla inceleyebilmektedir.²⁰⁰

Bilişsel süreç, Piaget'e göre doğumdan ergenlik sonuna²⁰¹ hatta ölüme kadar devam eden bir süreçtir.²⁰² Bu konu üzerine yapılan pek çok araştırmanın öncüsü Piaget tarafından geliştirilen "Bilişsel Gelişim Kuramı"dır.²⁰³

Piaget'e göre doğuştan gelen beyin yapılarının üst düzey zihinsel yapılara ulaşmasını sağlayan örgütlenme ve çevreden gelen uyarıları alarak anlamlandırmasını ifade eden uyum sağlama beynin iki temel görevini oluşturmaktadır. Uyum sağlama ise özümleme ve uyma süreçlerinden oluşmaktadır. Beyin, çevreyle ilişkilerinde mevcut yapıları değiştirerek ve düzenleyerek faaliyet gösterir. Özümleme, bireyin çevreden gelen uyarıları mevcut yapılarıyla seçip içe almasıdır ve bu sayede organizma ile çevre arasında denge kurulmaya başlanır.²⁰⁴

¹⁹⁵ Kulaksızoğlu, *Ergenlik Psikolojisi*, 150.

¹⁹⁶ Kulaksızoğlu, *Ergenlik Psikolojisi*, 150.

¹⁹⁷ Yavuzer, *Çocuk Psikolojisi*, 109.

¹⁹⁸ Aysel Köksal Akyol (ed.), *Erken Çocukluk Döneminde Gelişim II 36-72 Ay* (Ankara: Anı Yayıncılık, 2018), 116.

¹⁹⁹ Köksal Akyol, *Erken Çocukluk Döneminde Gelişim II*, 116.

²⁰⁰ Müjdat Avcı, "Ergenlikte Toplumsal Uyum Sorunları", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 7/1 (2006), 41.

²⁰¹ Kulaksızoğlu, *Ergenlik Psikolojisi*, 150.

²⁰² Mücahit Kağan, "Gelişim Psikolojisine Giriş", *Gelişim Psikolojisi I*, ed. Uğur Gürgân (Ankara: Nobel Akademik Yayınları, 2022), 3.

²⁰³ Kağan, "Gelişim Psikolojisine Giriş", 3.

²⁰⁴ Kulaksızoğlu, *Ergenlik Psikolojisi*, 150.

Lev Vygotsky ise bilişsel gelişimin sosyal, kültürel değişkenlerden etkilendiğini dile getirerek Piaget'i kültür, ortam ve kişiler arası etkileşimin bilişsel gelişim sürecindeki öneminden bahsetmemesi dolayısıyla eleştirmiştir.²⁰⁵

Piaget bilişsel gelişimi evrelere ayırmıştır. Bunlar 0-2 yaş arası "Duyu-Motor Dönem", 2-7 yaş arası "İşlem Öncesi Dönem", 7-11 yaş arası "Somut İşlemler Dönemi" ve 11 yaş ve sonrası "Soyut İşlemler Dönemi"dir.²⁰⁶ Bu aşamaların her biri belirli bir düzen ve zaman içinde birbirinden farklı olarak bir öncekinden ve bir sonrakinden ayrılarak ilerlemektedir.²⁰⁷

Soyut işlemler dönemi 11 yaş ve sonrasını kapsamaktadır. Ergen, bir çocuktan farklı olarak bu dönemde geleceğe yönelik hesaplamalar yapabilmekte, neden sonuç ilişkisi kurabilmekte, akıl yürütmekte ve çıkarım yapabilmektedir. Bu dönemde ergen felsefî ve dinî konulara da merak salmaktadır. Ancak soyut düşünce kabiliyeti de her ergende aynı yaşlarda kazanılmamakta ve bunda yaşadığı kültürel çevrenin, ailesinin sosyo-ekonomik düzeyinin ve zekâ seviyesinin de etkili olduğu düşünülmektedir.²⁰⁸ Çocuk soyut düşünme kabiliyeti kazanamamış olması, küçük yaşlardan itibaren ailenin de rol model olmasının etkisiyle dine ilgi duymaya başlamakta ve bu ilgi zamanla merak duygusunu tatmin edecek cevaplar arayan çocuklarda gelişim göstermektedir.²⁰⁹

Bilişsel gelişim kuramları yalnızca bireyin zihinsel becerilerini açıklamakla kalmamış, aynı zamanda dinî düşüncenin gelişiminde de temel bir zemin oluşturmuştur. Özellikle Piaget'nin ortaya koyduğu bilişsel gelişim aşamaları bireyin dinî düşüncüyü anlamlandırma etkisini ortaya koymaktadır. Nitekim metafizik kavramların anlamlandırılması bilişsel olgunluk düzeyi ile ilişkilidir.²¹⁰

1.3.2.6. Ahlâkî Gelişim

Arapçada "seciye, tabiat, huy" gibi anlamlara gelen ahlâk, hulk veya huluk kelimesinin çoğulu olup insanın fizikî ve mânevî yapısını ifade etmek için kullanılmaktadır. Kısaca ahlâk insanın iyi veya kötü olarak nitelendirilen davranışları olarak tanımlanmaktadır.²¹¹

Bireyin ahlâk gelişimine yönelik çeşitli kuramlar geliştirilmiştir. Bunlar psikoanalitik kuramlar, davranışçı kuramlar, toplumsal öğrenme kuramı ve ahlaki düşünce ve davranışları gelişimsel olarak inceleyen Jean Piaget ve Lawrence Kohlberg'in ahlâkî gelişim

²⁰⁵ Kağan, "Gelişim Psikolojisine Giriş", 4.

²⁰⁶ Köksal Akyol, *Erken Çocukluk Döneminde Gelişim II*, 116.

²⁰⁷ Kulaksızoğlu, *Ergenlik Psikolojisi*, 150.

²⁰⁸ Kulaksızoğlu, *Ergenlik Psikolojisi*, 152.

²⁰⁹ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 254-257.

²¹⁰ Mehmet Su, "Piaget'nin Bilişsel Gelişim Teorisinin Ergenlik Dönemi Dinî Gelişim Üzerindeki Etkileri: Elkind'in Yaklaşımı", *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 13/1 (2022), 64-65.

²¹¹ Mustafa Çağrı, "Ahlâk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 29 Mart 2025).

kuramlarıdır.²¹² Psikoanalitik kuramlarda Freud ve Erikson ön plana çıkmaktadır. Freud'a göre çocuklar bencillik, saldırganlık gibi çeşitli olumsuz duygularla dünyaya gelmektedir. Bu olumsuz duygular ilerleyen yaşlarda ebeveyn eğitimleri ile yok edilebilirken çocuklarda bu eğilimlerin denetleyicisi süper egodur.²¹³ Freud'a göre davranışları denetleyen *libidodur*. *Psişizmid*, *ego* ve *süper ego* olmak üzere şekillenmektedir. *İd*, dürtüleri; *ego*, dürtülerin denetlenmesini; *süper ego* ise ahlâkî yapıyı temsil etmektedir.²¹⁴ Çocuklar fallik dönemde yaşanan oedipus ve elektra karmaşalarından sonra -kızlar anne ile erkekler ise baba ile- ebeveynleri özdeşim kurarak onların davranışlarını içselleştirmektedir. Çocuk özellikle gizil dönemde gelişen süper egonun etkisiyle içinde bulunduğu yanlış davranışı yargılamakta ve suçluluk duygusu içine girerek öz denetim sağlamaktadır.²¹⁵

Erikson ise daha önce de belirttiğimiz gibi kişilik gelişimini 8 evre olarak ele almıştır. Erikson süper egonun "girişimcilğe karşı suçluluk" evresinde oluşarak ebeveynin onaylayacağı davranışa yöneldiğini ifade etmektedir. Bu evrelerden "kimlik kazanmaya karşı kimlik karmaşası"nın da ahlâkî gelişim açısından oldukça önemli olduğunu dile getirerek kimlik arayışı içinde bir takım ideolojik gruplara veya bağımlılıklara yönelebileceğini ifade etmiştir.²¹⁶

Davranışçı kuramın öncüsü Hans Eysenck olarak kabul edilmektedir.²¹⁷ Davranışçı kuramlara göre ise bireyin ahlâkî normlarını belirleyen çevre etkisiyle oluşan ödül, ceza gibi pekiştireçlerdir. Bu kurama göre onaylanan davranışlar doğru, eleştirilen davranışlar ise yanlıştır. Kısaca ahlâkî davranışlar yaşantılar tarafından belirlenmekte, öğrenilmektedir.²¹⁸

Toplumsal öğrenme kuramının en önemli temsilcilerinden birisi Albert Bandura'dır. Ona göre ahlâkî ilkeler rol model alma, taklit ve davranışların pekiştirilmesi yoluyla öğrenilmektedir. Bu yaklaşım değerlerin toplumdan topluma değişiklik arz ettiğini dolayısıyla değerleri en iyi şekilde aktaracak olanın ebeveynler olduğunu ileri sürmektedir. Bununla birlikte yapılan araştırmalara göre açıklayıcı, anlayışlı tutumlar sergileyen ebeveynlerin çocuklarında güçlü vicdan gelişimi gözlemlenmiştir.²¹⁹

Ahlâk gelişimine yönelik en detaylı çalışmaları ise Piaget ve Kohlberg gerçekleştirmiştir. Buna göre insan iyi ve güzel olana meyilli bir şekilde dünyaya gelmiştir. Bu kuram yaşa bağlı olarak ahlâkın gelişimini ve nelerden etkilendiğini incelemektedir. Piaget, ahlak gelişimi ile bilişsel

²¹² Güneş Salı, "Ahlak Gelişimi", *Erken Çocukluk Döneminde Gelişim II 36-72 Ay*, ed. Aysel Köksal Akyol (Ankara: Anı Yayıncılık, 2018), 269.

²¹³ Salı, "Ahlak Gelişimi", 269-270.

²¹⁴ Richard Cloutier, "Ergenlik Psikolojisinde Kuramlar", Çeviren (çev). Bekir Onur, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi* 27/2 (Ağustos 2019), 875.

²¹⁵ Salı, "Ahlak Gelişimi", 269-270.

²¹⁶ Salı, "Ahlak Gelişimi", 271-272.

²¹⁷ Salı, "Ahlak Gelişimi", 287.

²¹⁸ Salı, "Ahlak Gelişimi", 272.

²¹⁹ Salı, "Ahlak Gelişimi", 274.

gelişimin eş zamanlı ilerlediğini, ahlâkî normların bilişsel gelişime bağlı olarak geliştiğini ileri sürmektedir. Piaget ahlâk gelişimi ile ilgili yargılarını çocukların oyunlarını izleyerek ve zamana bağlı olarak değişen yargılarını gözlemleyerek elde etmiştir. Çocukların ahlâkî gelişimine paralel olarak adalet ve ceza anlayışlarında da değişim ve gelişim gözlemlenmektedir. Piaget, adalet kavramını iki boyutta ele almaktadır. Bunlardan ilki, ödül ve ceza temelli, herkesin yaptığının karşılığını aldığı “intikamcı-otoriter adalet”; diğeri ise koşulsuz eşitliği esas alan ve hakça paylaşımı öngören “eşitlikçi dağıtıcı adalet” anlayışıdır. Küçük çocuklar, bilişsel gelişim düzeyleri gereği otoriter adaleti benimserken, yaşla birlikte gelişen bilişsel yetiler sayesinde daha büyük çocuklar eşitlikçi adalet anlayışını içselleştirmeye başlamaktadır.²²⁰

Piaget ahlâkî gelişim dönemlerini “Ahlak Öncesi Dönem 0-4/5 Yaş”, “Ahlâkî Gerçeklik Dönemi 4-9/12 Yaş”, “Özerk Ahlak Dönemi 9-12 Yaş Üstü” olarak 3 evrede incelemiştir. Ahlak öncesi dönemde ahlâkî normlar söz konusu değildir. Ahlâkî gerçeklik döneminde, otorite ebeveynler ve kuralları bağlayıcıdır. Ahlâkî kurallar herkesçe kabul edilir ve aykırı davranmak ceza gerektirir. Benmerkezci bir bakış açısı mevcuttur. Özerk ahlak döneminde ise, kurallar değişiklik arz edebilir ve kural koyucu davranışı düzenleyen kişidir. Bir davranışın iyi veya kötü olduğunu belirleyen ise niyettir.²²¹

Kohlberg ise ahlâkî gelişimi 3 düzey ve her düzeyde 2 aşama olacak şekilde 6 evrede incelemiştir.²²² Bu evreleri ele alırken toplumların kendi bireylerinden bekledikleri eylemleri ifade etmek üzere geleneksel kavramını kullanmıştır.²²³

Gelenek Öncesi Düzey: Bu düzeyde bireyin davranışları iyi veya kötü olarak etiketlemesinde etkili olan faktörler ebeveynleri ve çevresi aracılığı ile karşılaştığı yargılardır.²²⁴ Bu düzeyde kural koyucu ebeveynler ve otoriteye bağlılık söz konusudur.²²⁵ Bu evrenin ilk aşaması 6-9 yaş aralığını kapsayan²²⁶ “ceza ve itaat eğilimi”dir.²²⁷ Bu aşama davranışa yönelik cezaî bir yaptırım ile karşı karşıya kalmamak için otoriteye itaat edilmektedir.²²⁸ Davranışın iyi-kötü oluşunu belirleyen husus cezadır²²⁹ ve bireyi iyi olanı yapmaya iten sebep cezadan kaçıştır.²³⁰ Bu evrede çocuklarda benmerkezci bir bakış açısı hâkimdir.²³¹

²²⁰ Salı, “Ahlak Gelişimi”, 275, 277.

²²¹ Salı, “Ahlak Gelişimi”, 278.

²²² İbrahim Aşlamacı, “Kohlberg’e Göre Erken Çocuklukta Ahlaki Gelişim”, *Erken Çocuklukta Dinî-Ahlâkî Gelişim ve Öğrenme*, ed. Recep Kaymakcan (İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2023), 79.

²²³ Bonnidell Clouse, “Ergenlerde Ahlak Gelişimi Ve Cinsellik”, çev. Turgay Gündüz, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (Ocak 2000), 3.

²²⁴ Aşlamacı, “Kohlberg’e Göre Erken Çocuklukta Ahlaki Gelişim”, 80.

²²⁵ Coşkunsever, “Gelişim ve Din Psikolojisi Açısından Ergenlik Dönemi ve Temel Problemleri”, 56.

²²⁶ Salı, “Ahlak Gelişimi”, 283.

²²⁷ Aşlamacı, “Kohlberg’e Göre Erken Çocuklukta Ahlaki Gelişim”, 80.

²²⁸ Aşlamacı, “Kohlberg’e Göre Erken Çocuklukta Ahlaki Gelişim”, 80.

²²⁹ Aşlamacı, “Kohlberg’e Göre Erken Çocuklukta Ahlaki Gelişim”, 80.

Bu evrenin ikinci aşaması 9-12 yaş aralığını kapsayan²³² “saf çıkarıcı/araçsal ilişkiler eğilimi”dir.²³³ Bu aşamada birey başkalarının da istek ve ihtiyaçlarının bilincine varmıştır ancak yine önemli olan bireyin kendi istek, ihtiyaç ve çıkarlarıdır.²³⁴ Bireyi bu aşamada doğru davranışa iten sebep kendi istek ve ihtiyaçlarına hizmet ediyor olmasıdır.²³⁵

Geleneksel Düzey: Bu dönem bireyin benmerkezci bakış açısından uzaklaşarak toplumsal normların bilincine varmıştır ve bir uyum sürecindedir. Bu düzeyde grup ilişkileri, bireysel ilişkiler, toplum beklentileri, insanlar tarafından hoş görülen davranışlar önem arz etmektedir.²³⁶ Bu evrenin ilk aşaması 12-15 yaş aralığını kapsayan²³⁷ “kişiler arası uyum/iyi çocuk eğilimi”dir. ²³⁸ Birey bu aşamada kendi çıkarlarından uzaklaşarak toplumun beklentilerine uyum sağlamaya başlamıştır.²³⁹ Bireyi bu aşamada doğru davranışa iten sebep toplumsal normlara uyum sağlayarak iyi bir birey olarak kabul görme ihtiyacı hissetmesidir.²⁴⁰ Bu evrenin ikinci aşaması 15-18 yaş aralığını kapsayan “kanun ve düzen eğilimi”dir.²⁴¹ Bu aşamada davranışların doğruluğunu belirleyen unsur hukuk kurallarına uygun olmasıdır ve bu bir sorumluluktur. Toplumsal düzenin devamı için bu kurallara uyulmalıdır.²⁴²

Gelenek Sonrası Düzey: Bu düzeyde otoritenin kendisi olarak bireyin tutarlı bir ahlâk anlayışı oluşmuştur²⁴³ ve evrensel ahlâk yasalarını herkes için benimseme arzusu hâkimdir.²⁴⁴ Bu evrenin ilk aşaması 18-20 yaş aralığını kapsayan “sosyal sözleşme eğilimi”dir.²⁴⁵ Bu aşamada birey insani değerlere uygun davranışları benimsemekte ve toplumun ortak faydasına olabilecek yasaları savunmaktadır. *Kanun ve düzen eğiliminde* hâkim olan hukuk kurallarına sıkı bağlılıktan ziyade toplum yararı önemsenmektedir.²⁴⁶ Bu evrenin ikinci aşaması 20 yaş ve üstünü kapsayan “evrensel ahlak ilkeleri eğilimi”dir.²⁴⁷ Birey bu aşamada özgün bir ahlak ve

²³⁰ Salı, “Ahlak Gelişimi”,283.

²³¹ Salı, “Ahlak Gelişimi”,283.

²³² Salı, “Ahlak Gelişimi”,283.

²³³ Aşlamacı, “Kohlberg’e Göre Erken Çocuklukta Ahlaki Gelişim”, 80.

²³⁴ Aşlamacı, “Kohlberg’e Göre Erken Çocuklukta Ahlaki Gelişim”, 80.

²³⁵ Salı, “Ahlak Gelişimi”,283.

²³⁶ Aşlamacı, “Kohlberg’e Göre Erken Çocuklukta Ahlaki Gelişim”, 81.

²³⁷ Salı, “Ahlak Gelişimi”,283.

²³⁸ Aşlamacı, “Kohlberg’e Göre Erken Çocuklukta Ahlaki Gelişim”, 81.

²³⁹ Salı, “Ahlak Gelişimi”,283.

²⁴⁰ Salı, “Ahlak Gelişimi”,283.

²⁴¹ Salı, “Ahlak Gelişimi”,283-284.

²⁴² Aşlamacı, “Kohlberg’e Göre Erken Çocuklukta Ahlaki Gelişim”, 82-83.

²⁴³ Aşlamacı, “Kohlberg’e Göre Erken Çocuklukta Ahlaki Gelişim”, 82.

²⁴⁴ Salı, “Ahlak Gelişimi”,284.

²⁴⁵ Salı, “Ahlak Gelişimi”,284.

²⁴⁶ Aşlamacı, “Kohlberg’e Göre Erken Çocuklukta Ahlaki Gelişim”, 82.

²⁴⁷ Salı, “Ahlak Gelişimi”,284.

değer sistemine sahip olmaktadır.²⁴⁸ Bu aşamada bireyin doğru davranışa yönelme sebebi ise evrensel ahlak ilkelerine bağlılığı ve insan haklarına saygıdır.²⁴⁹

Ahlâk gelişim kuramlarına göre ahlâkî normlar ve değerler bireyin gelişim süreci içinde ebeveyni otorite kabul etme, rol model alma, taklit, ödül ceza yaptırımı, vicdan gelişimi şeklinde bireyin benliğinde zamanla şekillenmekte ve gelişmektedir. Ergenlik dönemi bireyin bu farkındalığa ulaştığı kritik evredir. Ergenlik dönemi ile soyut düşünce kabiliyetinin gelişmesi ve bilişsel gelişime paralel olarak birey ahlâkî ve dinî gelişim göstermekte ve bu süreçler birbirini desteklemektedir.²⁵⁰

Ahlak gelişimi güçlü bir kişilik oluşumu bakımından da oldukça önem arz etmektedir. Bireyin güçlü bir benlik algısı geliştirmesi dinî olgunluğu da desteklemektedir. Ergenlikten itibaren ahlâkî kurallara uyum bir iç disiplin şeklinde gerçekleşmekte hak, adalet gibi kavramlara duyarlılık artmaktadır.²⁵¹

1.3.2.7. Dinî Gelişim

Din gelişimi açısından çocukta inanç ve Tanrı tasavvurunun gelişmesi de birçok gelişim alanının birlikte ilerleme kaydetmesine bağlıdır. Dinî gelişim konusu ahlaki, dinî ve sosyal gelişimi de ilgilendiren bir gelişim alanı olarak ele alınmaktadır.²⁵²

Çocukluk çağında dinî düşünceler bazı temel özellikler barındırmaktadır. Ernest Harms tarafından yapılan bir çalışmaya göre dinî düşüncelerin gelişimi üç dönemde ele alınmaktadır. 3-6 yaş peri masalı dönemi olup Tanrı masal karakterlerinde olduğu gibi dev, ejderha olarak düşünülmekte, 7-12 yaşlarda daha gerçekçi bir hayal dünyasıyla güçlü bir baba karakteri ve mücerred bir şekilde iken,²⁵³ 12 yaştan sonra mistik düşüncelerin hâkim olduğu dönem olarak soyut açıklamaların yapıldığı²⁵⁴ ve Tanrı'nın her zaman ve her yerde olduğu kabulüne dönmektedir.²⁵⁵ Somut düşünme kabiliyetine sahip olan çocuklar tarafından antropomorfik²⁵⁶ (insan biçimli) bir şekilde tahayyül edilen Tanrı, ergenlik çağında soyut olarak algılanmaya başlanacak ve dinî sorumluluklar gençler tarafından bir yandan duyarlılıkla yerine getirilmeye çalışılırken bir yandan da dönemin bunalımları ile din de sorgulanma sürecine girecektir.²⁵⁷

²⁴⁸ Coşkunsever, "Gelişim ve Din Psikolojisi Açısından Ergenlik Dönemi ve Temel Problemleri", 57.

²⁴⁹ Salı, "Ahlak Gelişimi", 284.

²⁵⁰ Koç, "Gelişim Psikolojisi Açısından Ergenlik Dönemi ve Genel Özellikleri", 236-237.

²⁵¹ Koç, "Gelişim Psikolojisi Açısından Ergenlik Dönemi ve Genel Özellikleri", 237-238.

²⁵² Ashıhan Atık, "Dinî Gelişim Kuramlarına Din Eğitimi Bağlamında Genel Bir Bakış", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 4/3 (2015), 730.

²⁵³ Ay, *Çocuklarımıza Allah'ı Nasıl Anlatalım?*, 114.

²⁵⁴ Fatma Gül Cırhinlioğlu, *Din Psikolojisi* (Ankara: Nobel Yayınları, 2020), 25.

²⁵⁵ Ay, *Çocuklarımıza Allah'ı Nasıl Anlatalım?*, 114.

²⁵⁶ Cırhinlioğlu, *Din Psikolojisi*, 25.

²⁵⁷ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 269.

Piaget'nin bilişsel gelişim kuramı ile dinî düşünce arasındaki ilişki ilk kez Amerika'da David Elkind ve İngiltere'de Ronald Goldman tarafından dikkate alınmıştır. Elkind ve Goldman dinî gelişimin de bilişsel gelişimle paralel bir şekilde gerçekleştiğini ileri sürmüşlerdir. Dolayısıyla Piaget'nin kuramı dinî düşüncenin gelişiminin bu bilişsel süreçlere benzer bir şekilde meydana geldiği söylemi açısından önem arz etmektedir.²⁵⁸

Son çocukluk olarak ele alınan 7-12 yaşlar çocukların neden-sonuç ilişkileri kurabildiği, ayırt etme yaşı olarak ele alındığı, önemli gelişmelerin yaşandığı,²⁵⁹ bilişsel sınırlılıkların azaldığı²⁶⁰, aynı zamanda çocuklarda ahlak gelişiminin de zirvede olduğu dönemdir.²⁶¹ Piaget'nin bilişsel gelişim kuramına göre bu dönem soyut işlemler dönemi olarak adlandırılmaktadır. Bu dönemde çocuklar olayları neden-sonuç ilişkisi bağlamında değerlendirme kabiliyeti, strateji kurma yeteneği ve nesne korunumu kazanmaktadır.²⁶² Bu dönemi dinî gelişim açısından ele alacak olursak, 6-7 yaşlar çocukların metafizik âlem ile ilgilerinin uyandığı dönemdir. Çocuklar bu dönemde Allah'ın varlığı ile ilgili bilgi sahibi olmak, meraklarını gidermek isterler. Bu 7-9 yaşlarda bir yönelime dönüşmekte, 12-14 yaşlarda ise bilinçli dinî şuur uyanmaktadır.²⁶³

Çocuklarda soyut düşünme kabiliyeti ise son çocukluk döneminden sonra 12-13 yaşlarında kazanılmaktadır.²⁶⁴ Böylece gençlerin zihin dünyası genişleyerek dinî konulara ilgileri artmaktadır. Tümdengelimli bir düşünme becerisi kazanan ergenler²⁶⁵ bu dönemde geleneksel inançları sorgulayarak kişisel olarak benimsenmiş bir anlayışla oluşan dinî bir yaklaşım belirlerler.²⁶⁶ Ergenlik çağı dinî bilincin uyanışı ile sınırlı olmayıp duygu dünyasını da derinden etkisi altına alan bir dönemdir. Bu dönemde soyut düşünme becerisi kazanan, "Niçin"li, "Nasıl"lı sorularla evreni ve yaratılışı anlama çabası içine giren ergenler bir arayışa meyletmektedir. Dinî anlayışın geliştiği bu yaşlar, 12-14 yaşlarıdır. Hayati Hökelekli'ye göre bu yaşlara kadar geleneksel inancını koruyan çocukta bu yaşlardan sonra yetişkinler seviyesinde bir dinî inanç gelişmekte ve bu yaşlara "dinî uyanış ve gelişim yaşları" denmektedir. Bu dönemde dine karşı ilginin artmasıyla birlikte derin bir kararsızlık ve bunalım da hâkimdir.²⁶⁷

²⁵⁸ Atik, "Dinî Gelişim Kuramlarına Din Eğitimi Bağlamında Genel Bir Bakış", 738-740.

²⁵⁹ Ay, *Çocuklarımıza Allah'ı Nasıl Anlatalım?*, 43.

²⁶⁰ Emre, "Dinî Gelişim", 76.

²⁶¹ Ay, *Çocuklarımıza Allah'ı Nasıl Anlatalım?*, 43.

²⁶² D. Esra Angın, "Bilişsel Gelişim", *Erken Çocukluk Döneminde Gelişim*, ed. Emel Arslan (Ankara: Eğiten Kitap Yayınları, 2020), 25-26.

²⁶³ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 256-267.

²⁶⁴ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 267.

²⁶⁵ Ay, *Çocuklarımıza Allah'ı Nasıl Anlatalım?*, 45.

²⁶⁶ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 269.

²⁶⁷ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 267-269.

1.4. Dinî Gelişim Kuramları

Gelişim; büyüme, öğrenme, olgunlaşma ve hazır bulunuşluk evrelerini kapsayan geniş bir yelpazede değerlendirilmektedir. Bundan dolayı doğumla başlayan gelişim süreci ölünceye kadar devam etmektedir. Gelişim sürecini etkileyen çevre ve kalıtım olmak üzere iki önemli unsur olduğu ve gelişimin bazı alanlarında çevrenin bazı alanlarında da kalıtımın etkili olduğu düşünülmektedir.²⁶⁸

Birey dünyaya geldiği andan itibaren pek çok gelişim evresinden geçmektedir. Bu gelişim evreleri belli bir sıra izleyerek birbirleriyle ilişkili ve devinimsel hareket etmektedir. Dinî gelişim de diğer gelişim evreleri ile uyumlu bir gelişim süreci izlemektedir.²⁶⁹ Birçok psikolog dinî gelişim sürecini ahlaki, duygusal veya sosyal gelişim içinde ele almıştır. Çocukların dinî düşüncelerinin gelişimi üzerine yaptığı çalışmalarla tanınan Goldman bu sürecin bilişsel, duygusal ve ahlaki alanlarla ilişkili olduğunu buna bağlı olarak bireyde güçlü bir Allah tasavvuru oluşturacağını belirtmektedir.²⁷⁰ Goldman 6-16 yaşlar arasındaki çocuk ve gençlerle dinî tutumlarını anlamak üzere yaptığı yapılandırılmış görüşmelerde *Tanrı, Tanrı'nın tabiatı ve kutsallığı, hâkimiyeti, insanlarla olan ilişkisi, ilahi adalet, İsa ve onun insani yönü, gücü, mucize, kilise, ibadet ve İncil* gibi kavramlar üzerinde durmuş ve Piaget'in bilişsel gelişim kuramında olduğu gibi çocukların dinî düşüncelerinin yaşla birlikte somuttan soyuta evrildiğini belirlemiştir.²⁷¹ Hatta dinî gelişim konusunu, gelişim psikologlarının çoğu müstakil bir gelişim alanı olarak ele almamışlar; bu konuyu ahlaki gelişim, duygusal gelişim ya da sosyal gelişimin içinde değerlendirmişlerdir. Her ne kadar gelişim alanları ve gelişim hızları farklı olsa da gelişim bir bütün olarak değerlendirilmeli ve gelişimde bireysel farklılıklar olabileceği gözden kaçırılmamalıdır.²⁷²

Dinî gelişim sürecinin müstakil bir çalışma alanı olarak ele alınması, bu alan üzerinde bilimsel çalışma yapılıp yapılmayacağı üzerine tartışmalara konu olsa da dinî düşüncenin insana özgü olduğu kabul edildiğinde bilimsel araştırmalara konu olabilecek bir alan olduğunu ve din psikolojisi bağlamında da önem arz ettiğini söylemek yerinde olacaktır.²⁷³ Yukarıda da ifade edildiği gibi özellikle Goldman dinî düşüncenin gelişimini çocuklarda yapılandırılmış görüşmeler yoluyla analiz etmiş, böylece dinî düşüncenin bilimsel ve ölçülebilir bir alan olduğunu göstermeye çalışmıştır.

²⁶⁸ Atik, "Dinî Gelişim Kuramlarına Din Eğitimi Bağlamında Genel Bir Bakış", 729.

²⁶⁹ Emre, "Dinî Gelişim", 81.

²⁷⁰ Atik, "Dinî Gelişim Kuramlarına Din Eğitimi Bağlamında Genel Bir Bakış", 732.

²⁷¹ Ashhan Atik Yıldız, "Ernest Harms ve Ronald Goldman'ın Dinî Gelişim Kuramları Bağlamında Dinî İçerikli Çocuk Kitapları", *Bilimname* 30/1 (2016), 496. Bkz. Ashhan Atik, *Ernest Harms ve Ronald Goldman'ın Dinî Gelişim Kuramları Bağlamında Dinî İçerikli Çocuk Kitapları* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016), 31.

²⁷² Atik, "Dinî Gelişim Kuramlarına Din Eğitimi Bağlamında Genel Bir Bakış", 731-732.

²⁷³ Atik, "Dinî Gelişim Kuramlarına Din Eğitimi Bağlamında Genel Bir Bakış", 732-733.

1.4.1. Dinî gelişim teorileri

Geçmişten bu yana; *genetik teori, psikanalitik teoriler, Kirkpatrick ve bağlanma teorisi, Jung ve bireyleşme teorisi, ömür boyu gelişim teorileri, bütünsel yaklaşımlar ve evre teorileri* gibi dinî gelişimi açıklamak üzerine çalışan teoriler bulunmaktadır.

Genetik teoride dinî gelişim üzerinde kalıtımın mı çevrenin mi daha etkili olduğu üzerinde durulmaktadır. Bu teoride, dinî eğilimin fitrî²⁷⁴ olup olmadığı, fitrî ise de nasıl geliştiği üzerinde durulmaktadır.²⁷⁵ Birçok psikolog dinî gelişimde genetik faktörlerin²⁷⁶, dinî bir kabiliyetin bulunduğunu²⁷⁷ bilimsel araştırmalarla ortaya koymuştur.

1970'lerden itibaren Tanrı'ya inanma eğiliminin genetik olduğu ile ilgili tartışmalar artış göstermiş ve bu düşüncelere Alister Hardy, Dean Hamer ve Elkind tarafından dikkat çekilmiştir.²⁷⁸

Dinî gelişim üzerine yapılan *psikanalitik teorilerin* dayanağı Freud'un yaklaşımıdır. Freud dinî bir yanılsama olarak kabul etmekte, kutsal ile olan iletişimi reddetmekte ve dîni psikolojik bir ihtiyacın tatmini olarak görmektedir.²⁷⁹ Freud'a göre dinî kökeni insanın acizliğinden ve çocukluk deneyimlerinden kaynaklanmaktadır. Bu deneyim insanın tehdit edici güçlerle çocukken babasına güvenerek başa çıkma mücadelesine benzetilmektedir.²⁸⁰

Kirkpatrick ve bağlanma teorisi, çocuğun ebeveyni ile kurduğu bağın ileride dinî gelişimini etkileyeceği yönünde geliştirilmiş bir teoridir. Kirkpatrick, Bowlby tarafından güvenli ilişkilere dayalı geliştirilen bağlanma kuramını din gelişimi ile bağlanma stilleri arasında bir ilişki olduğunu savunarak din psikolojisi bağlamında ele almıştır. Kirkpatrick çocuk ve ebeveyn arasındaki bağın gelecekte Tanrı ile ilişkisinde belirleyici rol oynayacağını, ebeveyn ile güvensiz kurulan bağa dayalı olarak Tanrı ile kurulan bağın güçlü olacağını ancak bu bağın psikolojik temelli, telefi edici bir güç olduğunu savunmaktadır.²⁸¹

Carl Gustav Jung'un *bireyleşme teorisine* göre bireyin ruhsal yolculuğu ve içsel bütünlüğe ulaşma süreci bireyin benlik kazanması ve dinî gelişimi ile ilişkilidir.²⁸² Jung bilinçaltının birey üzerindeki etkisini de dinsel bir olgu olarak yorumlamaktadır. Jung'a göre dinî gelişim 3

²⁷⁴ *Fıtrat* kelimesi "yarmak, ikiye ayırmak; yaratmak, icat etmek" mânalarına gelen *fatr* kökünden isim olup "yaratılış, belli yetenek ve yatkınlığa sahip oluş" anlamında kullanılır. Bkz. Hayati Hökelekli, "Fıtrat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (01.04.2025).

²⁷⁵ Atik, "Dinî Gelişim Kuramlarına Din Eğitimi Bağlamında Genel Bir Bakış", 734.

²⁷⁶ Atik, "Dinî Gelişim Kuramlarına Din Eğitimi Bağlamında Genel Bir Bakış", 734.

²⁷⁷ Cemil Osmanoglu, *Basamak Teorileri Açısından Dinî Gelişim, İnanç Gelişimi ve Eğitimi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 36.

²⁷⁸ Atik, "Dinî Gelişim Kuramlarına Din Eğitimi Bağlamında Genel Bir Bakış", 734.

²⁷⁹ Atik, "Dinî Gelişim Kuramlarına Din Eğitimi Bağlamında Genel Bir Bakış", 735.

²⁸⁰ Erich Fromm, *Psikanaliz ve Din*, çev. Elif Erten (İstanbul: Say Yayınları, 2021), 22.

²⁸¹ Atik, "Dinî Gelişim Kuramlarına Din Eğitimi Bağlamında Genel Bir Bakış", 736.

²⁸² Atik, "Dinî Gelişim Kuramlarına Din Eğitimi Bağlamında Genel Bir Bakış", 736.

evrede gerçekleşmektedir. Bunlardan ilk aşama Tanrı-tabiat ve babanın özdeş olduğu çocukluk dönemini içeren *baba safhası*; ikinci aşama bireyselleşme sürecini içeren *oğul safhası*; bireyin toplum ve Tanrı ile bütünleştiği ve olgunlaştığı *kutsal ruh safhasıdır*. Ona göre Tanrı bireyin varoluşu bakımından önemli bir faktördür.²⁸³

Ömür boyu gelişim teorileri dinî gelişim süreci belirli bir zamanla sınırlandırılmamıştır. Bu teoriye göre dinî gelişim dışsal otoritelere dayalı inanç yapısından ziyade içselleştirilmiş özerk bir yapıda olmalıdır. Ömür boyu gelişim teorilerinde öne çıkan kuramcılardan birisi *İnanç Gelişim Teorisi* ile James Fowler'dır.²⁸⁴

Bütünsel yaklaşım teorisinin öncüsü Reich'e göre bireyin çelişkili görünen durumlar karşısında tümleyici bir muhakeme yeteneği kazanmasının gelişimsel aşamalarla ilgili olduğunu savunmaktadır. Gelişimin ilk evrelerinde iki durumdan birinin doğru olduğunu düşünme safhası, orta aşamalarında her iki durumun da aynı anda doğru olabileceği ihtimalini kabul etme safhası, son aşama ise her iki durumun da aynı anda doğru olabileceği gerçeğine inanç safhasıdır. Bu son aşama bütünsel yaklaşımı ifade etmektedir.²⁸⁵

Evre teorileri ise dinî gelişimi psikolojik gelişim ile ilişkilendirmekte ve dinî gelişimin de sarmal birtakım evreler halinde gelişim gösterdiğini ileri sürmektedir. Dinî gelişimin yaşa bağlı değişimlerini ileri süren kuramcılar arasında Harms, Elkind ve Goldman yer almaktadır.²⁸⁶

1.4.2. James Fowler inanç gelişim teorisi

Fowler'a göre inanç bireyde dayanıklılık sağlayan insan olmanın gereği tabii bir unsurdur ve inanç gelişimi bilişsel gelişimle birlikte eşgüdümlü ilerlemektedir.²⁸⁷ Fowler'ın dinî gelişime dair teorisi J. Mark Baldwin, J. Dewey, Jean Piaget, Lawrence Kohlberg ve E. Erikson'a dayanmaktadır.²⁸⁸ Fowler inanç gelişiminin yedi aşamadan oluştuğunu belirtmektedir. Bunlar şu şekilde sıralanabilir.²⁸⁹

Aşama 0. Temel İnanç: Fowler da Erikson'da olduğu gibi *temel güvene karşı güvensizlik* olgusundan hareketle bu dönemin inanç gelişiminin temelleri açısından önemli olduğunu savunmaktadır.²⁹⁰ Bu dönem inancın tamamlayıcı unsurlarından olan güven, cesaret gibi

²⁸³ Fromm, *Psikanaliz ve Din*, çev. Elif Erten, 27-28.

²⁸⁴ Atik, "Dinî Gelişim Kuramlarına Din Eğitimi Bağlamında Genel Bir Bakış", 736.

²⁸⁵ Atik, "Dinî Gelişim Kuramlarına Din Eğitimi Bağlamında Genel Bir Bakış", 737.

²⁸⁶ Atik, "Dinî Gelişim Kuramlarına Din Eğitimi Bağlamında Genel Bir Bakış", 737-738.

²⁸⁷ Emre, "Dinî Gelişim", 84.

²⁸⁸ Osmanoğlu, *Basamak Teorileri Açısından Dinî Gelişim, İnanç Gelişimi ve Eğitimi*, 79.

²⁸⁹ Emre, "Dinî Gelişim", 84.

²⁹⁰ Emre, "Dinî Gelişim", 85.

duyguların temeli atılmaktadır.²⁹¹ Dil gelişimi ve düşünme kabiliyetinin kazanılması ile diğer evreye geçilmektedir.²⁹²

Aşama 1. Sezgisel-Yansıtmacı İnanç: 3-7 yaş aralığını kapsayan çocukların taklit evresinde olmaları itibarıyla ebeveynin inanca yönelik tutumlarından yoğun olarak etkilendikleri dönemdir ve bu dönemde Tanrı düşüncesi bilinçli bir şekil almıştır. Ahlaki ilkelere yönelik farkındalık da bu dönemde oluşmaya başlamaktadır. Fowler'a göre bu dönemde edinilen dinî imgeler ilerleyen yaşlarda bireyin dinî değişim dönüşüm yaşaması sürecinde de etkisini korumaktadır.²⁹³

Aşama 2. Öyküsel-Literal İnanç: İlköğretim yıllarını içine alan 8-12 yaşları kapsayan bu aşamada çocuklar için insan biçimli bir Tanrı anlayışı hâkimdir. Bu dönemde Tanrı güven ve huzur kaynağı olmakta ve dinî öyküler olduğu gibi gerçek kabul edilmektedir.²⁹⁴ Olayları neden sonuçlarıyla anlama ²⁹⁵ ve empatik düşünme becerisi de bu dönemde kazanılmaktadır.²⁹⁶

Aşama 3. Yapay-Geleneksel İnanç: Bu aşama soyut düşünme kabiliyetinin kazanıldığı, kimlik arayışı, okul, meslek gibi kaygıların baş gösterdiği kritik bir dönemdir.²⁹⁷ Bu dönemde inanç topluma uyumlu bir şekilde seyretmekte ve inanca yönelik çevre ve akran gruplarının etkisi yoğun olarak gözlenmektedir. Bu noktada inanç bireye aidiyet duygusu kazandırarak psikolojik dayanaklılık sağlamaktadır.²⁹⁸

Aşama 4. Bireyselleşmiş-Düşünsel İnanç: Genç yetişkinlik evresine denk gelen bu aşamada birey kendi inanç ve değer sistemini sorgulayarak inancını bilinçli tercihlerle şekillendirme aşamasındadır ve bu bir sorumluluktur. Bu evrede soyut olarak algılanan Tanrı'ya koşulsuz bağlılık içselleştirilmiş bir inanca dönüşmektedir. Ancak Fowler inancın bu seviyeye gelebilmesini de bireyin kimlik sorgulaması yapabilmesine ve çevre etkisiyle oluşan değer ve inançların yeniden sorgulanarak yorumlamasına bağlamaktadır.²⁹⁹

Aşama 5. Birleştirici İnanç: Orta yaş dönemini içine almaktadır. Bu aşamada birey inanç gelişimini etkileyen bastırılmış duygularıyla yüzleşmekte, geçmişte var olan sınırlara karşı daha esnek bir tavır sergilemektedir. Bu dönem inanç bütüncül bir zemine oturtulmuş ve

²⁹¹ Osmanoğlu, *Basamak Teorileri Açısından Dinî Gelişim, İnanç Gelişimi ve Eğitimi*, 83.

²⁹² Ali Ulvi Mehmedoğlu – Adem Aygün, “James W. Fowler ve İnanç Gelişim Teorisi”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/1 (2006), 127.

²⁹³ Osmanoğlu, *Basamak Teorileri Açısından Dinî Gelişim, İnanç Gelişimi ve Eğitimi*, 83.

²⁹⁴ Osmanoğlu, *Basamak Teorileri Açısından Dinî Gelişim, İnanç Gelişimi ve Eğitimi*, 84.

²⁹⁵ Osmanoğlu, *Basamak Teorileri Açısından Dinî Gelişim, İnanç Gelişimi ve Eğitimi*, 84.

²⁹⁶ Emre, “Dinî Gelişim”, 85.

²⁹⁷ Emre, “Dinî Gelişim”, 85-86.

²⁹⁸ Osmanoğlu, *Basamak Teorileri Açısından Dinî Gelişim, İnanç Gelişimi ve Eğitimi*, 85-86.

²⁹⁹ Osmanoğlu, *Basamak Teorileri Açısından Dinî Gelişim, İnanç Gelişimi ve Eğitimi*, 86-87.

ahlaki olgunluk kazanılmıştır.³⁰⁰ Dinî semboller bu dönemde derin hakikatleri ile kavranmaktadır.³⁰¹

Aşama 6. Evrensel İnanç: Bu aşama toplumda az rastlanan inancın en üst mertebesine ulaşmış insanlardan oluşmaktadır. Bu aşamada bireyler benmerkezcilikten uzak değerleri evrensel olarak yaşama arzusu duymaktadırlar. Onlara göre iyilik, sevgi, adalet gibi değerler tüm insanlık için gerekli ve önemlidir.³⁰²

Fowler'ın inanç gelişim teorisi, bireyin dinî gelişimini yalnızca bilişsel süreçlerle açıklamakla kalmayıp, psiko-sosyal ve ahlaki gelişim evreleriyle de ilişkilendirerek çok boyutlu bir yapı sunmaktadır.³⁰³

1.4.3. Ernest Harms inanç gelişim teorisi

Ernest Harms, binlerce çocuk üzerinde yaptığı çalışmaya göre dinî düşüncenin gelişimini üç evrede ele almıştır.

Peri Masalı Dönemi: 3-6 yaş arası insan biçimli Tanrı anlayışının hâkim olduğu dönemdir. Tanrı olağanüstü büyüklük ve güçte tasavvur edilmektedir.³⁰⁴ Çocuklar bu dönemde gerçekçi düşünceden uzaktır.³⁰⁵ Harms tarafından yapılan araştırmaya göre, Tanrı masalsı kahramanlar tahayyül edilerek tanımlanmıştır.³⁰⁶

Gerçekçi Dönem: Harms'a göre 7-12 yaşları kapsayan bu dönemde çocuk, fantastik öğelerden uzaklaşarak Tanrı'yı daha somut ve gerçekçi imgelerle kavramaya başlamaktadır.³⁰⁷

Ülkemizde yapılan araştırmalar da çocukluk çağında antropomorfik Tanrı anlayışının hâkim olduğunu destekler niteliktedir.³⁰⁸ Fatma Nur Bedir tarafından tematik analiz yöntemiyle yürütülen çalışmaya göre çocuklar kendilerine tanıtılan yaratıcıyı somut deneyimlerinden yola çıkarak güçlü bir varlığa veya nesneye benzetme eğilimi gösterirler.³⁰⁹

³⁰⁰ Osmanoğlu, *Basamak Teorileri Açısından Dinî Gelişim, İnanç Gelişimi ve Eğitimi*, 87-88.

³⁰¹ Mehmedoğlu – Aygün, "James W. Fowler ve İnanç Gelişim Teorisi", 129.

³⁰² Osmanoğlu, *Basamak Teorileri Açısından Dinî Gelişim, İnanç Gelişimi ve Eğitimi*, 88.

³⁰³ Atik, "Dinî Gelişim Kuramlarına Din Eğitimi Bağlamında Genel Bir Bakış", 736.

³⁰⁴ Cihirlioğlu, *Din Psikolojisi*, 25.

³⁰⁵ Atik, "Ernest Harms ve Ronald Goldman'ın Dinî Gelişim Kuramları Bağlamında Dinî İçerikli Çocuk Kitapları", 502.

³⁰⁶ Fatma Baynal, "Ernest Harms'ın Dinî Gelişim Teorisinin Tanrı Tasavvuru Kuramları Bağlamında İncelenmesi", *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 61 (2024), 130.

³⁰⁷ Baynal, "Ernest Harms'ın Dinî Gelişim Teorisinin Tanrı Tasavvuru Kuramları Bağlamında İncelenmesi", 130-131.

³⁰⁸ Fatma Nur Bedir, "Yetişkinlerin Çocukluk Anılarındaki Tanrı İmgesinin Analizi", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/32 (2017), 736-737; Fatma Baynal, "Erinlik (Ön Ergenlik) Dönemi Korku, Kaygı ve Din İlişkisi Üzerine Bir Araştırma", *Bilimname* 45 (2021), 76.

³⁰⁹ Bedir, "Yetişkinlerin Çocukluk Anılarındaki Tanrı İmgesinin Analizi", 736.

Bireyci Dönem: Bu dönem fiziksel ve ruhsal gelişimin eş zamanlı ilerlediği 12 yaş ve sonrasında kapsamaktadır. Bu evrede Tanrı soyut olarak algılanmakta aynı zamanda sevgi ve güven gibi kavramların da temsili olmaktadır.³¹⁰

Harms'a göre bireyde Tanrı tasavvuru aşama aşama gelişmektedir. Bu durumun çocukların bilişsel düzeylerine ve kapasitelerine uygun doğru din eğitimi sunulması açısından önemli olduğu belirtilmektedir.³¹¹

1.4.4. Ronald Goldman inanç gelişim teorisi

Goldman'ın dinî düşünce gelişim kuramının temeli Piaget'nin bilişsel gelişim kuramına dayanmaktadır.³¹² Goldman'ın teorisi, 6-16 yaşlar arasında 200 çocuk ve ergenin dinî düşüncelerini anlamaya yönelik yaptığı çalışmada çocuklara çeşitli resimler göstermek ve Kitab-ı Mukaddes kıssaları anlatmak üzerine düşüncelerini analiz etmesine yöneliktir. Bu çalışmanın sonuçları Piaget'nin bulguları ile benzer sonuçlar içerse de Goldman çocukların soyut düşünme kabiliyetini ilk ergenlikle beraber kazandıklarını savunmaktadır.³¹³

Goldman bireyde var olan dinî düşüncenin de dinî olmayan düşüncede olduğu gibi gelişim seyri izlediğini ancak dinî düşüncenin bireyin yaşantılarının bir sonucu olarak ortaya çıktığını ve Tanrı algısını etkilediğini belirtmektedir. Ona göre bireyin bilişsel, duygusal ve ahlaki yönden sağlıklı gelişimi dinî gelişimini de desteklemektedir.³¹⁴ Goldman'a göre dinî gelişim üç yaş itibarıyla başlayarak üç temel aşama ile iki geçiş aşamasından oluşmaktadır.³¹⁵

Sezgisel Dinî Düşünce (0-7 Yaş): Goldman bu dönemi göre *din öncesi evre* olarak adlandırmaktadır. Bu evrede hem bilişsel hem deneyim eksikliklerine bağlı sınırlılıklar hâkimdir.³¹⁶ Bu evrede soyut düşünme kabiliyeti gelişmediğinden dolayı dinî konular bilişsel düzeyde tam olarak kavranamamaktadır.³¹⁷ Bu dönemde dinî kavramların çocukların dilinde ifade bulması çoğunlukla sembolik bir özellik taşımakta ve ebeveynin rol model olmasından kaynaklanmaktadır.³¹⁸ Bu dönemde Tanrı antropomorfik bir şekilde tasavvur edildiği gibi anlatıla gelen kıssa ve hikâyelerden hareketle daima iyinin ve iyiliğin yanında olan bir Tanrı

³¹⁰ Baynal, "Ernest Harms'ın Dinî Gelişim Teorisinin Tanrı Tasavvuru Kuramları Bağlamında İncelenmesi", 131.

³¹¹ Baynal, "Ernest Harms'ın Dinî Gelişim Teorisinin Tanrı Tasavvuru Kuramları Bağlamında İncelenmesi", 132-133.

³¹² Emre, "Dinî Gelişim", 81.

³¹³ Macid Yılmaz, "Ronald Goldman'a Göre Erken Çocuklukta Dinî Düşüncenin Gelişimi", *Erken Çocuklukta Dinî-Ahlâkî Gelişim ve Öğrenme*, ed. Recep Kaymakcan (İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2023), 189-190.

³¹⁴ Yılmaz, "Ronald Goldman'a Göre Erken Çocuklukta Dinî Düşüncenin Gelişimi", 190-191.

³¹⁵ Yılmaz, "Ronald Goldman'a Göre Erken Çocuklukta Dinî Düşüncenin Gelişimi", 191-193.

³¹⁶ Atik, *Ernest Harms ve Ronald Goldman'ın Dinî Gelişim Kuramları Bağlamında Dinî İçerikli Çocuk Kitapları*, 27.

³¹⁷ Emre, "Dinî Gelişim", 81.

³¹⁸ Atik Yıldız, "Ernest Harms ve Ronald Goldman'ın Dinî Gelişim Kuramları Bağlamında Dinî İçerikli Çocuk Kitapları", 502.

anlayışına sahip bulunurlar. Bunun sebebi henüz gelişimsel olarak tersine düşünebilme yeteneğinin kazanılmamış olmasıdır.³¹⁹

Çocukların soyut kavramlara somut anlamlar yükleme eğilimi de sahip oldukları bilişsel sınırlılıklar ve deneyim eksikliği dolayısıyla sahip oldukları şemalara benzeterek düşüncülerinden kaynaklanmaktadır.³²⁰

Birinci Geçiş Aşaması: Bu somut düşünceye bir geçiş aşamasıdır. Çocukların bu aşamada akıl yürütme yeteneği gelişme göstermektedir.³²¹ Ancak henüz sistematik çözümlemeler üretememesi dinî olguları açıklamakta zorlanmasına ve bağlam dışı cevaplara yönelmesine sebep olmaktadır.³²² Bu aşamada Goldman tarafından verilen ve Atik tarafından aktarılan örnek şu şekildedir:

“Musa’nın üzerinde durduğu toprak niçin kutsal?” sorusuna bu dönemde çocuk “Hikâye onu öyle dile getirdiği için kutsaldır.” cevabını vermiştir. “Niçin?” diye tekrar sorulduğunda “Çünkü Tanrı toprağı kutsamıştır.” diye cevap vermiştir. Çocuğa “Tanrı toprağı niçin kutsamıştır?” diye sorulduğunda ise çocuk, “Çünkü o kutsaldır.” diye karşılık vermiştir. Bu durum çocuğun bilişsel gelişim düzeyinin, sebep-sonuç ilişkileri kurma, mantıksal tutarlılığı sürdürürebilme açısından bilişsel olarak yeterli düzeyde olmadığına işaret etmektedir.³²³

Somut Dinî Düşünce (7-14 Yaş): Bu evre Piaget’in somut işlemler dönemine tekabül etmektedir.³²⁴ Kısmen de olsa bu dönemde analitik düşünme becerileri gelişerek somut olaylara yönelik genellemeler yapılabilmektedir. Bu genellemeler genellikle yaşantısal deneyimlerden hareketle gerçekleşmekte, mecaz anlamdan uzak dinî olgular gerçek anlamda yorumlanmaktadır. Antropomorfik ve egosantrik düşünce eğilimi etkisini sürdürse de giderek azalmaktadır. “Musa’nın bulunduğu yer neden kutsal idi?” şeklindeki soruya bu dönemdeki çocuklar daha gerçekçi cevaplar vermeye başlamışlardır.³²⁵

İkinci Geçiş Aşaması: Bu aşama hala var olan sınırlılıklara rağmen soyut düşünceye geçiş evresidir. Bu evrede çocuklar olaylara yönelik varsayımlarda bulunma eğilimi gösterse de olguyu gerçek anlamı dışında tam olarak yorumlayamamaktadır.³²⁶

Soyut Dinî Düşünce Aşaması: Bu aşama gençlerin soyut düşünme kabiliyetine ulaştıkları olaylar ve olgular üzerinde derinlemesine düşünerek mantıklı ve tutarlı çıkarımlarda

³¹⁹ Yılmaz, “Ronald Golman’a Göre Erken Çocuklukta Dinî Düşüncenin Gelişimi”, 195.

³²⁰ Atik, *Ernest Harms ve Ronald Goldman’ın Dinî Gelişim Kuramları Bağlamında Dinî İçerikli Çocuk Kitapları*, 27.

³²¹ Emre, “Dinî Gelişim”, 81.

³²² Yılmaz, “Ronald Golman’a Göre Erken Çocuklukta Dinî Düşüncenin Gelişimi”, 196.

³²³ Atik, *Ernest Harms ve Ronald Goldman’ın Dinî Gelişim Kuramları Bağlamında Dinî İçerikli Çocuk Kitapları*, 29.

³²⁴ Emre, “Dinî Gelişim”, 81.

³²⁵ Atik, *Ernest Harms ve Ronald Goldman’ın Dinî Gelişim Kuramları Bağlamında Dinî İçerikli Çocuk Kitapları*, 29-30.

³²⁶ Atik, *Ernest Harms ve Ronald Goldman’ın Dinî Gelişim Kuramları Bağlamında Dinî İçerikli Çocuk Kitapları*, 30-31.

bulunabildikleri gelişim evresidir. Bu dönemde çocuk "Musa neden Tanrı'ya bakmaktan çekinmiştir?" sorusuna, Tanrı'nın mutlak kudreti karşısında Musa'nın saygı ve huşu ile karışık bir korku hissetmiş olabileceği açıklamasını getirebilmektedir. Ancak bu aşamada hala ergenler ile yetişkinler arasında yaşantısal deneyimlere bağlı olarak soyut düşünme şekilleri arasında farklılıklar bulunmaktadır.³²⁷

Goldman'ın 6-16 yaş arası çocuk ve ergenler üzerinde çalıştığı incelemesinde kutsal kitabın mahiyetini anlamaya yönelik dört gelişim evresi ortaya çıkmaktadır. 10 yaşa kadarki *ilk aşamada* kitap ibadet merkezlerinde kullanılarak sorgulanamayan kutsal bir nesne olarak algılanmaktadır. Bu düşünce üzerinde ebeveynlerin etkisinin olduğu düşünülmektedir. Ergenlik dönemini içine alan *ikinci aşamada* kutsal kitap öğretici bir kaynak olarak algılanmaktadır. Yine ergenlik döneminin ilerleyen yıllarını içeren *üçüncü aşamada* kutsal kitap bilgi verici, yol gösterici, hakikate ulaştırıcı yoluyla ön plana çıkmaktadır. *Dördüncü aşamada* ise kutsal kitap Tanrı'nın insanlara vahyi, dinin ana kaynağı olarak algılanmaktadır.³²⁸

Goldman dua olgusunun da üç aşamada geliştiğini gözlemlemiştir. İlk aşamada çocuk edilen duaların kabul edildiğine inanırken, 10 yaşa doğru ikinci aşamada Tanrı'nın vasıtalar yoluyla duaları kabul ettiği inancı hâkimdir. 12 yaşından itibaren son aşamada ise duanın kabulü bireyin inancı ve gayretine dayanmaktadır. Duanın sonucunun çabaya bağlı olduğuna inanmaktadır.³²⁹ Buna göre Goldman dinî düşüncenin gelişim süreci ile bilişsel gelişimin ilişkili olduğundan hareketle dinî gelişimin bilişsel gelişime bağlı olarak evrelere ayrıldığını ortaya koymuştur. Soyut düşünce becerisinin gelişmesiyle birlikte dinî olgular daha derin anlamlar kazanmakta ve gerçek mahiyetiyle anlaşılabilir. Goldman dinî düşüncenin normal düşünmeden biraz daha geç geliştiğini ifade etmektedir. Bunu altında yatan sebepler arasında çocukluk yıllarında dinî düşüncenin tecrübeye dayalı yönünün kısıtlı olması veya zayıf yöntemlerin din eğitiminde kullanılıyor olması düşünülmektedir.³³⁰

Ergenlik dönemi gelişim özellikleri ve bu bağlamda dinî gelişimin din psikolojisi perspektifiyle ele alınması ve bu sürecin farkındalığına yönelik yapılan araştırmalar bireyin dinî gelişim sürecinde etkili olan unsurların ve kimlik karmaşası, otoriteyle çatışma, ait olma ihtiyacı gibi ergenlik dönemi çalkantılarında gelişim süreçlerinin izlerinin araştırılması bakımından önem arz edecektir. Aynı şekilde Goldman'ın 6-16 yaşlar arasındaki çocuk ve ergenlerin dinî gelişimini araştırmak üzerine yaptığı çalışmalarla din gelişimine yönelik bulgular, din eğitimi uygulamalarının gelişim kuramlarıyla tutarlı bir biçimde

³²⁷ Atik, Ernest Harms ve Ronald Goldman'ın Dinî Gelişim Kuramları Bağlamında Dinî İçerikli Çocuk Kitapları, 31.

³²⁸ Atik, Ernest Harms ve Ronald Goldman'ın Dinî Gelişim Kuramları Bağlamında Dinî İçerikli Çocuk Kitapları, 32.

³²⁹ Atik, Ernest Harms ve Ronald Goldman'ın Dinî Gelişim Kuramları Bağlamında Dinî İçerikli Çocuk Kitapları, 33.

³³⁰ Yılmaz, "Ronald Goldman'a Göre Erken Çocuklukta Dinî Düşüncenin Gelişimi", 199.

yapılandırılması ve böylece pedagojik sürecin daha etkili ve sürdürülebilir hâle getirilmesi bakımından özel bir öneme sahiptir.³³¹

1.4.5. David Elkind inanç gelişim teorisi

Dinî gelişim alanında önemli çalışmalarıyla tanınan kuramcılardan birisi de Elkind'dir.³³² Piaget'nin bireylerin yaşa bağlı olarak düşünme biçiminin değiştiğine yönelik bilişsel teorisi, dinî gelişimi inceleyen kuramcılar üzerinde büyük bir etki yaratmıştır. Çalışmalarını Piaget'nin bilişsel gelişim kuramı üzerinden şekillendiren Elkind'e göre dinî düşünce bilişsel gelişime bağlı olarak doğmaktadır.³³³

Elkind, Piaget'nin bilişsel gelişim teorisi üzerine kullandığı yarı klinik görüşme yöntemini farklı dinlere ait bireylerin dinî gelişim sürecini değerlendirmek üzere uygulamış ve yaşa bağlı elde ettiği sonuçları dönemsel olarak değerlendirmiştir. Ona göre her aşama bir arayışı temsil etmektedir.³³⁴

Elkind ergenlik dönemi dinî gelişim aşamasını anlam arayışı ile ifade etmekte ve dinin bireye varoluşsal krizler karşısında rehber olduğunu belirtmektedir.³³⁵ Elkind'in kuramının odak noktalarından birisinin ergen dinî gelişim alanı olması³³⁶ çalışma alanımız ve ergenlikte dinî gelişimi anlamak itibarıyla oldukça önemlidir.

Elkind'e göre çocuklarda dinî kimlik bilinci erken yaşlarda gelişmektedir ancak bu dönemde çocukların dinî aidiyetlerine dair kabullerinin neye dayandığının bilinmesi dinî gelişim açısından önemlidir. Elkind çocuklarda dinî kimliğin üç aşamada geliştiğini, ilk aşama olan 5-7 yaş arasında dinî aidiyet duygusunu bir türe, zümreye ait kabul etmekte, 7-9 yaş arası ikinci aşamada ait olduğu din ve mezhebin ayırımına varmakta, 10-12 yaş arası son aşamada ise dinî kimliğin soyut ayırımına ulaşmaktadır. Aynı şekilde çocukların dua anlayışı da aşama aşama ilerleme kaydetmektedir.³³⁷

Elkind bilişsel ihtiyaçlardan hareketle dört aşamadan oluşan arayışa dayalı bir dinî gelişim teorisi ortaya koymuştur.³³⁸ Bu aşamalar şu şekilde sıralanabilir:

³³¹ Atik, *Ernest Harms ve Ronald Goldman'ın Dinî Gelişim Kuramları Bağlamında Dinî İçerikli Çocuk Kitapları*, 36-37.

³³² Su, "Piaget'nin Bilişsel Gelişim Teorisinin Ergenlik Dönemi Dinî Gelişim Üzerindeki Etkileri: Elkind'in Yaklaşımı", 63.

³³³ Emre, "Dinî Gelişim", 82.

³³⁴ Su, "Piaget'nin Bilişsel Gelişim Teorisinin Ergenlik Dönemi Dinî Gelişim Üzerindeki Etkileri: Elkind'in Yaklaşımı", 63-64.

³³⁵ Su, "Piaget'nin Bilişsel Gelişim Teorisinin Ergenlik Dönemi Dinî Gelişim Üzerindeki Etkileri: Elkind'in Yaklaşımı", 64.

³³⁶ Su, "Piaget'nin Bilişsel Gelişim Teorisinin Ergenlik Dönemi Dinî Gelişim Üzerindeki Etkileri: Elkind'in Yaklaşımı", 63-64.

³³⁷ Ashhan Atik, "David Elkind'e Göre Erken Çocuklukta Dinî Gelişim", *Erken Çocuklukta Dinî-Ahlâkî Gelişim ve Öğrenme*, ed. Recep Kaymakcan (İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2023), 164-174.

³³⁸ Atik, "David Elkind'e Göre Erken Çocuklukta Dinî Gelişim", 176.

Birinci Arayış: Bebeklik Dönemi ve Korunma Arayışı: Doğumla birlikte tamamen ebeveyne bağlı fizyolojik ihtiyaçları karşılanan bir bebeğin sosyal bir varlığa dönüşmesi evresi olarak ifade edilen yaşamın ilk iki yılı dinî gelişimin ilk evresini oluşturmaktadır. Bu evrede hedeflenen kazanım bireyin nesne sürekliliği kazanmasıdır ki bu özellik birçok yeti açısından temel yapı taşı olma özelliği taşımaktadır. Bebek iki yılın sonuna doğru bu sürekliliği kazanacak artık gözden kaybolan şeylerin tamamen yok olduğu inancı taşımayacaktır.³³⁹ Elkind bu evrenin dinî gelişim sürecinin temeli olduğu fikrini taşımaktadır.³⁴⁰ Aynı zamanda bu kazanım çocukların nesnelerin gerçekliği ile nasıllığı arasında ayırım yapmasını da sağlayacaktır.³⁴¹

Çocuklar hayatın bir gün son bulacağı fikrine sahip değilken ölüm gerçeği ile karşılaştıklarında yaşadıkları bocalama sonrası korunma ihtiyacına karşılık arayışına din ve Tanrı tarafından çözümler sunulmaktadır. Ancak yaşam ile ölüm arasındaki ciddi çatışmalar ergenlik döneminde vuku bulmaktadır.³⁴²

Elkind'in yaklaşımı, dinî gelişimin ilk evresinde çocuğun Tanrı'yı koruyucu bir figür olarak algılaması, Bowlby'nin bağlanma kuramı -bebeğin anne karnından itibaren dünyaya geldiği ilk günlerde annesi veya bakımını üstlenen ilk kişiyle kurduğu bağın güçlü olmasının güvenli bağlanması anlamına gelmesi ve bunun güvene dayalı ilişkilerin temeli olması-³⁴³ ve Erikson'un psiko-sosyal gelişim kuramında temel güvene karşı güvensizlik evresi -bebeğin beslenme, uyku, kişisel bakım gibi becerilerinin annesi aracılığı ile sağlanması ve anneden aldığı huzur -³⁴⁴ ile örtüşmektedir.

İkincil Arayış: Erken Çocukluk ve Temsil Arayışı: Bu arayış 3-6 yaşları kapsayan çocukluğun ilk evresini içine almaktadır. Bu evrede hedeflenen kazanım ve dönemin başarısı dil hâkimiyetidir. Çocuk dinî kavramları sembollerle ifade etme eğilimindedir. Aynı zamanda bir nesne başka bir nesneye benzetilerek sembolik oyunlar da geliştirilir.³⁴⁵ Bu aşama Piaget'in işlem öncesi dönemine tekabül etmektedir. Elkind'e göre din de sembolik temsillerle öğrenilmektedir. Din bireylere Tanrı kavramı ile birlikte Tanrı temsillerini de sunarak bir arayışa cevap vermektedir.³⁴⁶ Elkind'in temsil arayışı aşaması ile Goldman'ın dinî düşünce yetersizliği vurgusu³⁴⁷ ve Fowler'ın literal yorumlar aşamasının³⁴⁸ büyük ölçüde örtüştüğü düşünülmektedir.

³³⁹ Atik, "David Elkind'e Göre Erken Çocuklukta Dinî Gelişim", 176-177.

³⁴⁰ Emre, "Dinî Gelişim", 82-83.

³⁴¹ Atik, "David Elkind'e Göre Erken Çocuklukta Dinî Gelişim", 177.

³⁴² Atik, "David Elkind'e Göre Erken Çocuklukta Dinî Gelişim", 177.

³⁴³ Dalgıç vd., "Erken Çocuklukta Bağlanma: John Bowlby ve Mary Ainsworth Açısından İncelenmesi", 86.

³⁴⁴ Gürses – Kılavuz, "Erikson'un Psiko-Sosyal Gelişim Dönemleri Teorisi Açısından Kuşaklararası Din Eğitimi ve İletişiminin Önemi", 156.

³⁴⁵ Emre, "Dinî Gelişim", 83.

³⁴⁶ Atik, "David Elkind'e Göre Erken Çocuklukta Dinî Gelişim", 178-179.

³⁴⁷ Atik, *Ernest Harms ve Ronald Goldman'ın Dinî Gelişim Kuramları Bağlamında Dinî İçerikli Çocuk Kitapları*, 27.

Üçüncü Arayış: Çocukluk Dönemi ve İlişki Arayışı: Bu arayış 7-12 yaş arasını kapsayan son çocukluk evresini kapsamaktadır. Bu dönem çocuklar okul dönemindedir ve muhakeme yeteneği gelişmiştir.³⁴⁹ Bu dönemde çocuklar bilişsel olarak olay ve olguların nedenini sorgulayarak işleyişi kavramaya çalışmakta; okul çağı ile birlikte ve ömür boyu devam edecek olan ilişki arayışı evresine girmiştir.³⁵⁰

Bir önceki evrede din tarafından sunulan Tanrı temsillerini kabul eden çocuk bu aşamada Tanrı ile ne şekilde ilişki kuracağı arayışındadır çocuklara din tarafından ibadetler sunulmaktadır.³⁵¹ Bu evre çocuklarda analitik düşünme becerilerinin gelişmesi ve somut olaylara yönelik genellemeler yapılabilmesi açısından Goldman³⁵² ve Tanrı'nın güven ve huzur kaynağı olması, olayları neden-sonuç içinde değerlendirme kabiliyeti³⁵³ gelişmesinden dolayı Fowler'ın inanç gelişim kuramları ile örtüşmektedir.

Dördüncü Arayış: Ergenlik ve Anlama Arayışı: Çocukların 12 yaş ve üzerini kapsayan ergenlik dönemi ile birlikte üst düzey bilişsel kabiliyetler kazandıkları evredir. Genç bu evrede olay ve olguları tüm bağlamları ile anlamlandırmak istemekte ve bu ihtiyaç anlama arayışından kaynaklanmaktadır. Anlama arayışı da diğer arayış evrelerinde olduğu gibi ömür boyu devam etmektedir. Din bireylerin anlama arayışına da çeşitli mit, kıssa ve anlatılarla cevap vermektedir.³⁵⁴ Bu evre Fowler'ın bireyin kendi inanç ve değer sistemini sorgulayarak inancını bilinçli tercihlerle şekillendirme aşaması olan bireyselleşmiş düşünsel inanç evresi³⁵⁵ ile örtüşmektedir.

Sonuç olarak Elkind, din gelişiminin bilişsel gelişime paralel olarak aşama aşama gelişim gösterdiğini; Goldman, dinî düşüncenin bilişsel boyutuna dikkat çekerek çocukların dinî sembol ve öyküleri ancak belirli bir bilişsel olgunluk düzeyinde anlamlandırabileceklerini, Fowler ise inancı diğer gelişim alanları ile birlikte bütüncül bir şekilde ilerleme kaydettiğini ileri sürmüştür.

Dinî gelişim, bireyin zihinsel, duygusal ve varoluşsal alanlarda yaşadığı çok katmanlı bir süreçtir. Piaget'nin bilişsel gelişim kuramı temel alınarak geliştirilen dinî gelişim modelleri, bu sürecin yaşa bağlı olarak evrelere ayrıldığını ve bireyin düşünme biçimindeki değişimlerin dinî inançlarını yapılandırmadaki etkisini göstermektedir. Ergenlik dönemi, bu bağlamda dinî gelişimin yoğunlaştığı kritik bir evre olarak öne çıkmaktadır. Soyut düşünme kabiliyetinin gelişmesiyle birlikte birey, çocukluk döneminde içselleştirdiği somut dinî imgelerin ötesine

³⁴⁸ Osmanoğlu, *Basamak Teorileri Açısından Dinî Gelişim, İnanç Gelişimi ve Eğitimi*, 84.

³⁴⁹ Emre, "Dinî Gelişim", 83.

³⁵⁰ Atik, "David Elkind'e Göre Erken Çocuklukta Dinî Gelişim", 178-179.

³⁵¹ Atik, "David Elkind'e Göre Erken Çocuklukta Dinî Gelişim", 178-179.

³⁵² Atik, *Ernest Harms ve Ronald Goldman'ın Dinî Gelişim Kuramları Bağlamında Dinî İçerikli Çocuk Kitapları*, 29-30.

³⁵³ Osmanoğlu, *Basamak Teorileri Açısından Dinî Gelişim, İnanç Gelişimi ve Eğitimi*, 84.

³⁵⁴ Emre, "Dinî Gelişim", 84.

³⁵⁵ Osmanoğlu, *Basamak Teorileri Açısından Dinî Gelişim, İnanç Gelişimi ve Eğitimi*, 86-87.

geçerek Tanrı, ölüm, yaşam amacı gibi aşkın ve varoluşsal temaları sorgulamaya başlar. Bu sorgulamalar aynı zamanda kimlik inşası süreci içinde yer alan arayışlardır.³⁵⁶

Din psikolojisi açısından bakıldığında, bireyin kendisini aşkın olanla ilişkilendirme biçimi hem benlik saygısı hem de kimlik bütünlüğü açısından belirleyici olabilmektedir. Bu nedenle, bilişsel gelişim kuramlarının sunduğu aşamalı yapılar, bireyin dinî kimlik gelişimini anlamak için psikolojik ve pedagojik açıdan güçlü bir teorik zemin sunmaktadır.

1.5. Din Psikolojisi Perspektifinden Ergenlik Dönemi

1.5.1. Dinî bilincin uyanması, şüphe ve çatışmalar

Bireyler açısından din olgusu gelişim dönemlerine göre farklılaşmaktadır. Birey doğduğu andan itibaren kendisine sunulan bilgileri öğrenme kabiliyeti ile birlikte dünyaya gelmektedir. Bebeklik dönemi dinî yaşantının temellerinin atıldığı dönem olarak önem arz etse de bilinçli dinî davranışlar gözlemlenmemektedir. Ancak daha önce de ele alındığı üzere bebeklik döneminde kazanılan güven duygusu gelecekte bireyin Allah ile olan ilişkisi bakımından oldukça önemlidir. 3-6 yaşları kapsayan ilk çocuklukta dil gelişimi ile birlikte ailenin ve çevrenin etkisiyle dinî kavramlar işitilmekte ve kullanılmaktadır. 5-6 yaşlarında dine ilgi artmakta ve dinî ritüeller taklit yoluyla yaşanmaktadır. 6-12 yaşları kapsayan ikinci çocukluk yine aile etkisi ile birlikte okul ve akran gruplarının da etkisi gözlemlenmektedir. Aile içinde dinî yaşanma şekli bu yaşlarda çocuğun dinî tutum geliştirmesi yönünde önemli bir etkidir. Bu dönemin sonlarına doğru soyut düşünme kabiliyeti gelişmektedir.³⁵⁷

Ergenlik dönemi dinî bilincin uyandığı dönemdir. Soyut düşünme kabiliyetinin gelişmesi ile dinî konulara merak artmıştır.³⁵⁸ Bu dönem birey bilinçli tercihlerde bulunmaktadır. Bireyin okul tercihleri, meslek kaygıları, ideolojik fikirlerinin oluşması bakımından oldukça sancılı bir dönemdir. Çocukluk evresinde taklit yoluyla ve ailesinden gördüğü gibi şekillendirdiği dinî ilkeleri bu dönemde içselleştirmektedir.³⁵⁹

Kimlik gelişimi açısından da önemli olan bu evrede dinî şüphe ve tereddütler de yaşanmaktadır. Cinsî uyanışla birlikte meydana gelen hormonal etkilere karşı ergenlerin cinsel dürtüleri ile dinî inançları arasında içsel çatışmalar yaşanmakta ve bu çatışmalar bireyin ahlaki gelişimini de etkilemektedir. Bu noktada din bir yandan içsel çatışmalara sebep

³⁵⁶ Su, "Piaget'nin Bilişsel Gelişim Teorisinin Ergenlik Dönemi Dinî Gelişim Üzerindeki Etkileri: Elkind'in Yaklaşımı", 65-67.

³⁵⁷ Köse – Ayten, *Din Psikolojisi*, 116-119.

³⁵⁸ Hökelekli, *Din Psikolojisine Giriş*, 110.

³⁵⁹ Köse – Ayten, *Din Psikolojisi*, 119-120.

olurken bir yandan da bireyin hayatını anlamlandırması noktasında da önemli bir faktördür.³⁶⁰

Hökelekli'ye göre 12-14 yaşlar bireyde *dinî şuurun uyandığı* dönemlerdir. Gençler bu dönemde soyut düşünme kabiliyeti, problem çözme yeteneği ve akıl yürütme becerisi kazandığı için metafizik konular üzerinde yoğunlaşmaktadır. Dinî şuurun uyandığı bu dönemde yoğun bir şekilde yaşanan duyguların başında din gelmektedir.³⁶¹

Gençler ergenlik gibi fizyolojik ve psikolojik değişimlerin yaşandığı bu dönemde geleneksel din anlayışından uzaklaşarak dinî yeniden anlamlandırmak, doyurucu bilgilere sahip olmak istemektedirler.³⁶² Çünkü bu dönemde dinî inanç ve değerler bir yandan oldukça önem kazanırken³⁶³ bir yandan da ilgisizlik³⁶⁴ baş gösterebilir. Ancak bunun yanında din, anlam arayışında olan bir genç açısından oldukça tatmin edici bir unsur olarak rol oynasa da ergenlik bunalımları ile birlikte şüphe ve çatışmalar başlamaktadır.³⁶⁵

Hökelekli'ye göre 14-18 yaşlar bireyde *dinî şüphe ve çatışmalar* dönemidir.³⁶⁶ Şüphe üzerine psikoloji ve din psikolojisi literatüründe çeşitli tanımlamalar yapılmıştır. Kenan Sevinç şüpheyi, "bir bilginin doğruluğundan emin olmamak"³⁶⁷ ; Ali Ulvi Mehmedoğlu, "ister somut, ister soyut olsun aralarındaki benzerlikten dolayı iki şeyden birinin diğerinden ayırt edilememesi"³⁶⁸ şeklinde tanımlamıştır. Din psikolojisinde ise bu kavram, "açıklık ve kesinlik arzusunun, önceki inançla veya sebepleri karşılıklı ve denk olan iki inancın birbiriyle çatışması sonucunda ortaya çıkan, kararsız ve sabit olmayan ruhsal durum"³⁶⁹ şeklinde tanımlanmaktadır. Dinî şüphe ise "bir kişinin inançla ilgili hususlarda emin olmaması, çelişki ve kararsızlık yaşaması, sürekli sorgulaması ve genel dinî kabullerle uyumlu olmaması gibi durumları içermektedir."³⁷⁰

Bireyin dine yönelik şüphe ve kararsızlıkları bu döneme dayanmaktadır. Bu dönemde bireyin bilişsel gelişim hızı ile bağımsız düşünme kabiliyeti gelişmekte ve bu bağımsızlık çevresini de eleştiriye tabii tutmasına sebep olmaktadır. Bu aşamada bireyin kendisini ifade etme gücü ile bir kişilik ortaya koyma çabası ebeveynleri ile çatışmasına sebep olmakta ve dinî buyrukları ile bağımsızlık arzusu arasında gerilim yaşamaktadır. Anne-babasından bağımsız olduğunun

³⁶⁰ Köse – Ayten, *Din Psikolojisi*, 120.

³⁶¹ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 267-268.

³⁶² Hökelekli, *Din Psikolojisine Giriş*, 111.

³⁶³ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 269.

³⁶⁴ Hökelekli, *Din Psikolojisine Giriş*, 111.

³⁶⁵ Hökelekli, *Gençlik Din ve Değerler Psikolojisi*, 18.

³⁶⁶ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 270-271.

³⁶⁷ Kenan Sevinç, *İnançsızlık Psikolojisi* (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2017), 30.

³⁶⁸ Ali Ulvi Mehmedoğlu, *İnanç Psikolojisine Giriş* (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2013), 111.

³⁶⁹ Apaydın, "Şüphe", 186.

³⁷⁰ Merve Altınlı Macic, "Dinî Şüphe ve İnançsızlık", *Din Psikolojisi*, ed. Nevzat Gencer vd. (İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2021), 113.

farkına varan gençler bu dönemde değer yargılarını sorgulama, eleştiriye tabii tutmadan kabul etmeme gibi eğilimlere yönelmektedir.³⁷¹

Bu noktada akran gruplarının artan etkisi ile genç sahip olduğu geleneksel inancını sorgulamaya başlamaktadır. Akılcı bir bakış açısıyla olayları değerlendirme arzusu içinde eğitim hayatında karşılaştığı bilimsel yargıları inanç ile bağdaştıramadığı noktada ise şüphe ve kararsızlık eğilimi göstermektedir.³⁷²

Dinî şüphenin kaynaklarını bebeklikten başlamak üzere ele alacak olursak; şüphenin oluşmasına Erik Erikson'un kuramına göre bebeklik çağı bağlanma duygusu gibi psiko-sosyal, bilişsel, anlam arayışı başta olmak üzere pek çok sebep zemin hazırlamaktadır. Erikson'un *psiko-sosyal gelişim kuramına* göre bebeklik çağında *temel güvene karşı güvensizlik* evresini sağlıklı bir şekilde atlatamayan, ihtiyaçları annesi ya da ilk bakım verenler tarafından hemen karşılanmayan, ilgisiz ve düzensiz bir şekilde karşılanan bireyde zaman içinde güven sorunu oluşmakta ve kişi ilerleyen yaşlarda dine karşı da güven duymamakta ve şüphe açığa çıkmaktadır.³⁷³

Dine karşı şüphe tutumunun bebeklik döneminde ortaya çıktığını savunan kuramcılardan birisi de Donald Winnicott'tur. Winnicott'un nesne ilişkileri kuramına göre, bebek ve annesi arasında oluşan olumsuz bağ ilerleyen gelişim dönemlerinde birey için güvensizlik olarak ortaya çıkaracak ve onu şüpheyne sevk edecektir. Bunlardan başka Rizzuto,³⁷⁴ ve Bowlby'nin³⁷⁵ ortaya koydukları kuramlara göre çocuğun anne, baba ve çevresi ile kurduğu güvenli bağ bireyin kuracağı tüm bağlanma biçimlerinde belirleyici faktör niteliğindedir.³⁷⁶ Bu bağlanma biçimlerine Tanrı ile ilişki de dâhil edilebilir.

Dinî şüpheyi açıklamak için konuyu çok yönlü ele almak gerekmektedir. Şüphe sadece bebeklik çağında anne ile kurulan güvenli bağlanma ile açıklanamayacağı gibi tek bir sebebe bağlanması da doğru değildir. Kaldı ki şüphe Sokrates'in at sineği misali inanca giden yolda da en önemli basamaktır.

Bir olaya tepki mahiyetinde ortaya çıkan şüphe, belirsizliği ifade etmektedir. Bireyi dinî şüphe ve inkâra götüren süreçte başta zihinsel, duygusal ve sosyal olmak üzere pek çok faktör rol oynamakta ve bu faktörler en çok 13 ile 20 yaşlar arasında yani son çocukluk evresinde

³⁷¹ Emre, "Dinî Gelişim", 76.

³⁷² Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 270-271.

³⁷³ Macic, "Dinî Şüphe ve İnançsızlık", 115.

³⁷⁴ Psikanalist Yaklaşım: Erken dönem çocuk, anne, baba ilişkisi Tanrı tasavvurunun olumlu veya olumsuz bir şekilde oluşmasında önemli bir rol oynamaktadır. Eğer olumsuz ilişkiler sonunda olumsuz bir Tanrı tasavvuru oluşursa, yetişkinlikte birey Tanrı'nın varlığını tamamen reddetme tutumu sergileyebilmektedir. Bkz. Macic, "Dinî Şüphe ve İnançsızlık", 115.

³⁷⁵ Bağlanma Kuramı: Çocuğun anne, baba ya da bakıcısı hatta öğretmeninden oluşan çevresi ile kurduğu güvenli ya da güvensiz ilişki ileride yetişkinlik zamanında kuracağı ilişkilerin temel belirleyicisi konumundadır. Bkz. Macic, "Dinî Şüphe ve İnançsızlık", 115.

³⁷⁶ Macic, "Dinî Şüphe ve İnançsızlık", 115.

etkisini göstermektedir. Bu yaşlarda çocuklar anlam arayışı içinde olup reddetmekten ziyade hakikate kavuşma arzusu taşımaktadır.³⁷⁷

Doğu'da ve Batı'da dinî şüpheyne sebep olan çok fazla etken sayılabilmektedir. Bunlardan bazıları şu şekilde sıralanabilir: Batı'da, Tanrı'nın sıfatları, Hz. İsa'nın Tanrısallığı, kilise baskısı, geleneksel inanışlar, ölüm sonrası hayat, din-bilim çatışması; ülkemizde ise, Kur'an-ı Kerim konusunda bilgi eksikliği, ibadet anlayışı, ahlakî olmayan davranışların dine mal edilmesi, tasavvufi hayat, mezhepsel farklılıklar, Müslümanların tutum ve davranışları, hadisin gerekliliği gibi konular sayılabilmektedir.³⁷⁸

Şüphe bireyler için dinamik bir olgudur. Son çocukluk ile birlikte hakikate ulaşma arzusuyla dine şüphe ile yaklaşan gençler inanca ya da inançsızlığa yönelmektedir. Buradan hareketle şüphenin insan hayatının belli bir evresinde görüldüğü ve geçici bir durum olduğu söylenebilir. Şüphe inanç veya inançsızlık yönünde seyrederken şüphenin sona ermemesi psikolojik açıdan da bir rahatsızlık olarak değerlendirilmektedir.³⁷⁹ Şüphenin tahkiki imana ulaşmada da önemli bir basamak olarak sayıldığı söylenebilir.

Ergenlik esasında bağlanma figürleri arasında bir geçiş dönemi olması ve bireyin sığınma ihtiyacı hissetmesi dolayısıyla her şeye gücü yeten bir varlığa yönelmesi itibariyle de önem arz etmektedir. Aile, gençler için ilk bağlanma figürünü oluşturmaktadır. Ergenlik döneminde ise aileden kopan gençler tarafından ya dinî değer ve eğilimler askıya alınmakta ya da reddedilmektedir. Bu dönemde bireyler bağlanma figürü olarak Allah'a veya sempati duyabileceği bir karizmatik lidere/rol modele yönelmektedir.³⁸⁰ Bu anlamda ergenlik dönemi yapılan araştırmalara göre hem dine dönüşün hem de dinden dönüşün yaşandığı en kritik dönemdir.³⁸¹

17-18 yaşlarına doğru yaşanan şüphe ve tereddütler, çocukluk ve ergenlik dönemlerinde yeterli din eğitimi almış gençleri bilinçli bir dindarlığa iletmektedir.³⁸² Hökelekli, ergenlerde görülen dinî şüphe ve çatışmaları ergenlik bunalımına bağlayarak bunların *duygusal veya başka safhalarındaki çatışmalardan* kaynaklandığını ifade etmektedir. Ona göre bu şüphe ve çatışmalarda çoğunlukla bağımsızlık arzusu, cinsel uyanışa karşı dinî buyrukları, hayatın anlamının sorgulanması, din eğitiminin yetersizliği, din-bilim çatışması, din görevlilerinin tutum ve davranışları,³⁸³ cemaat ve tarikatlara yönelik eleştirel tutumlar³⁸⁴ etkili olsa da 17-18'li yaşlarda şüpheler azalarak *dinî inanç ve tutumlar netleşmektedir*.³⁸⁵

³⁷⁷ Macic, "Dinî Şüphe ve İnançsızlık", 116.

³⁷⁸ Macic, "Dinî Şüphe ve İnançsızlık", 113.

³⁷⁹ Macic, "Dinî Şüphe ve İnançsızlık", 112.

³⁸⁰ Hökelekli, *Psikolojiye Giriş*, 45-46.

³⁸¹ Cırhinlioğlu, *Din Psikolojisi*, 27.

³⁸² Turgay Gündüz, "Gençlik Döneminde Din Eğitimi", *Gelişimsel Basamaklara Göre Din Eğitimi*, ed. Mustafa Köylü (Ankara: Nobel Yayınları, 2017), 112.

³⁸³ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 273.

1.5.2. Suçluluk-günahkârlık duyguları ve dine dönüş

Bebeklikten çocukluğa, çocukluktan ergenliğe kadar birey pek çok gelişim evresinden geçmektedir. Ergenlik döneminde ise birbiriyle ilişkili iki önemli güç bulunmaktadır. Bunlar *aklî melekeler ve cinsellik duygusudur*. Bu iki güç arasındaki gerilim bireyin ahlâkî ve dinî gelişim süreçlerini etkilemektedir.³⁸⁶

Ergenlik döneminde meydana gelen suçluluk ve günahkârlık duygularının temelinde cinsel dürtülerin uyanışı bulunmaktadır.³⁸⁷ Cinsel uyanışla birlikte bir tarafta bu duyguların hazzına yönelik arzu ve istekler mevcutken bir tarafta da bu arzuların tatminine yönelik yasaklar ve kısıtlamalar çatışmalara sebep olmaktadır. Bu çatışmaların iyi yönetilememesi bireyleri Tanrı inancını ve dinî değerleri sorgulama hatta reddetme noktasına götürürken, inanç bakımından dengeli bireylerin ise bu bunalımı daha sağlıklı atlattığı belirtilmektedir.³⁸⁸ Ergenlerde suçluluk duygusu ve günahkârlık düzeylerinin dindarlık eğilimleri ile ilişkisinin araştırıldığı "Ergen Suçluluğu ve Dindarlık: Lise Örnekleme Üzerinde Bir Araştırma" başlıklı makalede ise, kendisini *dindar* olarak tanımlayan öğrencilerin suçluluk ve günahkârlık düzeylerinin, kendisini *dindar olarak görmeyenlere* göre daha yüksek olduğu tespit edilmiştir.³⁸⁹

Gençlerin cinsel dürtüleri ile dinî inançlar arasında kalması, hissettikleri yoğun suçluluk ve günahkârlık duygusu büyük bir strese sebep olmaktadır.³⁹⁰ Bu çatışmanın temelinde cinsi faaliyetlerin toplum nezdinde yasaklarla sınırlandırılması ve bu yasakların dinen desteklenmesine rağmen medya organlarının gençler üzerindeki olumsuz etkisi olduğu düşünülmektedir.³⁹¹

Ergenlikte yaşanan şiddetli çatışmalar dinî değerlere tepki şeklinde veya suçluluk duygusunun yoğunluğu, sosyal çekilme şeklinde ortaya çıkabilmektedir. Suçluluk duygusu esasında bireyin ahlâkî kaygılarından kaynaklanmaktadır. Ergenlik döneminde bireyin dinî kuralları yerine getirme arzusunun ahlaki problemlerin özüne odaklanmak yerine davranış düzeyinde olması gençlerde günah duygusunu uyandırmaktadır. Suçluluk ve günahkârlık duygusu, bireyin dinî ve vicdanî gelişimi açısından yapıcı bir içsel kaynak olabilir. Ancak bu duyguların aşırı yoğunluk kazanması, bireyde pişmanlık hissinin zayıflaması, duygusal tepkisizlik veya ruhsal çatışma gibi olumsuz etkilere zemin hazırlamaktadır. Suçluluk ve

³⁸⁴ Macic, "Dinî Şüphe ve İnançsızlık", 115.

³⁸⁵ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 273.

³⁸⁶ Turgay Gündüz, "Ergenlik Dönemi Din Eğitimi", https://www.ebsad.org/img/20140407_8648187518.pdf (30.03.2025).

³⁸⁷ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 274.

³⁸⁸ Celal Çayır, "Ergenlerin Dinî İnanç, Şüphe ve Dinî Tutumları Üzerine Bir Araştırma", *Bilimname* 27/2 (2014), 70.

³⁸⁹ Saffet Kartopu – Leyla Başkonuş, "Ergen Suçluluğu ve Dindarlık Lise Örnekleme Üzerinde Bir Araştırma", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/16 (2019), 185-217.

³⁹⁰ Çayır, "Ergenlerin Dinî İnanç, Şüphe ve Dinî Tutumları Üzerine Bir Araştırma", 70.

³⁹¹ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 274.

günah duygusu aşırı bir boyuta ulaşmadığı sürece, ergenin dinî gelişiminde dinamik bir rol oynayacağı ifade edilmektedir. Nitekim Hökelekli tarafından yönetilen *Gençlik Psikolojisinde Din-Cinsiyet Çatışması ve Etkileri* adlı araştırma sonuçlarına göre de din suçluluk ve günahkarlık duygusuyla mücadele etme yolunda bireye motivasyon sağlamaktadır. Gençlerin yaşadığı suçluluk duygusunun kaynaklarından birisi de dinî görevlerini gerektiği gibi yerine getiremiyor olmalarından kaynaklanmaktadır.³⁹²

Dine dönüş olaylarının yoğun olarak yaşandığı dönemlerin 12-16-19 yaşlar olduğu ifade edilmektedir. Dinî şuurun uyandığı ve dinî duyguların yoğun olarak yaşandığı dönem olarak 12 yaş civarı bireyde etkili olan çevre telkinidir. 16 yaş bilişsel gelişim zirveye ulaşmıştır. 19 yaş ise din gelişimi açısından olgunluk çağı olarak kabul edilmektedir. Gençlerde dinî yatkınlığın ve samimi duyguların sebebi aynı zamanda bilişsel süreçlerdir. Her ne kadar gençler cinsel dürtülerin, günahkârlık ve suçluluk duygularının etkisi altında dinî bağlanmaya mesafeli olsa da bu süre zarfının sonunda özellikle çocukluk döneminde başarılı bir dinî gelişim gösteren gençlerin bilinçli bir dinî bağlanma sergiledikleri belirtilmektedir. Ergenlik dönemi çalkantılarından sonra bireyin dinî yönelimi ve Allah ile kurduğu bağ duygularını da yatıştırılmaktadır.³⁹³

Sonuç olarak son ergenlik döneminde ergenlerde dinî tutumlar çocukluğundaki geleneksel inançlarına geri dönmek, şuurlu bir dinî hayat seçmek, dine sırt çevirmek, mesafeli durmak şeklinde ortaya çıkmaktadır.³⁹⁴ Bunun yanında kendini dinî açıdan *maneviyatım güçlü ancak dindar değilim* şeklinde tanımlayan gençler de bulunmaktadır.³⁹⁵

1.5.3. Anlam arayışı ve kimlik gelişimi

Latince aynîliği sürekliliği içeren “idem” kökünden türetilen kimlik³⁹⁶ Erikson kimliği bireyin farklı zaman içinde ve durumlar karşısında benliğinin sürekli ve aynı kaldığına dair öznel duygusu olarak tanımlamaktadır.³⁹⁷ Erikson kimlik kazanımına karşı kimlik karmaşasının yaşandığı dönem olarak³⁹⁸ ergenlik döneminin en kritik sorununun kimlik arayışı³⁹⁹ olduğunu ifade etmektedir.

³⁹² Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 275-276.

³⁹³ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 277-280.

³⁹⁴ Naci Kula, *Kimlik ve Din: Ergenler Üzerine Bir Araştırma* (İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2001), 56. Akt. Coşkunsever, “Gelişim ve Din Psikolojisi Açısından Ergenlik Dönemi ve Temel Problemleri”, 61-62.

³⁹⁵ Coşkunsever, “Gelişim ve Din Psikolojisi Açısından Ergenlik Dönemi ve Temel Problemleri”, 61-62.

³⁹⁶ Ramazan Saim Dalbay, ““Kimlik” ve “Toplumsal Kimlik” Kavramı”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 31 (2018), 162.

³⁹⁷ <https://haticeakova.com/> (Dr. Hatice Akova), “Erikson’un Kimlik Anlayışı” (Erişim 3 Mayıs 2025).

³⁹⁸ Arslan – Arı, “Erikson’un Psikososyal Gelişim Dönemleri Ölçeğinin Türkçeye Uyarlama, Güvenirlilik ve Geçerlik Çalışması”, 55-56.

³⁹⁹ Yavuzer, *Çocuk Psikolojisi*, 285-286.

İnsan varoluşsal bir bunalım içine girdiği andan itibaren aynı zamanda bir anlam arayışı içine girmekte⁴⁰⁰ ve anlam arayışı ömür boyu devam etmektedir.⁴⁰¹ Evrensel bir özellik olarak ergenlik dönemi özelliklerinden birisi de ergenlerin kendilerine yönelttikleri ve cevabını bulmaya çalıştıkları “ben kimim?”, “hayatın amacı nedir?”, “bu hayattaki misyonum nedir?” gibi sorular⁴⁰² üzerine ve kimlik gelişimi açısından aktif bir dönemdir. Elkind’e göre anlam arayışı soyut düşünme kabiliyetinin gelişimiyle birlikte ergenlik döneminde ortaya çıkan en önemli arayışlardandır.⁴⁰³

Ergenlik dönemi ile birlikte birey, hem yaşanan fiziksel, cinsel değişimlere uyum sağlama çabası, bireyselleşme eğilimi ve akran grupları ile özdeşim kurma arzusu gibi psikososyal dönüşümlerle karşı karşıya kalmakta hem de kendine ait bir kimlik ve yaşam perspektifi oluşturmaya çalışmaktadır.⁴⁰⁴

Gençlerin bu kimlik bunalımının temelinde ergenlik ile birlikte değişen ve gelişen fiziksel, psikolojik ve fizyolojik özellikler yanında hızla değişen toplum şartları ve beklentilerine ayak uydurma çabaları da yatmaktadır.⁴⁰⁵ Tüm bu özellikler ile benlik algısı ve kimlik kaygısı içinde olan gençler anlamlı bir hayat yaşama ihtiyacı hissetmekte ve bocalamaktadır.

Gençlik dönemi, benlik algısının belirginleştiği ve bireyin ilgisinin iç dünyaya yöneldiği bir gelişim evresidir. Bu dönemde genç, hem kendisini hem de çevresini anlamlandırma çabası içinde, varlığını konumlandırmaya çalışmaktadır. Ergenlik döneminde ortaya çıkan kimlik bunalımı da bireyin benlik algısı oluşturmada, inanç ve değerlerini bir düzleme oturtamadığı durumda ortaya çıkmaktadır.⁴⁰⁶ Bireyin tüm bu değişim ve gelişim süreci yanında bireyin benlik algısını kazanması kendisini bağımsız bir özne olarak konumlandırabilmesine bağlıdır. Ergenlikte yaşanan fiziksel değişimlerin de ergenler üzerinde psikolojik etkileri olduğu bilinmektedir.⁴⁰⁷

Ergenlik çağının en çalkantılı dönemlerinde gençler yaşadıkları psikolojik, biyolojik ve sosyolojik değişimlere uyum sağlamaya çalışırken aynı zamanda kendilerini benlik ve kimlik karmaşası içinde bulmaktadırlar. Anlam arayışı; bireyler için, dinî bir içerik kazandığında tatmin edici olmaktadır. Çünkü dinî geleneklerin temel hedefi aşkın bir varlık olan Tanrı’yı

⁴⁰⁰ Hökelekli, *Din Psikolojisine Giriş*, 70.

⁴⁰¹ Su, "Piaget'in Bilişsel Gelişim Teorisinin Ergenlik Dönemi Dinî Gelişim Üzerindeki Etkileri: Elkind'in Yaklaşımı", 73.

⁴⁰² Hökelekli, *Psikolojiye Giriş*, 44-45.

⁴⁰³ Su, "Piaget'in Bilişsel Gelişim Teorisinin Ergenlik Dönemi Dinî Gelişim Üzerindeki Etkileri: Elkind'in Yaklaşımı", 68.

⁴⁰⁴ Yavuzer, *Çocuk Psikolojisi*, 286.

⁴⁰⁵ Hökelekli, *Psikolojiye Giriş*, 45.

⁴⁰⁶ Gündüz, "Ergenlik Dönemi Din Eğitimi".

⁴⁰⁷ Yavuzer, *Çocuk Psikolojisi*, 286. Bkz. Vesile Oktan – Mustafa Şahin, "Kız Ergenlerde Beden İmajı İle Benlik Saygısı Arasındaki İlişkinin İncelenmesi", *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi* 7/2 (2010), 543.

tanımak, bilmek⁴⁰⁸ ve buradan hareketle benlik algısına ulaşmaktır ki gençler kendini tanıma ve toplumdaki rollerini belirleme konusunda ciddi bir arayış içindedirler.⁴⁰⁹

Din bireyler için, duyguları etkilemesi sebebiyle, travmatik olaylara karşı bir güce sığınmaları ve yaşadıkları çıkmazlarda anlam bulmaları dolayısıyla manevi bir dayanaklılık sağlamakta ve iyi-kötü, doğru-yanlış ayrımında da evrensel bir bakış açısı kazandırmaktadır.⁴¹⁰ Bu bağlamda, özellikle ölüm, kayıp ve benzeri sarsıcı deneyimlerde dinî inançların bireyde anlam inşasını kolaylaştırdığı, “yas sürecinde bireye teselli ve umut verebildiği” de belirtilmektedir.⁴¹¹

Ergenler buluş çağı öncesinde kabul ettikleri dinî inançları bu dönemde eleştirel bir bakış açısıyla irdelemeden kabul etmek istemedikleri gibi akli otorite kabul ederek, inanç konusunda da ispatlanabilir tutumlara yönelmek isterler.⁴¹² Bu dönemde toplumsal değişimler karşısında yoğun bir anlam arayışı ve amaç duygusu içinde olan gençler, yaşadıkları bunalım ve kararsızlık sebebiyle geleneksel inançlarını sorgulama, kendini ifade etme ve bireyselleşme sürecine girerek aileleri ile çatışmaktadır. Bu durumun temel sebebi bağımsız olma arzusu ile otoriteye isyandır. Gençler bu dönemde ergenlik dönemi öncesi inançlarını tenkit etmeden kabul etmemektedir.⁴¹³

Çocuklarda sağlıklı bir dinî algının oluşması ve kimlik kazanımı için aileden alınan inanç biçimi ile toplumsal değerler birbiri ile uyumlu olmalıdır. Modern toplumlarda geleneksel inançların ailenin dinî değerleri ile çatışması, dindar kimlik algısına karşı olumsuz söylemler de gençlerin dine karşı mesafeli bir duruş sergilemesine, dinî şüphe ve çatışmalar yaşamasına sebep olmaktadır.⁴¹⁴ Gençlerin kimlik bunalımını en sağlıklı şekilde atlatması başarılı bir dinî kimliğin inşası için temel yapı taşlarındandır.

Ergenlikte yaşanan kimlik krizlerinin altında yatan sebepler arasında, rol modellerin sıklıkla değişiyor olması, hızlı toplumsal değişimler, çözülememiş bağımsızlık krizleri, özgün bir yaşam perspektifi oluşturulamaması, cinsel kimlik bunalımı, cinsel duygulara karşı günahkârlık duygusu, güven duygusunun eksikliği, başarı duygusunun engellenmesi ve dijital bağımlılıklar rol oynamaktadır.⁴¹⁵

⁴⁰⁸ Hökelekli, *Din Psikolojisine Giriş*, 70-71.

⁴⁰⁹ Hökelekli, *Psikolojiye Giriş*, 44-45.

⁴¹⁰ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 270-271.

⁴¹¹ Fatma Nur Bedir – Özden Kanter, “Ahiret İnancı Bağlamında Ölüm Kaygısı ve Yasla Başa Çıkma”, *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi* 10/2 (Aralık 2024), 434-435.

⁴¹² Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 270-271.

⁴¹³ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 270.

⁴¹⁴ Çayır, “Ergenlerin Dinî İnanç, Şüphe ve Dinî Tutumları Üzerine Bir Araştırma”, 59-88.

⁴¹⁵ Coşkunsever, “Gelişim ve Din Psikolojisi Açısından Ergenlik Dönemi ve Temel Problemleri”, 65-77.

2. BÖLÜM

YÖNTEM

Tezin bu kısmında araştırma sürecinde benimsenen yol ve takip edilen süreç ile ilgili bilgi verilmiştir. Araştırma için tercih edilen yöntem, araştırma deseni, çalışma grubu, verilerin toplanması, veri analizi, araştırmanın geçerlilik ve güvenilirliği ile ilgili bilgilere değinilmiştir.

2.1. Araştırma Yöntemi ve Deseni

Din, insanın varoluşundan bugüne insanlık için bir anlam unsuru olarak görev görmüş ve toplumsal yapının şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Bu yönüyle dinî araştırmalar felsefi, psikolojik ve sosyolojik çalışmalara konu olmuştur.⁴¹⁶ Bu çerçevede bireyin iç dünyasını, öznel yaşantılarını ve inanç eğilimini derinlemesine anlamak amacıyla öne çıkan araştırma yöntemi nitel araştırma yöntemidir. Sosyoloji felsefe, psikoloji gibi insanı ve toplumu anlama çabasında olan disiplinler için insanı anlamak geleneksel anlayışın dışında bir araştırma yöntemi ortaya koymayı gerektirmektedir.⁴¹⁷

Nitel araştırma insan davranışlarının ve sosyal olguların anlaşılmasını amaçlayan, birçok disiplinin katkısıyla şekillenen, çeşitli teknikleri bünyesinde barındıran çerçeve bir kavramdır. Gözlem, görüşme, doküman analizi gibi yöntemlerle yürütülen yorumlayıcı bir yaklaşım olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitel araştırma sürecinin Olgu veya olayın doğal süreçte ve doğal ortamda incelenmesi, araştırmacının süreçte etkin, dinamik ve yorumlayıcı etkisinin bulunması, verilerin bütüncül bir yaklaşımla analiz edilmesi, ayrıntılı ve derinlemesine bir araştırma süreci olması, farklı yöntemlerin bir arada kullanılabilmesine imkân tanınması, tümevarım ilkesinin hâkim olması, betimsel bir yaklaşım benimsenmesi gibi birtakım özellikleri bulunmaktadır.⁴¹⁸

Din psikolojisi alanında, bireyin iç dünyasını, değer dünyasını ve dinî tutumlarını anlamaya yönelik bu tür yöntemler, özellikle genç bireylerde gözlemlenen dinî şüphe, sorgulama ve inançsal dönüşümleri kavramak açısından oldukça işlevseldir. Dolayısıyla bu araştırma bireylerin dinî ilgileri ve din dışı akımlara yönelik eğilimlerinin altında yatan psikolojik unsurların tespit edilmesi açısından nitel araştırma yöntemi benimsemiştir.

Nitel araştırma deseni, araştırmanın genel yaklaşımını belirleyen ve tutarlılığını sağlayan bir yol haritasıdır ve araştırılan olgunun doğasına göre şekillenen esnek bir yapıya sahiptir. Bu

⁴¹⁶ M. Doğan Karacoşkun, "Dinî İnanç-Dinî Davranış İlişkisine Sosyo-Psikolojik Yaklaşımlar", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* IV/2 (2004), 23.

⁴¹⁷ Ali Yıldırım – Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (Ankara: Seçkin Yayınları, 2021), 33.

⁴¹⁸ Yıldırım – Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, 36-44.

sebeple desen kavramı yerine strateji, yaklaşım, gelenek kavramını kullanan araştırmacılar da bulunmaktadır.⁴¹⁹ Araştırma için uygun desenin seçilmesi, bulguların geçerliliği ve güvenilirliği açısından önem arz etmektedir. Bu çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden birisi olan durum çalışması deseni benimsenmiş, veriler yarı-yapılandırılmış görüşme formu aracılığıyla toplanmış ve toplanan veriler *tematik analiz ve betimsel analiz teknikleri birlikte kullanılarak* değerlendirilmiştir.

Durum çalışması, bir sosyal olguyu tüm yönleriyle ve değişkenler arası etkileşimleriyle birlikte ele alan bir araştırma yöntemidir. Bu yöntemde olay, kendi bağlamında ve ampirik verilere dayanarak analiz edilir. Hem nicel hem nitel veri toplama teknikleri kullanılabilir de, derinlemesine inceleme gerektirdiğinden genellikle nitel yaklaşımlar tercih edilir. Kapsamlı veri sağladığı için çoğunlukla bir ya da birkaç olguyla sınırlı tutulur.⁴²⁰ Bu sebeple araştırmanın öncelikli veri kaynağı araştırma sürecine eşlik eden katılımcılardır. Bu desende yararlanılan birincil veri toplama aracı ise görüşmedir. Görüşmeler uzun soluklu ve derinlikli olabildiğinden güvene dayalı bir ortam oluşturulmalıdır. Bu desende veri analizi olarak, bireysel yaşantıları ve bu yaşantılara ilişkin anlamları ortaya koymayı hedefleyen analizler sonucunda elde edilen veriler önce betimsel olarak sunulmuş. Ardından tematik analiz yoluyla yapılandırılmış temalar çerçevesinde derinlemesine yorumlanmıştır. Veri analizinde birey ya da durum temelli yaklaşımlar da benimsenmektedir.⁴²¹

Bu nitel araştırma hem teorik hem de saha araştırmasını kapsamaktadır. Teorik kısımda alanyazın taraması kapsamında deizm-agnostisizm tanım ve tarihleri, ergenlik dönemi özellikleri, kimlik ve din gelişimi, dinî şüphe ve tereddütler, anlam ve bağımsızlık arayışı, aile ve akran etkisine dair konular dokümantasyon yöntemi ile analiz edilmiştir. Uygulama kısmında ise yarı-yapılandırılmış görüşme tekniği ile veriler toplanarak öncelikle tematik olarak çözümlenmiş ardından veriye dayalı temalar oluşturularak betimsel analizle yorumlanmıştır.

Braun ve Clarke'a göre tematik analiz süreci, verilerle bütünleşmeyle başlar; bu aşamada araştırmacı, verileri dikkatle okuyarak ilk izlenimleri oluşturur. Ardından, anlamlı veri parçaları sistematik biçimde kodlanır ve benzer kodlar bir araya getirilerek temalar oluşturulur. Belirlenen temalar, hem kendi iç tutarlılıkları hem de veri setiyle ilişkileri açısından gözden geçirilir. Sonraki aşamada, temalar açık ve anlamlı şekilde tanımlanır ve adlandırılır. Son olarak, elde edilen temalar araştırma sorularıyla ilişkilendirilerek analiz sonuçları yazılı hale getirilir.⁴²²

⁴¹⁹ Yıldırım – Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, 63.

⁴²⁰ Çapcıoğlu – Kalkan Açıkgöz, "Nitel Araştırmalarda Kullanılan Araştırma Teknikleri", 221.

⁴²¹ Yıldırım – Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, 66-68.

⁴²² Virginia Braun - Victoria Clarke, "Using The Matic Analysis İn Psychology" *Qualitative Research in Psychology* 3 (2006), 77-101.

2.2. Çalışma Grubu

Nitel ve nicel araştırmaların ayrıldığı noktalardan biri olan örneklem, araştırma yapılmak istenen ana kitleden belirli kurallara göre seçilen ve araştırmada veri toplanan ve veri doygunluğu sağlayan daha küçük grup anlamına gelmektedir.⁴²³ Örneklem, araştırmanın hedefleri doğrultusunda bilgi sağlayabilecek bireylerin, çalışma evreni içerisinde belirli ölçütlere göre seçilmesi sürecidir.⁴²⁴

Araştırmamızda nitel araştırma tekniklerinde yaygın olarak kullanılan kolayda örneklem ve amaçlı örneklem stratejisi benimsenmiş bu kapsamda ölçüt örneklem tekniği uygulanmıştır.⁴²⁵ Kolayda örneklem, uygun veya kazara örneklem olarak da bilinmekte olup⁴²⁶ araştırmacının en kolay ulaşabildiği bireylerden veri topladığı bir yöntemdir. Hızlı, pratik ve düşük maliyetlidir.⁴²⁷ Amaçlı örneklem ise araştırmacının çalışma evreni hakkında bilgi sahibi olduğu durumlarda, araştırma problemine en uygun katılımcıları bilinçli şekilde seçtiği bir örneklem yöntemidir. Bu teknikte, belirli özelliklere sahip bireyler araştırmacının gözlemleri ve amacı doğrultusunda örneklem dâhil edilir.⁴²⁸ Ölçüt örneklem tekniğinde esas olan araştırma amacına uygun niteliklere sahip bireylerin bir ya da birden fazla ölçüt ile belirlenerek çalışma sürecine dâhil edilmesidir.⁴²⁹ Öncelikle araştırmanın amacına uygun ve gönüllük esasına dayalı olarak, öğretmen gözlemleri, rehberlik servislerinin yönlendirmeleri ile deizm ve agnostisizm eğilimi taşıdığı bilinen öğrenciler araştırma kapsamına amaçlı olarak dahil edilmiştir. Ancak araştırmanın yalnızca bu grupta sınırlı kalmaması ve farklı inanç düzeylerindeki öğrenci görüşlerinin de kapsanması amacıyla deist/agnostik eğilim göstermeyen katılımcılara da yer verilmiştir. Araştırmanın amacı doğrultusunda, lise öğrencilerinin dinî şüphe, sorgulama ve deizm/agnostisizm eğilimleri üzerine betimsel bir analiz yapabilmek için aşağıdaki ölçütler belirlenmiştir:

1. Katılımcıların ergenlik döneminde (15-18 yaş aralığında) olması,
2. Bursa/Osmangazi'de farklı lise türlerinde (meslek lisesi ve sosyal bilimler lisesi) eğitim-öğretim görüyor olmaları,
3. Araştırmaya gönüllülük esasına göre katılım sağlamaları,
4. Mülakat sürecinde nitelikli veri elde edebilmek adına öğrencilerin etkili iletişim ve kendilerini ifade etme becerilerine sahip olmaları.

⁴²³ Yıldırım – Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, 111-113.

⁴²⁴ Erdal Aksoy vd., "Bilimsel Araştırmalarda Evren, Örneklem, Varsayım ve Değişken", *Bilimsel Araştırma Süreçleri Yöntem Teknik ve Etiğe Giriş*, ed. Özcan Güngör (Ankara: Grafik Yayınları, 2022), 145.

⁴²⁵ Aksoy vd., "Bilimsel Araştırmalarda Evren, Örneklem, Varsayım ve Değişken", 152-160.

⁴²⁶ Yıldırım – Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, 132.

⁴²⁷ Aksoy vd., "Bilimsel Araştırmalarda Evren, Örneklem, Varsayım ve Değişken", 158.

⁴²⁸ Aksoy vd., "Bilimsel Araştırmalarda Evren, Örneklem, Varsayım ve Değişken", 160.

⁴²⁹ Yıldırım – Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, 120.

Örneklem olarak meslek lisesi, sosyal bilimler lisesi ve fen lisesi olmak üzere farklı okul türleri tercih edilmiştir. Bu kapsamda Bursa ili Osmangazi ilçesinde yer alan bir meslek lisesinden 15, bir sosyal bilimler lisesinden 15 olmak üzere toplam 30 öğrenci ile yapılandırılmış görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Araştırma kapsamında farklı okul türlerinden öğrenci katılımı hedeflenmişse de çalışmaya dâhil edilmek istenen bir fen lisesi yönetimi Milli Eğitim Bakanlığı(MEB) ve etik kurul olmasına rağmen okul ikliminin bu araştırmaya uygun olmadığını belirterek öğrencilerine yönelik çalışma yapılmasına müsaade etmemiştir. Bu nedenle yalnızca meslek lisesi ve sosyal bilimler lisesinde öğrenim gören öğrencilerle görüşmelerde bulunulmuştur. Farklı okul türlerinin ele alınarak çalışmalar yapılması araştırma konusuna dair farklı perspektiflerin yakalanmasına olanak sağlayacaktır.

Tablo 2.1.Sosyal bilimler lisesi öğrencilerinin özellikleri

KATILIMCILAR	OKUL TÜRÜ	SINIF DÜZEYİ	CİNSİYET
K1	SOSYAL BİLİMLER	11	E
K2	SOSYAL BİLİMLER	11	E
K3	SOSYAL BİLİMLER	11	K
K4	SOSYAL BİLİMLER	12	E
K5	SOSYAL BİLİMLER	12	K
K6	SOSYAL BİLİMLER	11	E
K7	SOSYAL BİLİMLER	11	E
K8	SOSYAL BİLİMLER	11	E
K9	SOSYAL BİLİMLER	12	E
K10	SOSYAL BİLİMLER	11	E
K11	SOSYAL BİLİMLER	12	E
K12	SOSYAL BİLİMLER	11	E
K13	SOSYAL BİLİMLER	12	K
K14	SOSYAL BİLİMLER	12	E
K15	SOSYAL BİLİMLER	12	K

Tablo 2.2.Meslek lisesi öğrencilerinin özellikleri

KATILIMCILAR	OKUL TÜRÜ	SINIF DÜZEYİ	CİNSİYET
K1	MESLEK LİSESİ	12	E
K2	MESLEK LİSESİ	9	E
K3	MESLEK LİSESİ	11	E
K4	MESLEK LİSESİ	12	E
K5	MESLEK LİSESİ	11	K
K6	MESLEK LİSESİ	11	E
K7	MESLEK LİSESİ	11	E
K8	MESLEK LİSESİ	11	K
K9	MESLEK LİSESİ	12	E
K10	MESLEK LİSESİ	12	E
K11	MESLEK LİSESİ	12	E
K12	MESLEK LİSESİ	12	E
K13	MESLEK LİSESİ	12	E
K14	MESLEK LİSESİ	11	K
K15	MESLEK LİSESİ	12	E

2.3. Verilerin Toplanması ve Araştırmacının Rolü

Görüşme, bir süreç içerisinde, bireyler arasında ciddi bir amaç uğruna gerçekleşen veri toplama sürecidir.⁴³⁰ Görüşme, aynı zamanda bireylerin düşünce, duygu ve tutumlarını anlamaya yönelik, çoğunlukla yüz yüze gerçekleştirilen sözlü iletişime dayalı bir veri toplama tekniğidir. Temel amacı, katılımcıların neyi neden düşündüklerini derinlemesine anlamaktır.⁴³¹

Bu araştırmada, görüşme türlerinden yarı-yapılandırılmış görüşme tekniği tercih edilmiştir. Yarı-yapılandırılmış görüşme, araştırmacının önceden hazırladığı soru formu doğrultusunda veri topladığı; ancak görüşme sırasında katılımcının yanıtlarına bağlı olarak esnek davranarak ek sorular yöneltebildiği bir nitel veri toplama tekniğidir. Bu teknik esnek olması, veri düzenleme ve analizinin kolaylığı, araştırmacının araştırma sürecine hâkimiyeti, anlık tepkilerin tespit edilmesi, veri kaynağı bakımından geçerliliğinin yüksek olması gibi avantajlara sahiptir.⁴³²

Lise öğrencilerinin deizm-agnostisizm ve diğer inanç eğilimleri hususunda düşünsel süreçlerini anlamaya yönelik bu araştırmada, söz konusu yönelimlerin psikolojik açıdan değerlendirilmesini sağlayacak şekilde yarı-yapılandırılmış bir görüşme formu hazırlanmıştır. Yarı-yapılandırılmış görüşme esnasında katılımcıların durumuna/cevaplarına göre birtakım sorular eklenmiştir. Görüşme formu hazırlanırken, soruların açık ve anlaşılır olmasına, yanlı ve yönlendirici sorulardan kaçınılmasına özen gösterilmiştir.

Görüşme formu hazırlanırken daha önce dinî şüphe ve tereddütler üzerine alanyazın taranmış ve çalışılmış tezler, araştırmalar incelenmiştir. Görüşme formunda yer alan sorular, ergenlik dönemindeki gençlerin dinî inançlarına yönelik şüphe ve tereddütlerini ortaya koyabilecek nitelikte, açık uçlu ve esnek bir yapıda düzenlenmiştir. Formun kapsam geçerliliğini sağlamak amacıyla, din psikolojisi ve din sosyolojisi alanında uzman üç akademisyenin görüşüne başvurulmuştur. Uzman görüşleri doğrultusunda bazı sorular üzerinde sadeleştirme ve açıklık sağlanmış; bazı sorular ise tematik bütünlük dikkate alınarak yeniden yapılandırılmış ve son haline getirilerek uygun bir veri toplama aracı olarak belirlenmiştir.

Görüşmelerin başında katılımcılara etik kurallara yönelik bilgilendirmeler yapılmış, araştırmanın amacı ve önemi açıklanmıştır. Katılımcıların gönüllülük esasına uygun olarak araştırmaya katılması sağlanmış, ses kayıt için onayları alınmış ve elde edilen verilerin araştırma dışında başka bir amaçla kullanılmayacağı temin edilmiştir. Görüşmeler 2 Mayıs-4

⁴³⁰ Yıldırım – Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, 127.

⁴³¹ Fatma Çapcıoğlu – Öznur Kalkan Açıkgöz, “Nitel Araştırmalarda Kullanılan Araştırma Teknikleri”, *Bilimsel Araştırma Süreçleri Yöntem, Teknik ve Etiğe Giriş*, ed. Özcan Güngör (Ankara: Grafiker Yayınları, 2022), 215.

⁴³² Yıldırım – Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, 130-132.

Haziran 2024 tarihleri arasında okul idareleri tarafından belirlenen okula ait mekânlarda yapılmıştır.

Görüşme esnasında anlık tepkilere yönelik kısa notlar alınmış ve bu veriler hem betimsel hem tematik analiz sürecine katkı sağlayacak biçimde değerlendirilmiştir. Araştırmacı görüşme esnasında tarafsız bir dinleyici rolü üstlenmiştir. Görüşme süresince katılımcıların rahat hissetmelerine olanak tanınmış, empatik bir iletişim dili benimsenmiştir. Ayrıca gerektiği durumlarda katılımcıların soruları doğru anlayarak özgürce cevap vermelerini sağlamak amacıyla sorular yeniden yapılandırılmış, katılımcının süreçte aktif olması sağlanmıştır. Görüşme içerisinde görüşme seyrine göre yer yer sorular eklenmiş veya soru sıralamasında değişikliğe gidilmiştir. Katılımcıdan muğlâk ifadeleri yeniden açıklaması istenmiş ve geri dönütler sağlanarak yanlış anlaşılımların önüne geçilmiştir.

Ses kayıt ile ve çeşitli gerekçelerle (ortam koşulları, katılımcı tercihi vb.) not tutularak depolanmış görüşmeler araştırmacı tarafından tekrar tekrar dinlemek suretiyle Word dosyasına aktararak deşifre edilmiştir. Deşifre edilen veriler analiz sürecinde önce betimsel olarak yapılandırılmış ardından tematik analiz yoluyla anlamlı örüntüler belirlenmiştir.

2.4. Verilerin Analizi

Nitel araştırmalarda veri analizi çeşitlilik ve esneklik sağlayan bir analiz yöntemidir. Her araştırma farklı özellikler taşıdığı için standart yaklaşımların derinlemesine analiz sürecini olumsuz etkileyeceği belirtilmektedir. Veri analiz sürecinde dikkat edilmesi gereken *birtakım* hususlar bulunmaktadır. Bunlardan ilki gözlem verilerinin aktarılması hususunda katılımcıların özgün ifadelerinin korunarak sunulması ve doğrudan alıntılara yer verilmesi; ikincisi ise, araştırmacının veri analiz sürecinde yorumlarını belirterek süreci zenginleştirmesidir. Veri analizi bir araştırmanın odak noktasını oluşturduğu gibi araştırmacı da görünenin arkasında anlamlı bir yapı inşa etmektedir.⁴³³

Bu araştırmanın temel amacı, ergenlik dönemindeki lise öğrencilerinin söylemlerinde deizm-agnostisizm ve diğer inanç eğilimlerine yönelik düşünsel yönelimleri anlamaya çalışmak ve bu yönelimlerin arkasında yatan psikolojik süreçleri incelemektir. Buna göre veri analizi olarak öncelikle tümdengelimci bir yaklaşımla betimsel analiz, ardından katılımcı söylemlerindeki anlam örüntülerini ortaya koymak üzere tematik analiz yöntemi kullanılmıştır. Bu süreçte literatür ve araştırma sorularına dayalı olarak temalar belirlenmiş, bununla birlikte veriden çıkan örüntülerle yeni alt temalar oluşturulmuştur.

Bu araştırmada kullanılan tematik analiz nitel verilerin sistemli biçimde çözümlenmesine olanak sağlayan bir yaklaşımdır. Tematik analiz verilerde tekrar eden düşünce örüntülerini

⁴³³ Yıldırım – Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, 239-240.

belirleyerek kodlar ve temalar aracılığıyla anlamlandırma sürecini içerir.⁴³⁴ Bu analiz türünde araştırmacının veriye yorum katarak derinlemesine kavrayış getirmesi önemlidir. Bu bağlamda, araştırmacı yalnızca katılımcı söylemlerini aktarmakla kalmamış, aynı zamanda söylemlerdeki örtük anlamları temalarla ilişkilendirerek yorumlayıcı katkıda bulunmuştur.

Tümdengelimci analiz, elde edilen bulguların literatüre uygun olarak ve araştırma problemleri dâhilinde belirlenen temalara göre analiz edilmesidir. Bulgular temalara göre düzenlenerek doğrudan aktarımlar sıklıkla verilmektedir. Bulgular sistemli bir şekilde düzenlenmekte, betimlenmekte ve neden sonuç ilişkisi bağlamında ilişkilendirilerek sonuçlar ortaya koyulmaktadır. Araştırmanın analiz sürecinde öncelikle analiz için bir kavram haritası oluşturularak çerçeve çizilmekte, bulgular kodlanarak tanımlanmakta ve yorumlanmaktadır.⁴³⁵

Bu araştırmada tematik analiz süreci, Braun ve Clarke'ın önerdiği doğrultuda yapılandırılmıştır.⁴³⁶ İlk olarak araştırmacı, verilerle bütünleşmeyi sağlayacak biçimde katılımcı söylemlerini dikkatle okuyarak ön izlenimler edinmiştir. Bu süreçte verilerden anlamlı ifadeler seçilmiş, bu ifadeler sistemli bir şekilde kodlanarak sınıflandırılmıştır. Benzer kodlar bir araya getirilerek ana temalar oluşturulmuş ve her tema kendi içinde tutarlılık ve kapsam açısından gözden geçirilmiştir. Temaların hem veriyle hem de araştırma sorularıyla ilişkisi değerlendirilmiş, ardından bu temalar açık ve kapsayıcı bir biçimde tanımlanarak kavramsallaştırılmıştır. Son aşamada ise oluşturulan temalar, çalışmanın problem durumu ve amacıyla bağlantılandırılarak yorumlanmış; örtük anlamlar analiz sürecine dahil edilerek araştırmacının yorumlayıcı katkısı ön plana çıkarılmıştır.

2.5. Araştırmanın Geçerliği ve Güvenirliği

Geçerlik ve güvenirlilik bilimsel bir araştırmanın en önemli kıstasını oluşturmaktadır. Nitel araştırmalarda da alınan birtakım önlemler araştırmanın geçerlik ve güvenirliliğini arttırmaktadır.⁴³⁷

Nitel araştırmalarda geçerliği sağlayan kıstas, olgunun tarafsız bir biçimde aktarılmasını sağlamaktır. Nitel araştırmalarda araştırmacının esnek bir tutum sergilemesi ve veri toplama sürecinde görüşmeleri sürecin dinamiğine göre derinleştirmesi, araştırmanın iç geçerliğini artıran önemli bir unsurdur. Ayrıca araştırma sürecinde yüz yüze görüşme imkânının bulunması, katılımcılar ile etkili bir iletişim gerçekleştirilmesi, bulguları teyit etme imkânının bulunması gibi özellikler araştırmanın iç geçerliğini yükseltmektedir. Dış geçerlik ise,

⁴³⁴ Yıldırım – Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, 249-257.

⁴³⁵ Yıldırım – Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, 244-249.

⁴³⁶ Bkz. Braun - Clarke, "Using The Matic Analysis İn Psychology", 77-101.

⁴³⁷ Yıldırım – Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, 281.

araştırma bulgularının anlamlı olup olmaması, tutarlılığı, farklı veri toplama yöntemleri ile teyit edilmesi, araştırma bulgularının verilerle tutarlılığı ve genellenebilirliği ile ilgilidir.⁴³⁸

Nitel araştırmalarda geçerliği ve güvenilirliği sağlayan inandırıcılık, aktarılabilirlik, tutarlılık, teyit edilebilirlik gibi birtakım stratejiler bulunmaktadır. Nitel araştırmalarda bilimsel geçerlilik, bulguların kullanılan yöntem ve verilerle ne derece örtüştüğünü nesnel biçimde ortaya koyan teyit edilebilirlik, sonuçların benzer bağlamlara aktarılabilirliğini ifade eden aktarılabilirlik, veri toplama ve analiz süreçlerinin sistematik ve izlenebilir olmasını sağlayan tutarlılık ve araştırma süreci ile sonuçlarının açık, anlaşılır ve denetlenebilir olmasını ifade eden inandırıcılık ölçütleriyle değerlendirilmektedir.⁴³⁹

Araştırmamızda inandırıcılık ilkesi gereği görüşme formu alanında uzman kişilerin görüşleri alınarak ve revize edilerek hazırlanmıştır. Veriler katılımcıların onayına dayalı olarak ses kayıt ve çeşitli gerekçelerle (ortam koşulları, katılımcı tercihi vb.) not edilerek kayda geçirilmiştir. Veriler deşifre edildikten sonra katılımcılarla tekrar görüşülerek teyit etmeleri sağlanmıştır. Araştırmanın analiz yöntemi olan betimsel analiz, katılımcıların ifadelerinin doğrudan sunulması ve araştırmacı yorumundan ziyade katılımcı perspektifinden aktarım sağlaması yönüyle inandırıcılık ilkesine uygun bir şekilde yapılandırılmıştır.

Bu bağlamda araştırma kapsamında aktarılabilirliğin sağlanması için çalışma grubunun belirlenmesinde amaçlı örnekleme türlerinden ölçüt örnekleme tercih edilerek katılımcıların özelliklerini açıkça belirlenmiş ve bu durum çalışmanın aktarılabilirliğini artırmıştır. Ayrıca çalışmada kullanılan betimsel analiz yöntemi, katılımcı görüşlerinin bağlam içinde ve doğrudan alıntılarla sunulmasına olanak sağlayarak çalışmanın farklı sosyo-kültürel bağlamlarda karşılaştırmalı değerlendirilmesine imkân tanımaktadır.

Bu araştırmada tutarlık kapsamında, veri toplama ve analiz sürecinin sistematik bir şekilde yürütülmesi sağlanmıştır. Görüşme formu uzman kişilerin görüş ve onaylarına dayalı olarak geliştirilmiş, yarı-yapılandırılmış görüşme tekniği ile elde edilen verilerin açık ve tutarlı bir biçimde analiz edilmesi sağlanmıştır. Veriler önceden belirlenmiş temalar çerçevesinde sistematik biçimde sınıflandırılarak doğrudan katılımcı alıntılarıyla desteklenmiştir. Ayrıca araştırmacının görüşme kayıt ve notları analiz sürecinin izlenebilirliğini de pekiştirmiştir. Bu yapı, araştırma sürecinin tutarlılık ilkesine uygun olarak veri işlenmesini sağlamıştır.

Bu bağlamda veri toplama ve analiz süreci ayrıntılı bir biçimde sunulmuş, katılımcı ifadelerine doğrudan yer verilmiş ve uzman görüşlerine başvurulmuştur.

⁴³⁸ Yıldırım – Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, 281-283.

⁴³⁹ Yıldırım – Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, 289-295.

2.6. Araştırmanın Sınırlılıkları

Bilimsel çalışmaların birtakım sınırlılıkları bulunmaktadır. Araştırmanın kapsamı, yöntemi, örneklem çerçevesi ve veri toplama araçlarının niteliği, ulaşılan bulguların geçerliliğini ve genellenebilirliğini belirli ölçülerde etkilemektedir. Yukarıda konusu, amacı ve önemi belirtilen bu araştırma aşağıdaki sınırlılıklara sahiptir.

1. Araştırmamızın çalışma evreni 2023-2024 eğitim öğretim yılında Bursa ili Osmangazi ilçesinde bulunan Sosyal Bilimler Lisesi ve Mesleki Teknik Anadolu Lisesi öğrencileri ile sınırlıdır.
2. Araştırmamızın örnekleme her iki okul türünde toplamda 30 öğrenci ile sınırlıdır.
3. Araştırmamızın bulguları, yalnızca yarı-yapılandırılmış mülakat yoluyla elde edilen katılımcı beyanları ile sınırlıdır.
4. Araştırma verileri belirli bir zaman aralığı ile sınırlı olup, katılımcıların dinî eğilimlerinin zaman içerisindeki değişimi izlenmemiştir.

2.7. Sayıtlar

Sayıtlar araştırmacının doğruluğunu test etmeksizin kabul ettiği varsayımlardır ve araştırmanın geçerliliğini dolaylı bir şekilde etkilemektedir.⁴⁴⁰ Lise öğrencilerinin deizm, agnostisizm eğilimini din psikolojisi perspektifinden ele aldığımız araştırmamızın sayıtları şunlardır:

1. Katılımcılar, görüşme sorularını içtenlikle cevaplamıştır.
2. Bulgular, katılımcıların gerçek duygu, düşünce ve inançlarını yansıtmaktadır.
3. Katılımcıların dinî yönelimlerini ve psikolojik durumlarını ifade etme yeterliliği vardır.
4. Görüşmelerin yapıldığı ortam, katılımcıların kendilerini rahat ifade etmelerine imkân tanımıştır.
5. Kullanılan yarı-yapılandırılmış görüşme formu geçerli ve güveniliridir.

Bu araştırmada veri toplama aracı olarak kullanılan yarı-yapılandırılmış görüşme formu, araştırma amacı ve alt problemler ve uzman görüşleri doğrultusunda hazırlanmıştır. Uzmanlardan alınan geri bildirimler doğrultusunda form nihai hâlini almıştır.

⁴⁴⁰ Ali Baltacı, "Araştırmaların Raporlaştırılması: Bir Tez Veya Bilimsel Makale Nasıl Yazılır?", *Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü e-Dergisi* 3/2 (Haziran 2020), 20.

3. BÖLÜM

BULGULAR, TARTIŞMA VE YORUM

Araştırmanın bu bölümünde, literatürde yer alan çalışmalar ve yarı-yapılandırılmış görüşme sorularından hareketle belirlenen temalar ile elde edilen bulgular analiz edilecektir.

Araştırma kapsamında, farklı iki lise türünden otuz öğrenci ile derinlemesine mülakat gerçekleştirilmiştir. Bu bölümde tüm katılımcı ifadelerine birebir yer vermek yerine önceden belirlenmiş temalar altında, ilgili temayı temsil eden, kod oluşturan ve farklı bakış açılarını yansıtan öğrenci ifadeleri seçilerek aktarılmıştır. Bu yöntemle hem veri çeşitliliği sağlanmış hem de analiz sürecinin açıklığı korunarak ilgili temalarla ilgili bütüncül bir yaklaşım sunulmuştur.

Lise öğrencilerinin deizm agnostisizm eğilimleri ve bunun din psikolojisi bağlamında sebepleri üzerinde çalışılan bu araştırmada üç ana tema belirlenmiş ve her bir tema için birden fazla alt tema oluşturulmuştur. Oluşturulan ana temalar şu şekildedir:

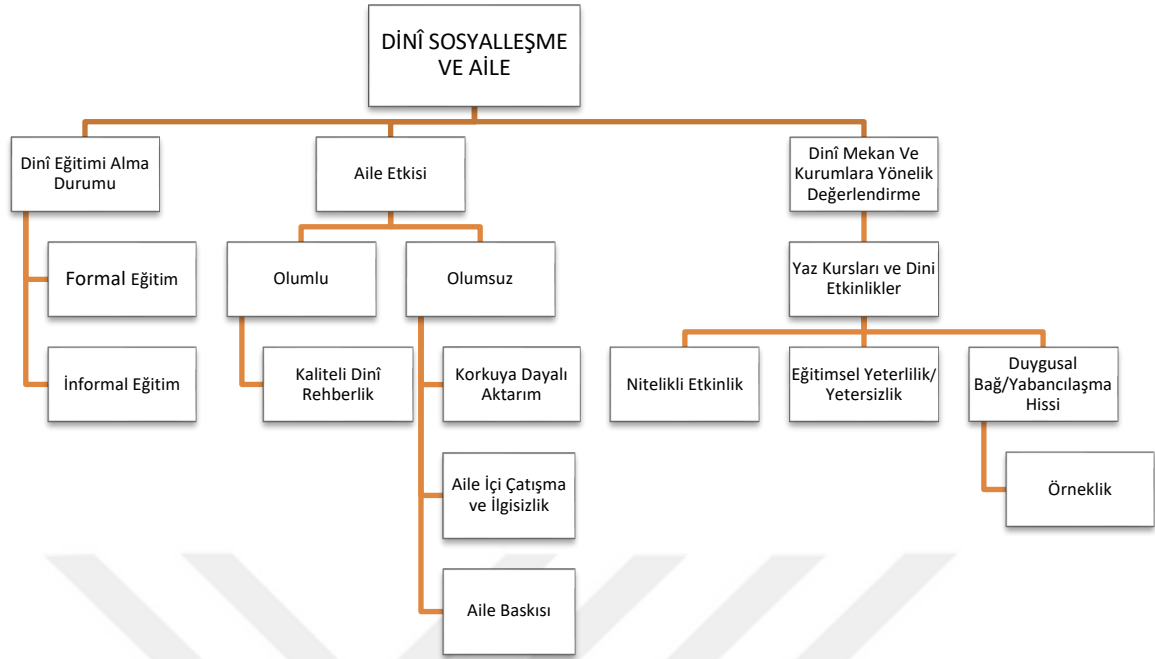
1. Dinî Sosyalleşme ve Aile
2. Kutsal ve Kutsalla Olan İletişim
3. Dinî Şüphe/Sorgulama ve Deizm, Agnostisizm ve Diğer İnanç Eğilimleri
4. Deizm, Agnostisizm ve Diğer İnanç Eğilimlerinin Nedenleri

Her bir tema altında katılımcıların inanç yapılarını şekillendiren, bireysel, sosyal ve psikolojik dinamikler incelenmiş ve din psikolojisi kuramları çerçevesinde yorumlanarak literatürle karşılaştırılmıştır.

3.1. Dinî Sosyalleşme ve Aile

Bu temalardan ilki öğrencilerin dinî eğitimleri ve kendilerini tanımladıkları dinî kimlikleri üzerinde aile etkisini ortaya koymayı amaçlayan *Dinî Sosyalleşme ve Aile* temasıdır. Bu tema öğrencinin din eğitimi alma durumu, aile etkisi ve dinî mekân ve kurumlara yönelik değerlendirmeler olmak üzere üç alt temadan oluşmakta ve ikinci kademedeki kod düzeyinde detaylandırılarak incelenmektedir.

Dinî Sosyalleşme ve Aile teması çerçevesinde elde edilen veriler kodlanarak din eğitimi alma biçimleri, aile etkisi, dinî mekân ve kurumlara yönelik değerlendirmeler şeklinde temalar oluşturulmuştur.

Şekil 3.1. Katılımcıların dinî sosyalleşme sürecinde aile ve dinî kurumların etkisine yönelik tematik yapı

3.1.1. Din eğitim alma durumu

Çalışmada katılımcıların dinî eğitimle ilişkili deneyimleri formal eğitim (örgün eğitim kurumları) ve informal eğitim (aile, cami, kurslar gibi yaygın eğitim kurumları) olmak üzere iki kategoride ele alınmıştır. Öğrencilerin dinî arka planda aldıkları eğitimin kaynağı olarak en çok aile, ibadethane temelli dinî öğrenme ve okulda alınan eğitim karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda bazı öğrenciler okul merkezli eğitimden yararlanırken bazıları ebeveyn, aile büyükleri, camiden alınan eğitim gibi biçimsel olmayan bir dinî sosyalleşme etkisi altında kalmıştır. Bu bulgu ailede, okulda ve ibadethanelerde verilen din eğitiminin gençlerin kimlik gelişiminde merkezî bir rol oynadığını göstermektedir. Bununla birlikte bulgularda karşılaştığımız din eğitimi almama, aile kaynaklı eğitim reddi veya ebeveynin birinden gizli eğitim alma durumu sürecin gençler açısından farklı işlediğini ve farklı kimlik oluşum süreçlerini ortaya koymaktadır.

3.1.1.1. Formal Eğitim

Çalışmada, formal eğitim ile eğitim kurumlarında alınan din eğitimi kastedilmektedir. Bu bağlamda eğitim kurumlarında öğrencilere müfredat kapsamında ilköğretimde dördüncü sınıftan başlamak üzere lise son sınıfa kadar zorunlu derslerden olan Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi ile seçmeli dersler aracılığıyla dinî bilgi ve değerler kazandırılmaya

çalışılmaktadır. Formal din eğitimi bu şekilde Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersleri ile dinî ağırlıklı eğitim veren imam hatip ortaokullarında ve imam hatip liselerinde verilmektedir.⁴⁴¹

Katılımcıların tamamı formal eğitim dâhilinde bir din eğitimi almıştır. Ancak bazı katılımcıların din eğitimi yalnızca okul temelli olup bunun dışında herhangi bir dinî eğitim almamış veya kısıtlı olarak almışlardır. Bu kapsamda "Dinî bir eğitim aldınız mı?" sorusuna genel olarak okul temelli bir din aldığını ifade eden 6 katılımcıdan bazılarının ifadeleri şu şekildedir.

Sosyal Bilimler K2;

"Okulda aldığım kadarıyla onun dışında arada bir Kur'an kurslarına gidiyordum ama Kur'an kurslarında çok fazla bir şey öğrenmedim açıkçası. Okul eğitimi bence din bilgisi daha doğrusu din kültürü denilebilecek seviyeden daha çok İslamiyet ve öteki dinler olarak ayrılıyor 11 sınıfa gelene kadar..."

Katılımcı, okulda aldığı din eğitiminin yanı sıra, Kur'an kurslarına da katılım gösterdiğini ancak bu deneyimden elde ettiği kazanımların beklentilerini karşılamadığını ifade etmiştir. Bu durum dinî eğitimin biçimsel sunumuna yönelik getirilmiş bir eleştiri olarak yorumlanmaktadır. Bu eleştirinin ergenlik dönemi özelliklerinden olan eleştirel düşünce yapısı ile ilgili olduğu düşünülmektedir. Katılımcı İslam inanç yapısına bağlılığını sürdürmekle birlikte bu ifadenin devamında *"Kur'an kurslarında Kur'an'ı öğretmeleri gerekirken Kur'an'ı anlamaya öğretmeleri gerekirken sadece harf okumayı falan öğretiyor yani kelimelerin anlamını bilmediğimiz için hiçbir şekilde bir şey yapamıyoruz"* ifadelerini kullanması dinî eğitimde anlam ve içeriksel bir tatmin arayışında olduğuna işaret etmektedir.

Sosyal Bilimler K5;

"Okul dışında çok kısıtlı bir dinî eğitim aldım. Bir yaz gittim Kur'an kursuna. Ailem pek sıcak bakmadı. Annem babamdan gizli göndermişti hatta."

Katılımcı, aile içindeki tutarsız yaklaşımlar dolayısıyla din eğitiminden sınırlı bir düzeyde faydalandığını ifade etmiştir.

Dinî gelişimde 2-6 yaş arası ilk çocukluk evresinde çocuğun taklitçilik, animizm, antropomorfizm, egosantrizm, inatçılık, olumsuzluk, müşahhas düşünce, asosyallik ve meraklılık gibi sahip olduğu özelliklerin ön plana çıktığı düşünüldüğünde Sosyal Bilimler K5'in,⁴⁴² dinlere karşı mesafeli bir duruş sergilemesinde dinî eğitime yönelik ebeveyn arasındaki fikir ayrılıklarının dinî gelişimde kararsızlık hissi yaşamasına neden olabilecek bir ortam yatmaktadır.

⁴⁴¹ Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı (TTKB), "İlköğretim Kurumları(İlkokul ve Ortaokul) Haftalık Ders Çizelgesi" (Erişim 26 Nisan 2025).

⁴⁴²Şentürk, *Din Psikolojisine Giriş*, 75.

Sosyal Bilimler K7;

“Hayır almadım. Bazı çocuklar küçük yaşta Kur’an kursuna gönderilir benim ailem böyle bir şey tercih etmedi. Dinî eğitim konusunda, Kuran Arapça bir dil. Biz 10. Sınıfta bunu anlamaya yönelik Osmanlıca dersi gördük. Ama bu Türkçenin eski bir hali sadece, tam olarak dine de yönelik değil. Arapça, Farsça tamlamalar mevcut içinde dersin. Evet, ayetleri okuyoruz, Osmanlıca hallerini. Başka dinî tefsirlerin ayetlerini Osmanlıca okuyoruz ama ben dinî bir eğitim almadım. 12 yıllık eğitim öğretim hayatım boyunca ilkokul, ortaokul, lise hayatım boyunca din kültürü dersleri aldım.”

Katılımcının ifadesi, din eğitiminin çok yüzeysel kaldığını ve aile ortamında öncelenmediğini ortaya koymaktadır. Din eğitiminin yalnızca okulda alınan Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersleri ile sınırlı kaldığını ifade etmektedir. Ancak görüşmenin ilerleyen kısımlarında *“Dine inanan ama uygulamasından kaçan biri olarak kendimi tanımlıyorum. İnancımınla da ilgili bir değişim dönüşüm yaşamadım sadece küçük yaştan itibaren alışmadım çünkü serbest davranıyorum. Ama günlük hayatta belli değerlere göre yaşıyoruz bu belli değerler sadece bizim için değil tüm toplum için çok önemli. Bu belli değerler sokağa çıkınca yere tükürmemek küfretmemek vs. dinin getirdiği ve dinden kültüre empoze olan şeyler bu açıdan din bireysel olarak da toplumsal olarak da gerekli diye düşünüyorum.”* ifadesi katılımcının dinî eğitimi yalnızca okulda zorunlu dersler çerçevesinde aldığını, aile tarafından da yönlendirici bir dinî eğitim süreci sunulmadığını ortaya koymaktadır. Katılımcı buna rağmen İslam inanç sistemine bağlılığını sürdürmekte ve özellikle *“Hayatı anlamlı kılan bence yaşama motivasyonumuz bir ahiret inancı olabilir.”* ifadesiyle ahiret inancına yönelik güçlü bir kabul sergilemektedir. Katılımcının ifadesi, dinî gelişimin yalnızca aile ya da kurumsal eğitimle değil, bireysel yönelimle de şekillenebileceğini ortaya koymaktadır.

Sosyal Bilimler K13;

“Evet aldım. MEB kapsamında bir din eğitimi aldım. Bunun dışında evde de diğer dinler üzerine çeşitli kitaplardan bir eğitimim oldu.”

Meslek Lisesi K2;

“Hayır almadım.”

Meslek Lisesi K5;

“Dinî bir eğitim almadım ama kendi araştırmalarım var biraz. İnanmak aileden gelen bir şey olduğu için insanın kendi inancını araştırıp bilmesi lazım. Sorumluluk almak istedim.”

Meslek Lisesi K12;

“Evet. Din kültürü dersleri aldım okulda.”

Katılımcıların ifadeleri, din eğitiminin alınış biçimi ve kapsamı bakımından farklılık göstermektedir. Katılımcılar formal eğitim sürecinde Din Kültürü ve Ahlak bilgisi dersleri kapsamında temel dinî bilgiler edindikleri bilgisini vererek öğrencilerden bir kısmı okul

ortamında alınan din eğitiminin teorik düzeyde olduğunu ve dinî eğitim tecrübelerinin bu derslerle sınırlı olduğunu ifade etmiştir. Bununla birlikte Meslek Lisesi K5 ve Sosyal Bilimler K13 gibi formal eğitim dışında bireysel araştırmalarla dinî anlamaya yönelik çaba gösteren katılımcılar da bulunmaktadır. Bu durum aileden gelen yönlendirme eksikliğinin bireysel çaba ve arayışa dönüştüğünü göstermektedir. Bu durum bireyin anlam arayışı ile ilişkilendirilebilir niteliktedir.⁴⁴³

Katılımcıların ifadelerinden hareketle genel eğilim, din eğitiminin yüzeysel kaldığı, derinlikli bir içselleştirme sürecinin kurumsal yapılar tarafından yeterince desteklenmediği yönündedir. Bu durum, inanç gelişiminde yalnızca formal eğitimin değil, aile yapısı, kişisel ilgi ve merak düzeyinin de belirleyici olduğunu ortaya koymaktadır.

Bununla birlikte katılımcılardan hiçbirisi formal anlamda bir din eğitiminin gereksizliğini vurgulamamış, deizm, agnostisizm gibi eğilimlerde yönlendirici bir etkisi olduğunu belirtmemiştir. Katılımcıların bu yönde belirttiği eksiklik formal eğitimde din eğitiminin yetersiz ve yüzeysel olduğu yönündedir. Bu durum, Atik'in çalışmasında belirtilen din eğitiminin bireyin ihtiyaçlarına yönelik verilmesi gerektiğini ifade eden ve din eğitiminin etkili olabilmesi için gelişim psikolojisinin verilerine dayanması, bireyin hazırbulunuşluğunu gözetmesi ve sadece bilgi aktarımıyla sınırlı kalmaması gerektiğini ifade eden görüşü ile örtüşmektedir.⁴⁴⁴

Ayrıca Koç'un Türkiye'de verilen formal din eğitiminin bireylerin dindarlıklarının oluşumuna yönelik psikolojik, pedagojik, teolojik katkılarını incelediği çalışması da araştırmamızın bulgularını desteklemektedir. Koç, din eğitiminin etkili olabilmesi için bireyin gelişimsel özelliklerine uygun biçimde planlanması gerektiğini vurgulamakta; bireyin ilgi, ihtiyaç ve yaş dönemine uygun yöntemlerle planlanması gerektiğini vurgulamaktadır.⁴⁴⁵

3.1.1.2. İnformal Eğitim

Katılımcıların tamamı formal eğitimle bir din eğitimi tecrübesine sahip olmakla birlikte 25 katılımcı, dinî bilgilenme ve sosyalleşme sürecinde okul ortamı ile sınırlı kalmayıp aile, camii, Kur'an kursları gibi informal eğitim deneyiminden faydalanmıştır. Bu başlık altında katılımcıların okul dışında edindikleri dinî eğitim deneyimleri ele alınmıştır.

Sosyal Bilimler K1;

"Dinî bir eğitimi sadece ailemden ve camiden aldım özel bir kurumdan vs bir eğitim almadım. Ailem kaliteli bir eğitim verdi ezberleme olsun anlatma olsun camide ise bir tık daha küçük çocuk olduğum için aksamalar olabiliyordu biraz. Serbesttik biraz orada ama güzeldi."

⁴⁴³ Victor Frankl, *İnsanın Anlam Arayışı*, çev. Özge Yılmaz (İstanbul: Okyanus Yayınları, 2023), 93.

⁴⁴⁴ Atik, "Dinî Gelişim Kuramlarına Din Eğitimi Bağlamında Genel Bir Bakış", 740-741.

⁴⁴⁵ Mustafa Koç, "Dindarlığın Oluşumuna Din Eğitiminin Psiko-Pedagojik Katkıları: 'Değer-Yoksun Dindarlık' Tipolojisi Bağlamında Teorik Yaklaşım", *Değerler Eğitimi Dergisi* 15/33 (Haziran 2017), 110-115.

Sosyal Bilimler K3;

“Evet aldım çok küçük yaşlardan itibaren 3-4 aylık tam ismini bilmiyorum kurs tarzı bir yerdi ama sadece işte hani Kur'an eğitimi üzerine değildi genel olarak İslam Felsefesi işte İslam Tarihi Peygamberler Tarihi falan böyle bir eğitimden geçtim. Benim için bayağı güzel oldu yani bayağı da etkinlikleri olan bir kurstu. Ney saatleri vardı. İslam'da sofraya düzenine kadar öğreniyorduk yani seviyordum ben açıkçası.”

Katılımcılar aile, cami, kurs gibi ortamlarda gönüllü ve erken yaşlarda aldıkları din eğitimi olumlu hatıralarla anmaktadır. Sosyal Bilimler K1, ailesinin sağladığı eğitimi kaliteli bulmakta, camii ortamında yaşanan aksamalardan bahsetmektedir. Sosyal Bilimler K3 ise din eğitimi aldığı kurstaki etkinlikleri ilgi çekici bir süreç olarak değerlendirmektedir. Her iki katılımcı da erken yaşlarda aldıkları din eğitimi olumlu değerlendirmektedir. Sosyal Bilimler K1 ve katılımcıların pek çoğu için aile din eğitiminin ana kaynağını oluşturmaktadır.

Sosyal Bilimler K8;

“Evet okullardaki din derslerine girdim onun dışında Kur'an kursuna da gittim bunlar dışında herhangi bir dinî eğitim almadım. Kuran kurslarına küçük yaşta gittim aslında faydalı sonuçta Müslüman bir toplumun Müslüman bir bireyi isek küçük yaşta belli başlı şeyler öğretilmeli. Sadece Kuran öğrenmek de değil ahlak sistemi, küçüklerle büyüklerin bir arada olması, oradaki hoca ile yüz yüze konuşabiliyor olmak, onu karakterize ediyor olmak, onun üzerine İslam'ı değerlendiriyor onun üzerinden sıcak bakıyor olman önemliydi. Ama küçük yaşta gittiğim için Kur'an-ı tam olarak öğrenemedim yetmedi bilgim. Kur'an kursları olmalı lakin bir tık daha düzeltilebilir işleyişi. Çok küçük yaşta direkt Kur'an öğretmek yerine İslam'ı tanıtmak olabilir ne bileyim İslam'ın güzel davranışlarını öğretmek olabilir. Bu yaştaki çocuklar tam olarak öğrenemiyor ve karşıt bir kitle oluşuyor küçük yaştaki çocukları Kuran kursuna gönderiyorsunuz ve hiçbir şey öğrenemiyorlar diyorlar ve ne yazık ki haklı çıkıyorlar bu tespitlerinde bu yüzden Kuran kurslarının içi farklı etkinliklerle doldurulabilir diye düşünüyorum.”

Meslek Lisesi K4;

“Kur'an kursuna gitmiştim hocalar iyiydi ama ortamı kötüydü orada molalar oluyordu çocuklar birbirine giriyordu benim kafam yarılmıştı o yüzden bırakmıştım arkamdan eğilip beni ittirmişlerdi ondan sonra bıraktım.”

Katılımcılardan Sosyal Bilimler K8, okul dışı din eğitiminin küçük yaşlarda verildiğinde temel bir zemin oluşturduğunu belirtmekle birlikte bu sürecin biçim ve içerik açısından yeniden yapılandırılması gerektiğini vurgulamıştır. Katılımcının yorumu, Kur'an kurslarının ahlakî gelişim, rol model etkileşimi ve yaş düzeyinde etkinliklerle desteklenmesine yönelik beklenti aynı zamanda ihtiyaca yönelik yapıcı bir bakış açısı sunmaktadır. Meslek Lisesi K4 de aynı şekilde, öğrenme ortamına yönelik eleştirel bir bakış açısı sunarak akran ilişkilerinin olumsuz etkisi sebebiyle bu sürecin kesintiye uğradığından bahsetmiştir.

Katılımcı ifadelerine göre, informal dinî eğitim ortamları fiziksel açıdan da iyileştirilmeli, güvenli ve düzenli bir öğrenme ortamı sunulmalıdır.

Meslek Lisesi K15;

“Çocukken Kuran öğrenmek için kursa gitmiştim. Birkaç ay. Dinî eğitim ilk önce ailede başlıyor ondan sonra çeşitli takviyeler alınabilir tabi.”

Meslek Lisesi K6;

“Ben de küçükken çoğu insanın yaptığı gibi Kur'an kursuna gittim. Ayrıca hafızlık sınavlarına girdiğim için de hafızlık İmam Hatip kazanmışım. Hafızlık eğitimi aldım ben.”

Meslek Lisesi K3;

“Aldım. Kur'an kursuna gitmiştim her yaz gidiyordum 13 yaşına kadar. Her sene elifba'yı bitirip Kur'an'a geçmeden yaz bitiyordu zaten sonra Bursa'ya geri dönüyorduk.”

Meslek Lisesi K8;

“Şöyle aldım yazın birkaç kez gitmiştim o kadar. Göndermeye çalışıyorlar da o taraflı olmuyorum. Beni sıkıyorlardı çok bunalmaya gelemeyen bir insanım. İlgi alanım olmadığı için de çok hoşuma gitmiyordu.”

Katılımcılar, çocukluk dönemlerinde Kur'an kursu gibi informal dinî eğitim ortamlarında bulunduklarını, Meslek Lisesi K6'nın *“Ben de küçükken çoğu insanın yaptığı gibi Kur'an kursuna gittim”* ifadesinde olduğu gibi toplumda yaygın olarak karşılaşılan bir pratik olarak deneyimlediklerini belirtmiştir. Meslek Lisesi K8'in *“İlgi alanım olmadığı için de çok hoşuma gitmiyordu.”* ifadesinde olduğu gibi bu deneyimlerde aile yönlendirmesi ve desteğinin önemi, katılımcıların arzusu ve başarısı, eğitimin sürekliliği gibi unsurlar öne çıkmakta ve bunların eğitimin niteliğini etkilediği düşünülmektedir.

Katılımcıların ifadeleri informal dinî eğitim deneyimlerinin çok çeşitli olduğunu ortaya koymaktadır. Katılımcılardan bazıları, ailelerinden veya camii ortamlarından aldıkları temel dinî bilgileri içselleştirmiştir. Kur'an kursu deneyimlerinde ise bir grup öğrenci kursların sadece yüzeysel bir bilgi sunarak Kur'an-ı Kerim'in anlamadan öğretmeye odaklanıldığını belirtirken diğer bir grup ise, daha kapsamlı ve pozitif deneyimler yaşadıklarını aktarmıştır. Ayrıca katılımcıların bazıları kurs ortamlarında olumsuz sosyal tecrübeler yaşadıklarını ifade etmiş ve dinî eğitim süreçlerinin geliştirilmesine yönelik önerilerde bulunmuştur.

Katılımcıların birçoğu dinî bilgilerini hem okulda aldıkları eğitime hem de aile, cami, Kur'an kursu gibi informal ortamlardan aldıklarını belirtmişlerdir. Bu durum bireyin dinî gelişiminin yalnızca formal eğitimle sınırlı olmayıp çok boyutlu etkileşimle şekillendiğini göstermektedir. Gelişimsel açıdan değerlendirildiğinde, ergenlik döneminde soyut düşünme,⁴⁴⁶ kimlik

⁴⁴⁶ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 267.

arayışı⁴⁴⁷ ve ahlaki gelişimin hız kazanması,⁴⁴⁸ bireyin aldığı din eğitiminin içeriğini ve yöntemini daha kritik hale getirmektedir.

Araştırmamız kapsamında yapılan mülakatlarda, okullarda müfredata dayalı zorunlu olarak verilen din eğitimiyle ilgili dikkat çekici bir eleştiriye rastlanmamıştır. Katılımcıların çoğu, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi derslerini genel olarak olumlu bir şekilde değerlendirmiştir. Bu yönüyle çalışmamız, Çalışkan'ın çalışmasındaki bulgularla belirli bir noktada ayrılmaktadır. Zira Çalışkan'ın araştırmasında katılımcıların önemli bir bölümü (%61,3), okulda sunulan din eğitiminin içerik açısından yetersiz ve yüzeysel olduğunu belirtmiştir. Buna karşılık, bizim araştırmamızda asıl eleştiriler, cami ve Kur'an kurslarında verilen yaz eğitimi süreçlerine yöneltilmiştir. Katılımcıların bir kısmı, bu ortamlarda sunulan dinî eğitimin yaş gelişimi ve pedagojik yaklaşımlar açısından yetersiz kaldığını, özellikle sert tutumlar ve etkinlik eksikliklerinin olumsuz etkiler bıraktığını ifade etmiştir.⁴⁴⁹ Bu bulgular, bir sonraki başlıkta detaylı biçimde ele alınacaktır.

Ayrıca her ne kadar çalışmamızda katılımcılara doğrudan "Din eğitimi gerekli midir?" şeklinde bir soru yöneltilmemiş olsa da mülakatlarda yer alan katılımcılardan Sosyal Bilimler K5, K7, K8, K9, K10, K11, K13; Meslek Lisesi K4, K8, K10'un ifadelerinde dinin ve din eğitiminin bireysel anlamda yararlı, toplumsal uyum açısından işlevsel ve ahlaki gelişim için destekleyici bulunduğu görülmektedir. Bu durum, din eğitiminin yalnızca bilgi aktarımı değil, aynı zamanda değer ve kimlik inşasında da etkili bir unsur olarak algılandığını göstermektedir. Nitekim Çalışkan'ın çalışmasında yer alan "Din eğitimi almayı gerekli görüyor musunuz?" sorusuna katılımcıların %68,6'sı olumlu yanıt vermiştir.⁴⁵⁰ Her iki çalışmanın bulguları, farklı yöntemsel yaklaşımlarla elde edilmiş olsa da gençler arasında din eğitiminin gerekliliğine yönelik ortak bir farkındalığın bulunduğunu göstermektedir.

Dikbaş'ın çalışmasında, öğretmen görüşleri doğrultusunda öğrencilerin okulda aldıkları din eğitiminin yetersiz olduğu ifade edilmiştir. Bu yetersizlik, öğretmen nitelikleri, müfredat içeriği ve ders saatlerinin sınırlılığı gibi yapısal etkenlerle ilişkilendirilmiştir.⁴⁵¹ Söz konusu bulgular öğretmen perspektifine dayandığı için öğrencilerin bireysel algı ve değerlendirmelerinden farklılaşabilmektedir. Nitekim bizim araştırmamızda doğrudan öğrenci ifadelerine başvurulmuş, öğrenciler okulda verilen din eğitimi hakkında belirgin olumsuz eleştiriler getirmemiştir. Bu durum, yöntemsel farkların değerlendirmeler üzerindeki etkisine işaret etmekte; din eğitiminin niteliğine ilişkin algıların, katılımcı profiline göre farklılık gösterebileceğini ortaya koymaktadır.

⁴⁴⁷ Naci Kula, "Gençlik Döneminde Kimlik ve Din", *Gençlik Din ve Değerler Psikolojisi*, ed. Hayati Hökelekli (İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2015), 47-63.

⁴⁴⁸ Mustafa Bayrakçı, "Sosyal Öğrenme Kuramı ve Eğitimde Uygulanması", *Sakarya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* s.14 (2007), 203.

⁴⁴⁹ Çalışkan, *Z Kuşağında Deizm Algısı ve Deistliğe Yönelten Sosyolojik Faktörler*, 144.

⁴⁵⁰ Çalışkan, *Z Kuşağında Deizm Algısı ve Deistliğe Yönelten Sosyolojik Faktörler*, 146.

⁴⁵¹ Dikbaş, *Öğretmenler ve Ebeveynler Gözüyle Ergenlerde Deizm Yönelimi: İnanç Gelişimi Üzerine Bir İnceleme*, 106.

Araştırma bulgularımız, Atik'in "Dinî Gelişim Kuramlarına Din Eğitimi Bağlamında Genel Bir Bakış" başlıklı çalışması, dinî gelişim kuramları bağlamında din eğitiminin bireylerin dinî gelişiminin fiziksel, psikolojik, bilişsel ve ahlakî gelişim alanlarıyla paralel olarak şekillendiğini, bu nedenle eğitimin bireyin gelişim dönemlerine uygun planlanması gerektiğini savunan teorik araştırması ile paralellik oluşturmaktadır.⁴⁵²

Araştırma bulgularımız, dinî gelişimde bireysel farklılıklar, ergenlik döneminde kimlik arayışı, duygusal dalgalanmalarla şekillenen dinî şüphe ve sorgulama sürecini anlamada iletişim temelli din eğitimi ve öğretiminin önemine işaret etmektedir. Bu bağlamda Alturan'ın çalışmasında da vurguladığı gibi gençlerin dinî yönelimlerinde çevrenin ve öğretmenlerin de önemli bir rolü vardır. Bu durum, katılımcılardan Sosyal Bilimler K2'nin ifade ettiği şekilde "Yani bence bizim ülkemizde dinin bu kadar kötü görünmesinin başlıca sebeplerinden birisi diğer dinlere karşı olan kötü bakışımız ve bunun da temel sebebi eğitimin yetersiz olması diyebilirim." şeklinde okulda alınan din eğitiminin yetersiz olarak değerlendirilmesi ile örtüşmektedir. Ayrıca her iki çalışmada da ortaya koyulduğu üzere gençlerin dine yönelik mesafeli duruşlarının inançsızlıktan ziyade çevresel faktörlerden, duygusal boşluk ve ilgisizlikten kaynaklandığı gözlemlenmektedir. Bu bağlamda, iletişime dayalı, kişisel beklentilere duyarlı ve etkin bir din eğitimi ve öğretiminin gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Görülmektedir ki, gençlerin dinî temsillerle kurduğu ilişkinin niteliği, dinî aidiyetlerini de etkilemektedir.⁴⁵³

Çalışmamız kapsamında yer alan 30 katılımcının tamamı okulda müfredat kapsamında zorunlu Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersini almıştır. Ayrıca 25 katılımcının aile, cami ve Kur'an kurslarında da dinî eğitim aldığı belirlenmiştir. Bununla birlikte, öğrencilerin tümü bu dinî sosyalizasyon süreçlerinden aynı derecede etkilenmemiştir. Bazı öğrencilerin inançla ilişkisini sürdürdüğü, bazı öğrencilerin ise çeşitli nedenlerle inanca karşı mesafeli bir tutum geliştirdiği görülmüştür. Bu bulgu, dinî eğitimin varlığının bireyde her zaman güçlü bir dinî bağlılık oluşturmadığını, sürecin niteliği ve bireysel psikolojik etkenlerle birlikte değerlendirilmesi gerektiğini göstermektedir. Nitekim Kandemir'in nicel verilerle desteklediği çalışmasında da benzer bir durum dikkat çekmektedir. Araştırma sonuçlarına göre, okul dışında din eğitimi alan bireylerin din dışı yönelim puanları anlamlı şekilde daha düşük, dinî tutum puanları ise daha yüksek bulunmuştur. Ayrıca okulda verilen din eğitiminin bireyin inançla ilgili sorularına yeterli yanıt verip vermediğiyle dinî tutum arasında anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. Bu durum, tatmin edici bir inanç öğretiminin genç bireyin dinî yönelimi üzerinde belirleyici bir rol oynadığını ortaya koymaktadır. Ancak Kandemir, dinî eğitimin etki düzeyinin düşük olduğunu da vurgulayarak, bu etkinin bireysel farklılıklar, öğretim niteliği ve pedagojik ortam gibi değişkenlerle şekillendiğine dikkat çekmektedir.⁴⁵⁴

⁴⁵² Atik, "Dinî Gelişim Kuramlarına Din Eğitimi Bağlamında Genel Bir Bakış", 740-741.

⁴⁵³ Alturan, *Ergenlerde Din Dışı Yönelim, Dine İlgisizlik ve Din Öğretiminde İletişim Becerilerinin İncelenmesi*, 67-80.

⁴⁵⁴ Kandemir, *Lise Öğrencilerinde Ateizm ve Deizm Eğilimi Üzerine Bir Araştırma*, 121-126.

Bu bağlamda çalışmamızın bulguları, din eğitiminin yalnızca niceliksel olarak verilmesinin yeterli olmadığını; öğrenciyle duygusal bağ kurabilen, bireysel farklılıklara duyarlı ve gelişim dönemlerine uygun içerikler sunan bir din eğitiminin çok daha etkili olabileceğini göstermesi bakımından Kandemir'in çalışmasıyla örtüşmektedir.

“Dinî bir eğitim aldınız mı?” sorusu çerçevesinde katılımcıların beyanları doğrultusunda aşağıdaki tablo oluşturulmuştur.

Tablo 3.1.Sosyal bilimler lise türünde katılımcıların dinî eğitim alma durumlarına ilişkin yanıtlarının dağılımı

KATILIMCI KODU	DİN EĞİTİMİ ALMA DURUMU	EĞİTİM ALDIĞI YER / KAYNAK	KATILIM DURUMU	DEĞERLENDİRME
K1	Aldı	Aile, Cami	Aile Yönlendirmeli, İstekli	Olumlu
K2	Aldı	Okul, Kuran Kursu	Aile Yönlendirmeli, İstekli	Olumlu, Yetersiz İçerik
K3	Aldı	Kuran Kursu	Aile Yönlendirmeli, İstekli	Olumlu, Yeterli
K4	Almadı	Formal, Zorunlu Katılım	Zorunlu Ders Kaynaklı Katılım	Olumlu
K5	Kısıtlı	Formal, Zorunlu Katılım	Zorunlu Ders Kaynaklı Katılım	Çok Katmanlı, Pozitif Okul Deneyimine Rağmen Mesafe
K6	Aldı	Aile, Kuran Kursu	Aile Yönlendirmeli, İstekli	Olumlu
K7	Almadı	Formal, Zorunlu Katılım	Zorunlu Ders Kaynaklı Katılım	Olumlu
K8	Aldı	Okul, Kuran Kursu	Aile Yönlendirmeli, İstekli	Olumlu, Yetersiz İçerik Ve Etkinlik
K9	Aldı	Aile, Cami	Aile Yönlendirmeli, İstekli	Tarikat / Cemaat Kaynaklı Uzaklaşma
K10	Aldı	Aile, Kuran Kursu	Aile Yönlendirmeli, İstekli	Olumlu
K11	Aldı	Aile, Kuran Kursu	Aile Yönlendirmeli, İstekli	Korku Ve Ceza Temelli Söylemler Nedeniyle Uzaklaşma
K12	Aldı	Aile, Cami	Aile Yönlendirmeli, İstekli	Olumlu
K13	Aldı	Formal, Zorunlu Katılım	Zorunlu Ders Kaynaklı Katılım	Aile İçi Farklı Dinî Kimlikler, Samimiyetsiz Tutumlar Kaynaklı Uzaklaşma
K14	Almadı	Camii	Aile Yönlendirmeli	Toplumsal/ Kültürel İnancı Sorgulayıcı-Arayış Evresi
K15	Aldı	Aile, Kuran Kursu	Aile Kaynaklı, İstekli	Olumlu

Tablo 3.2. Meslek lise türünde katılımcıların dinî eğitim alma durumlarına ilişkin yanıtlarının dağılımı

KATILIMCI KODU	DİN EĞİTİMİ ALMA DURUMU	EĞİTİM ALDIĞI YER / KAYNAK	KATILIM DURUMU	DEĞERLENDİRME
K1	Aldı	Kuran Kursu, Cami, Aile	Aile Yönlendirmeli, İstekli	Olumlu, Olumsuz Dinî Model Etkisi
K2	Almadı	Formal, Zorunlu Katılım	Zorunlu Ders Kaynaklı Katılım	Evrin Teorisi Kaynaklı Uzaklaşma / Agnostisizm
K3	Aldı	Kuran Kursu	Aile Yönlendirmeli, İstekli	Dinî Temsildeki Çelişki Tutumlar Nedeniyle Soğuma / Agnostisizm
K4	Aldı	Kuran Kursu	Aile Yönlendirmeli	Dinî Temsildeki Çelişki Tutumlar Nedeniyle Uzaklaşma Ve Kararsızlık
K5	Almadı	Formal, Zorunlu Katılım	Zorunlu Ders Kaynaklı Katılım	Olumlu
K6	Aldı	Kuran Kursu, Hafızlık Eğitimi	Aile Yönlendirmeli, İstekli	Olumlu
K7	Aldı	Aile	Zorunlu Ders Kaynaklı Katılım	Kötülük Problemi Ve Metafizik Sorgulamalar Nedeniyle Uzaklaşma/ Deizm
K8	Aldı	Cami	Aile Yönlendirmeli, İsteksiz	Şüphe Ve Sorgulama Evresi / Model Alma Yoluyla Uzaklaşma
K9	Aldı	Kuran Kursu	Aile Yönlendirmeli, İstekli	Olumlu
K10	Aldı	Kuran Kursu, Aile, Cami	Aile Yönlendirmeli, İstekli	Olumlu
K11	Aldı	Kuran Kursu	Aile Yönlendirmeli, İstekli	Olumlu
K12	Aldı	Formal, Zorunlu Katılım	Zorunlu Ders Kaynaklı Katılım	Klasik Tanrı Tasavvurunu Yetersiz Bulma Kaynaklı Bireysel İnanç Geliştirme
K13	Aldı	Aile, Kuran Kursu	Aile Yönlendirmeli	Kutsal Metinleri Sorgulama Kaynaklı Deistik / Agnostik Eğilimler
K14	Aldı	Kuran Kursu	Aile Yönlendirmeli	Akıl Ve Vicdan Temelli Klasik Deist Anlayış
K15	Aldı	Aile, Kuran Kursu	Aile Yönlendirmeli, İstekli	Olumlu

3.1.2. Aile etkisi

Araştırma sürecinde katılımcıların dinî gelişiminde rol oynayan faktörlerden birisinin aile olduğu gözlemlenmiştir. Aile, bireyin dinî gelişim sürecini içselleştirmesi ve dinî inançların aktarımı yönünde ilk sosyal çevresini oluşturmaktadır. Değerler de anne-baba etkisi ile içselleştirilmektedir.⁴⁵⁵

Bu doğrultuda yapılan analizlerde bazı katılımcılar aileden gelen dinî etkileri olumlu bir destek mekanizması olarak yorumlarken bazıları ise ailenin inanç üzerinde baskıya ve korkuya dayalı olumsuz etkileri üzerinde durmuştur. Bu tema kapsamında katılımcı ifadeleri olumlu aile etkisi ve olumsuz aile etkisi olmak üzere iki alt tema altında ele alınmıştır. Bu başlıklar altında ise özellikle *kaliteli dinî eğitim* ve *destekleyici tutum* gibi olumlu, *baskı* ve *korku* gibi olumsuz içerikli kodların ön plana çıktığı görülmüştür.

3.1.2.1. Olumlu Aile Etkisi

Bu alt tema katılımcıların dinî inanç ve pratiklerinde ailelerinden aldıkları olumlu etkileri, destekleyici yaklaşımları kapsamaktadır. Katılımcıların birçoğu dinî eğitimlerini öncelikle aileden aldıklarını belirterek bir kısmı bu etkiyi olumlu değerlendirmiş ve ailelerinin dinî değerlere yaklaşımını teşvik edici bulmuştur. Anne-baba veya dede gibi aile büyüklerinin yönlendirmeleri gençlerin dinî yaşantıları üzerinde etkili olduğu gibi gençleri dinî pratiklerle tanıştırmada onlar olmuştur.

Dinî gelişimde ailenin rehberliği, bireyin inanç dünyasında kalıcı etkiler yaratmaktadır. Bu doğrultuda bazı katılımcılar ailelerinin kendilerine dinî gereklilikleri öğretmekle kalmayıp aynı zamanda bu bilgileri anlamlı ve örneklik teşkil edecek şekilde sunduklarını da ifade etmişlerdir. *Kaliteli dinî rehberlik* olarak adlandırılabilir bu yaklaşımın dinî içselleştirilmesine de katkı sunduğu anlaşılmaktadır. Bu yönde katılımcıların ifadeleri şu şekildedir:

Sosyal Bilimler K1;

“Dinî bir eğitimi sadece ailemden ve camiden aldım özel bir kurumdan vs bir eğitim almadım. Ailem kaliteli bir eğitim verdi ezberleme olsun anlatma olsun...”

Sosyal Bilimler K2;

“Bence dediğim gibi aileden gelen eğitimle birlikte başlaması gereken bir dinî öğretim olması gerekiyor sadece İslamiyet üzerinden değil diğer dinler açısından da.”

Sosyal Bilimler K12;

“Annem hep 5 vakit namazını kılardı. Babam din felsefesi üzerine düşünmeyi tartışmayı severdi çok dindar olduğunu söyleyemem. Daha çok camiye gittiğimde

⁴⁵⁵ Ercan Kocayörük, “Öz-Belirleme Kuramı Açısından Ergenlerin Anne Baba Algısı ile Duyuşsal İyi Oluşları Arasındaki İlişki”, *Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi* 4/37 (2012), 19.

hutbeler vaazları dinlerim, din derslerini dikkatli dinlerim ve dediğim gibi üzerinde düşünülmesi en önemli konu varoluş olduğu için çok kafa yordum. Bu yüzden genel olarak dindar kişiliğimi annemden, din konusunda halk arasında yanlış tutumları gidermeye yönelik çözümleri de babamdan aldığımı düşünüyorum.”

Meslek Lisesi K9;

“Bu konuda annem babamdan çok internetin etkisi oldu. Annem de evde, evde olsun müsait olduğu her zaman ibadet eden zikir falan yapan bir insan ama babam veya diğer aile fertlerim o kadar aşırı dindar değil arkadaşlarım da değil.”

Meslek Lisesi K10;

“Benim annem, ailem dinîne bağlı insanlar ben onlardan gördüm araştırdım. Din bence güzel bir şey hani diyorlar ya hayatı anlamlı kılan ailem, annem, kardeşlerim. Hayatı anlamlı kılan evdir benim için. Ben tamamen teslimiyetçiyim. Ben her şeyimi Allaha teslim etmişim.”

Meslek Lisesi K15;

“İnancım ile ilgili bir kırılma noktam yok okuyup araştırıyorum belki de sahip olduğum imkânlar veya ailem bu dünya hayatına çok fazla değer vermememi sağladı bu yüzden Müslümanlığa daha fazla yatkın oldum.”

Katılımcıların ifadeleri, aile ortamında sunulan dinî rehberliğin kalitesinin inanç gelişimi üzerindeki etkisini ortaya koymaktadır. Özellikle dinî yaşantının davranışsal örneklikte sunulması gençlerin daha sağlam bir kimlik yapısı oluşturması yönünde oldukça etkili olduğu düşünülmektedir. Özellikle katılımcılardan Meslek Lisesi K10’un ifadesinde yer bulan “Ben tamamen teslimiyetçiyim. Ben her şeyimi Allaha teslim etmişim.” ifadesi ile Meslek Lisesi K15’in “Ailem bu dünya hayatına çok fazla değer vermememi sağladı.” sözleri, dinî inancın aile etkisiyle derinlik kazandığına işaret etmektedir.

Katılımcıların aile ortamında aldıkları dinî eğitiminin değer aktarımına ve örneklik teşkil etmesine dayalı vurguları erken yaşlarda ebeveynle kurulan güvenli bağlanma ilişkileri ve bu ilişkilere dayalı olarak gelişen Tanrı tasavvuru ile de ilişkilendirilebilmektedir.⁴⁵⁶ Aynı zamanda sosyal öğrenme kuramı,⁴⁵⁷ çerçevesinde çocuğun dinî davranışları aile bireylerini rol model olarak içselleştirmesi, inanç gelişiminin sağlıklı bir zeminde ilerlemesine katkı sunmaktadır. Sosyal öğrenme kuramı çerçevesinde sosyal pekiştiricilerin çocuğun istendik davranışları edinmesindeki rolü göz önünde bulundurulduğunda dinî gelişim bağlamında ebeveyn çocuk ilişkisinin ihmal edilmemesi gereken bir husus olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁵⁸

Bu tür ailevi etkileşimlerin ergenlik döneminde ortaya çıkabilecek dinî şüphelere karşı da koruyucu bir faktör olduğu düşünülmektedir.

⁴⁵⁶ Hayta, “Anneden Allah’a: Bağlanma Teorisi ve İslâm’da Allah Tasavvuru”, 29-63.

⁴⁵⁷ Bayrakçı, “Sosyal Öğrenme Kuramı ve Eğitimde Uygulanması”, 198-210.

⁴⁵⁸ Bayrakçı, “Sosyal Öğrenme Kuramı ve Eğitimde Uygulanması”, 201.

3.1.2.2. Olumsuz Aile Etkisi

Katılımcılardan bazıları, çocukluk dönemlerinde aile bireylerinden alınan dinî eğitimin daha çok korku, baskı, ilgisizlik ve çatışma temelli olduğunu ve genel olarak bu yaklaşımların dine karşı mesafeli tutumlara sebep olduğunu ifade etmiştir. Bu durum, dinin sevgi ve değer temelli bir inanç alanı olmaktan çok korkutucu ve yasaklayıcı bir sistem olarak algılanmasına neden olmuştur. “Cehenneme gidersin”, “Allah seni taş eder” gibi uyarılarla yapılan dinî yönlendirmeler veya baskıcı tutumlar bireyin psikolojik ihtiyaçlarını göz ardı etmek olduğu gibi dinî yapısını şekillendirme biçimi üzerinde de olumsuz etkiler bırakmaktadır. Katılımcılardan bazılarının ifadeleri şu şekildedir:

Sosyal Bilimler K5;

“Okul dışında çok kısıtlı bir dinî eğitim aldım bir yaz gittim Kur’an kursuna. Ailem pek sıcak bakmadı annem babamdan gizli göndermişti hatta.”

“Karasızlık olarak görüyorum. Ama insanlar ya çok inanıyor ya da hiç inanmıyor ben deist görmüyorum çevremde. Ama bu eğilimler yaşlılarım çevresinde inat olabilir ailelerinin dayatmasının intikamı olabilir. Ailemden farklıyım hissinden olduğunu düşünüyorum.”

Sosyal Bilimler K9;

“Kendi kafamda çok sorgulardım. Samimiyetsiz bir dine inanmaktansa hiç inanmayayım belki ilerde geri dönünce daha samimi olur. Çünkü bu beni daha çok soğutur kendi içimde. Dinin kötü kullanımı soğuttu beni. Aile ve arkadaş çevresi de etkili. Belli bir yere kadar etkili olsalar da işin sonu kendinde bitiyor.”

“Dinî sorumluluklardan kaçmak için ya da aile baskısından ne bileyim arkadaş çevresinde popüler olmak için farklı bir sıfat takınmak için kayabiliyorlar. Genel bir kesim de benim gibi ülkede dinin kullanımı benim gibileri soğuttu.”

Sosyal Bilimler K13;

“Ailem çok karışık dinî açıdan baba tarafım Hristiyan, anne tarafım anneannem Müslüman annem nikan olarak tanınmaya başladı kendini paganizm içinde, dayım agnostik. Ben 7-12 yaş arası çok dindardım. Biraz felsefe okumaları yapmaya başladım erken başladım felsefe okumalarına evrene bakışım Tanrı kavramına ve kendime bakışım değişti. Çünkü kendimde bir şey fark ettim aslında ben kendimi Tanrı ile ilişkim üzerinden tanımlamaya çalışıyordum evrende yerimi Tanrı ile ilişkim üzerinden oturtmaya çalışıyordum ama şu kaniya vardım bence insan önce kendini bulmalı ve evrendeki yerini kendi üzerinden kendi doğruları üzerinden kendini olması gerektiği yerde olduğu hissi üzerinden tanımlamalı... Ve ben en son şey noktasına gelmişim inandığım şey bana samimiymişim gibi hissettirmiyordu ve ben samimi olmayan bir inançtansa samimi bir inançsızlığın daha doğru olduğuna karar verdim.”

Sosyal Bilimler K15;

“... Ama ailemden gelen bir inanca da sahip olmak istemiyorum sırf toplumumuzda yaygın olduğu için veya kültürden gelen bir inanca da sahip olmak istemiyorum.”

Sosyal Bilimler K1;

“Gerekli güzel eğitimin verilememesi bunun sebeplerinden biri. İnanan insanların yanlış tavırları da etkiliyor, ben bir müslümandan kötülük gördüğüm için Müslümanlık iyi olamaz küçüklükten de gelebilir geçmişten de gelebilir bu. Aile baskısı da olabilir. Baskıdan kaçış noktalarında da böyle eğilimler oluyor.”

Meslek Lisesi K13;

“Evet 4 yıl imam hatip ortaokulu 1 yıl hafızlık 1 yıl da normal Kur'an kursu. O zamanlar dinî bir şeyim vardı bir şeylerden korktuğum veya korkutarak büyütüldüğüm için çocukların çoğu şunu yapma Allah kafana taş düşürür, şunu yapma cinler senin gece yanına gelir, gece su dökme, kaynar su dökme, işte cinler felan, öyle muhabbetler döndüğüm için korkuyordum.”

Katılımcı ifadeleri incelendiğinde, aile ortamındaki dinî yönlendirmelerin bireyin din gelişimini desteklemekten ziyade zedeleyici bir yapıda olduğu belirlenmiştir. Bu olumsuz etkiler farklı kodlar halinde karşımıza çıkmaktadır. Bazı katılımcılar dinî bilgilerin küçük yaşlardan itibaren korku, ceza ve tehdit temelli aktarıldığını; bazıları aile bireylerinin samimiyetsiz, tutarsız ve baskıcı dinî tutumlarının kendi inanç sorgulamalarını tetiklediğini, bazıları ise anne ile babanın dinî eğitim sürecinde çatıştığını ifade etmiştir.

Öte yandan baskıcı ve yönlendirici aile tutumları, ergenlik dönemindeki bireylerin kimlik gelişim süreciyle çatışarak dine karşı bir direnç veya uzaklaşma eğilimine neden olmuştur.⁴⁵⁹

Bu çeşitlilik aile etkisinin sadece bir aktarımdan ibaret olmayıp bireyin dünyasında anlam, bağlanma, güven ve bağımsızlık gibi çok boyutlu psikolojik süreçlerle iç içe geçtiğini ortaya koymaktadır.⁴⁶⁰

Katılımcıların ifadelerinden hareketle elde edilen bulgular, bireylerin dinî gelişiminde etkili ana faktörün aile olduğunu ortaya koymaktadır. Dine mesafeli durduğunu belirten gençlerin ifadelerinde baskıcı, olumsuz, ilgisiz ve çelişkili aile görüntüsü dikkat çekmektedir. Her ne kadar camii, Kur'an kursları ve dinî etkinliklerin yer aldığı kurslar bireyin dinî inancını şekillendirmede rol oynasa da aile bireyin inancını şekillendiren en önemli faktörlerdendir.

Bu bağlamda Acar'ın “İlkokul Çocuklarının İnanç Gelişimi: Psiko-Teolojik Bir Yaklaşım” adlı araştırma bulguları; İmamoğlu – Ferşadoğlu'nun “Psikolojik Açıdan Ergenlerde Dinî Tutum ve Davranışların Tahlili” adlı çalışmasının bulguları, Mendeş'in “Ortaöğretim Öğrencilerinin İnanç Esaslarını Algılayış Biçimleri (Tuzla Örneği)” adlı tez bulguları, Kavun tarafından araştırılan “Ergenlerde Dindarlık ve İnsani Değerler” başlıklı çalışma bulguları ve Bozdağın

⁴⁵⁹ Kula, “Gençlik Döneminde Kimlik ve Din”, 47-63.

⁴⁶⁰ Bkz. Macic, “Dinî Şüphe ve İnançsızlık”, 115; Dalgıç vd., “Erken Çocuklukta Bağlanma: John Bowlby ve Mary Ainsworth Açısından İncelenmesi”, 86; Yavuzer, *Çocuk Psikolojisi*, 276; Kulaksızoğlu, *Ergenlik Psikolojisi*, 88; Ali Köse – Ali Ayten, *Din Psikolojisi* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2021), 116-119; Atik, “Dinî Gelişim Kuramlarına Din Eğitimi Bağlamında Genel Bir Bakış”, 736; Coşkunsever, “Gelişim ve Din Psikolojisi Açısından Ergenlik Dönemi ve Temel Problemleri”, 65-77; Kulaksızoğlu, *Ergenlik Psikolojisi*, 93-94; Emre, “Dinî Gelişim”, 76.

vd. tarafından "Ateizm, Deizm ve Ebeveynlik Arasındaki ilişkiye dair Nitel Bir İnceleme" başlıklı araştırmada inanç gelişiminde ailenin etkin bir rolü olduğu ortaya koyulmaktadır.⁴⁶¹

Araştırma bulgularımız inanç tutumlarının gelişiminde aile etkisinin ana faktörlerden birisi olduğunu ortaya koymaktadır. Bazı katılımcılar aile ortamında aldıkları eğitimin dinî bilince katkı sunduğunu ifade ederken, bazıları ise çocukluk dönemlerinde karşılaştıkları korku temelli anlatımların inançla olan bağlarını zamanla zayıflattığını belirtmiştir. Özellikle Meslek Lisesi K13, "Şunu yapma Allah kafana taş düşürür." gibi söylemlerle şekillenen bir dinî eğitimin, kendisinde korkuya dayalı bir inanç yapısı oluşturduğunu ve bunun ilerleyen dönemlerde sorgulayıcı bir yaklaşıma dönüştüğünü ifade etmiştir.

Öte yandan bazı katılımcılar, informal dinî ortamlarda geçirilen sürenin, aile içi baskıdan uzak, daha bireysel bir yönelimle yaşandığını ve bu sayede inançlarını içselleştirme fırsatı bulduklarını belirtmiştir. Sosyal Bilimler Lisesi K5'in annesinin kendisini babasından gizli bir şekilde Kur'an kursuna göndermesi, bu tür ortamların bazen bireysel dinî gelişimin bir parçası olarak görüldüğünü de ortaya koymaktadır. Dolayısıyla çalışma bulguları, informal dinî eğitim ortamlarının genel bir yönlendirme etkisinden çok, bireyin içinde bulunduğu aile yapısı, yaş dönemi, eğitim içeriği ve kişisel sorgulama süreciyle birlikte şekillenen karmaşık ve çok boyutlu bir etkilenme alanı sunduğunu göstermektedir.

Dikbaş'ın araştırmasında, aile olgusunun dinî gelişim üzerindeki etkisinin çift yönlü olabileceği ifade edilmektedir. Özellikle ergenlik döneminde bireylerin ebeveyn etkisinden uzaklaşarak arkadaş çevresine yönelmeleri, aile bağlarının dinî inanç üzerindeki etkisini sınırlayabilmektedir. Ayrıca çalışmada, aile içi iletişimde yaşanan kopukluklar ve baskıcı tutumların, gençlerde dinî sorumluluklara yönelik isteksizliğe neden olabileceği dile getirilmiştir.⁴⁶² Benzer şekilde, bu araştırmada da aile etkisinin hem destekleyici hem de zorlayıcı yönleriyle öne çıktığı gözlemlenmiştir. Bazı katılımcılar, ailelerinin dinî tutumlarını yol gösterici bulduklarını ve bu durumun kendilerinde aidiyet hissi geliştirdiğini ifade etmiştir. Diğer yandan, dinî konularda aşırı baskı, korkuya dayalı anlatımlar ya da yeterince açıklanmadan dayatılan kuralların, bazı öğrencilerde mesafeli bir inanç tutumu geliştirmesine yol açtığı görülmektedir. Bu durum, ailenin dinî gelişimde yalnızca bilgi aktarımı değil, aynı zamanda iletişim biçimi ve yaklaşımıyla da etkili olduğunu göstermektedir.

⁴⁶¹ Bkz. Hatice Acar, *İlkokul Çocuklarının İnanç Gelişimi: Psiko-Teolojik Bir Yaklaşım* (Sivas:Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 99-103; Abdulvahit İmamoğlu - Saliha Feriadoğlu, "Psikolojik Açıdan Ergenlerde Dinî Tutum ve Davranışların Tahlili", *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (2013), 19-40; Necip Fazıl Mendeş, *Ortaöğretim Öğrencilerinin İnanç Esaslarını Algılayış Biçimleri (Tuzla Örneği)* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 98-102; Yusuf Kavun, *Ergenlerde Dindarlık ve İnsani Değerler* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 133-134; Ömer Faruk Bozdağ vd., "Ateizm, Deizm ve Ebeveynlik Arasındaki ilişkiye dair Nitel Bir İnceleme", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/1 (Mart 2025), 155-159.

⁴⁶² Dikbaş, *Öğretmenler ve Ebeveynler Gözüyle Ergenlerde Deizm Yönelimi: İnanç Gelişimi Üzerine Bir İnceleme*, 157-158.

Araştırmamızda, katılımcıların büyük çoğunluğunun dinî bilgileri yalnızca okul yoluyla değil; aile, cami ve Kur'an kursu gibi farklı kaynaklardan da edindikleri görülmüştür. Bu durum, dinî gelişimin yalnızca bilişsel değil, aynı zamanda duygusal, ahlakî ve davranışsal yönlerden de şekillendiğini göstermektedir. Bu bağlamda, Aydın'ın çalışmasında öğretmen görüşlerine dayalı olarak ortaya konan bulgular dikkat çekicidir. Özellikle parçalanmış aile yapıları, ebeveyn ilgisizliği, baskıcı tutumlar ve sekülerleşmiş iletişim biçimlerinin gençlerin dinî yönelimleri üzerinde olumsuz etkiler oluşturabileceği belirtilmiştir. Araştırmada, ailelerin çoğunlukla dinî ya da ahlaki anlamda yeterli rehberlik sunamadıkları ve bu nedenle çocuklarına rol model olamadıkları vurgulanmıştır.⁴⁶³

Yapılan araştırmalar bireyin dinî gelişiminde ailenin etkisini merkeze almaktadır. Kale'nin öğretmen görüşlerine dayalı çalışmasında dinî anlamda baskıcı ya da ilgisiz ebeveyn tutumlarının gençleri din dışı eğilimlere yöneltebileceği vurgulanmıştır.⁴⁶⁴ Benzer şekilde Kandemir, ailenin dinî değer aktarımındaki rolünü çok yönlü olarak incelemiş ve anne eğitim düzeyinin ve ebeveyn tutumlarının dinî tutum ve din dışı yönelimler üzerinde anlamlı düzeyde etkili olduğunu, özellikle hoşgörülü ebeveynlerin çocuklarında daha güçlü bir dinî aidiyet geliştirdiğini ampirik verilerle ortaya koymuştur. Araştırma bulgularına göre, annelerin eğitim düzeyi ile gençlerin dinî tutum ve din dışı yönelimleri arasında anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir.⁴⁶⁵ Kingiz'in çalışması ise, katılımcıların %52'sinin dinî bilgiyi en çok aileden edindiğini ortaya koyarak, ailenin hem davranışsal hem de bilişsel düzlemde dinî gelişimde en önemli kaynaklardan olduğunu göstermiştir. Bu veri ailenin inanç yapısını şekillendiren unsur olduğuna işaret etmektedir.⁴⁶⁶ Koç'un analizleri de aile tutumlarının katılımcıların dinî kimlik algısı ve inanç pratiği üzerinde doğrudan etkili olduğunu göstermektedir.⁴⁶⁷ Bu bulgular Dikbaş'ın dinî yönelimde en belirleyici faktörlerden biri olarak aile etkisini vurgulayan çalışmasıyla da örtüşmektedir. Özellikle rol model işlevi gören ebeveynlerin dinî tutarlılığı ve iletişim biçimi bireyin inanç sistemine dair geliştirdiği tutumları doğrudan şekillendirmektedir.⁴⁶⁸ Benzer şekilde, bu araştırmada da bazı katılımcılar ailelerinden aldıkları dinî eğitimi olumlu hatırlarken; bazıları bu süreci yüzeysel, dayatmacı ya da ikna edici olmayan biçimlerde yaşadıklarını ifade etmiştir. Özellikle deistik ya da agnostik eğilim gösteren bireylerin aile ilişkilerinde iletişim eksikliği ve değer aktarımındaki kopukluklara dikkat çekmeleri, dinî gelişimde sadece bilgi aktarımının değil, aynı zamanda kurulan ilişkinin niteliğinin de belirleyici olduğunu düşündürmektedir.

⁴⁶³ Aydın, *Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi Dersi ve İmam Hatip Lisesi Meslek Dersleri Öğretmenlerinin Gözlemlerine Göre Gençlerin Deizm Algısına Sosyolojik Bir Yaklaşım*, 94-97.

⁴⁶⁴ Ali Kale, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ve İmam Hatip Lisesi Meslek Dersleri Öğretmenlerinin Deizm Hakkındaki Görüşleri* (Amasya: Amasya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 82-83.

⁴⁶⁵ Kandemir, *Lise Öğrencilerinde Ateizm ve Deizm Eğilimi Üzerine Bir Araştırma*, 112-120.

⁴⁶⁶ Kingiz, *Lise Öğrencilerinde Deizm Eğilimi Üzerine Bir Araştırma (Tokat Örneği)*, 31-32

⁴⁶⁷ Koç, *Lise Öğrencilerinin Deizm Algısına Dair Sosyolojik Bir Araştırma*, 75-84.

⁴⁶⁸ Dikbaş, *Öğretmenler ve Ebeveynler Gözüyle Ergenlerde Deizm Yönelimi: İnanç Gelişimi Üzerine Bir İnceleme*, 157-158.

Dolayısıyla, aile yapısının inanç dünyasına etkisi; yalnızca dinî eğitimin mevcudiyetiyle değil, bu eğitimin içeriği, sürekliliği ve sunuluş biçimiyle birlikte değerlendirilmelidir.

3.1.3. Dinî mekân ve kurumlara yönelik değerlendirme

Dinî mekân ve kurumlar bireylerin sadece temel dinî bilgileri edindikleri mekânlar değil aynı zamanda dinî sosyalleşmenin de gerçekleştiği kurumlar olarak öne çıkmaktadır. Bireyin dinî sosyalleşmesini etkileyen birincil unsur aile ve akran grupları iken ikincil unsur, okullar ve dinî kurumlardır.⁴⁶⁹

Katılımcıların dinî gelişim süreçlerinde cami, Kur'an kursu, yaz kursları ve benzeri dinî kurumlarda yaşadıkları deneyimler önemli bir yer tutmaktadır. Katılımcıların ifadelerinde dinî mekânlara yönelik algılar çoğunlukla yaz kursları, etkinlikler, kursların içeriği ve niteliği etrafında şekillenmiştir. Bu kurumlara ilişkin değerlendirmeler katılımcıların söz konusu mekânlarla ne ölçüde bağ kurabildiklerine, bu kurumlarda geçirilen sürede eğitimsel yeterlilik ve yetersizliğine, etkinliklerin çekiciliğine göre farklılaşmaktadır. Katılımcıların bazıları bu ortamları dinî aidiyetin gelişmesine katkı sağlayan alanlar olarak tanımlarken bazıları içerik yetersizliği, her yaz yeniden tekrar eden süreçler ve bağ kuramama gibi nedenlerle bu süreci yüzeysel ve sıkıcı olarak nitelendirmiştir. Bu başlık altında yaz kursları ve dinî etkinliklerin niteliği, yeterlilik algısı ve bu deneyimlerin bireyde oluşturduğu duygusal bağ gibi alt temalar ele alınacaktır.

3.1.3.1. Yaz Kursları ve Dinî Etkinlikler

Katılımcıların büyük bir kısmı dinî bilgiyle ilk karşılaşmalarını aile ile birlikte yaz kursları ve benzeri kurumlarda karşılaştıkları dinî etkinlikler aracılığıyla yaşadığını belirtmiştir. Bu kurslar kimi katılımcılar için nitelikli etkinliklerin gerçekleştiği, dinî aidiyetin güçlendiği verimli ortamlar olarak değerlendirilirken kimileri tarafından eğitimin yetersiz görüldüğü yüzeysel bir öğrenme süreci olarak algılanmıştır.

Yaz kurslarıyla ilgili anlatılarda genellikle etkinliklerin niteliği, eğitimin yeterliliği, bireyde bıraktığı duygusal izlenimler ön plana çıkmaktadır. Bazı katılımcılar yapılan etkinlikleri ilgi çekici ve doyurucu bulurken bazıları eğitimsel bakımdan sınırlı olduğunu ifade etmiştir. Bu başlık altında *yaz kursları ve dinî etkinlikler* ile ilgili olarak nitelikli etkinlik, eğitimsel yeterlilik ve yetersizlik, duygusal bağ ve yabancılaşma hissi alt temalarına değinilecektir.

Nitelikli etkinlik bağlamında öne çıkan katılımcı ifadesi şu şekildedir:

Sosyal Bilimler K3;

“Evet, aldım çok küçük yaşlardan itibaren 3-4 aylık tam ismini bilmiyorum kurs tarzı bir yerdi ama sadece işte hani Kur'an eğitimi üzerine değildi. Genel olarak İslam felsefesi işte İslam tarihi peygamberler tarihi falan böyle bir eğitimden geçtim. Benim için bayağı güzel oldu yani bayağı da etkinlikleri olan bir kurstu.

⁴⁶⁹ Fazlı Arabacı, “Türkiye’de Dinî Sosyalleşmenin Temel Etkenleri”, *Dinî Araştırmalar* 6/16 (2003), 48.

Ney saatleri vardı İslam'da sofrâ düzenine kadar öğreniyorduk yani seviyordum ben açıkçası."

Katılımcı, küçük yaşta aldığı dinî eğitimi yalnızca ibadet odaklı değil, içselleştirmiş bir şekilde aktarmaktadır. Bu sürecin, ilgi çekici, anlamlı ve etkinlik temelli bir öğrenme süreci olarak etkili olduğunu dile getirmiştir. Bu yorum, dinî kurumların yalnızca bilgi aktarımını gerçekleştiren bir ortam değil aynı zamanda bireyin anlam dünyasını zenginleştiren bir yönü olduğunu da vurgulamaktadır.

Eğitimsel yeterlilik/yetersizlik bağlamında öne çıkan katılımcı ifadeleri şu şekildedir:

Sosyal Bilimler K2;

"Okulda aldığım kadarıyla onun dışında arada bir Kur'an kurslarına gidiyordum ama Kur'an kurslarında çok fazla bir şey öğrenmedim açıkçası. Onun dışında Kur'an kurslarında Kur'an'ı öğretmeleri gerekirken Kur'an'ı anlamayı öğretmeleri gerekirken sadece harf okumayı falan öğretiyor. Yani kelimelerin anlamını bilmediğimiz için hiçbir şekilde bir şey yapamıyoruz."

Meslek Lisesi K3;

"Aldım. Kur'an kursuna gitmiştim her yaz gidiyordum 13 yaşına kadar. Her sene Elifbâ'yı bitirip Kur'an'a geçmeden yaz bitiyordu zaten sonra Bursa'ya geri dönüyorduk."

Sosyal Bilimler K8;

"Kur'an kursları olmalı lakin bir tık daha düzeltilebilir işleyişi çok küçük yaşta direkt Kur'an öğretmek yerine İslam'ı tanıtmak olabilir ne bileyim İslam'ın güzel davranışlarını öğretmek olabilir. Bu yaştaki çocuklar tam olarak öğrenemiyor ve karşıt bir kitle oluşuyor küçük yaştaki çocukları Kuran kursuna gönderiyorsunuz ve hiçbir şey öğrenemiyorlar diyorlar ve ne yazık ki haklı çıkıyorlar bu tespitlerinde bu yüzden Kuran kurslarının içi farklı etkinliklerle doldurulabilir diye düşünüyorum."

Katılımcılar, camii ve Kur'an kurslarında verilen dinî eğitimin biçimsel ve yüzeysel kaldığını, anlam boyutunun ihmal edildiğini ifade etmektedir. Sosyal Bilimler K2'nin "*Kur'an kurslarında Kur'an'ı öğretmeleri gerekirken Kur'an'ı anlamayı öğretmeleri gerekirken sadece harf okumayı falan öğretiyor.*" ifadesi verilen eğitimin içselleştirilmesine duyulan ihtiyacın bir göstergesidir.

Meslek Lisesi K3'ün "*Her sene Elifbâ'yı bitirip Kur'an'a geçmeden yaz bitiyordu zaten sonra Bursa'ya geri dönüyorduk.*" ifadesi ile, Sosyal Bilimler K8'in "*Kur'an kursları olmalı lakin bir tık daha düzeltilebilir işleyişi çok küçük yaşta direkt Kur'an öğretmek yerine İslam'ı tanıtmak olabilir ne bileyim İslam'ın güzel davranışlarını öğretmek olabilir.*" ifadesi, camii, Kur'an kursu gibi din eğitimi veren kurumlara katılımın aile destekli ve gönüllülük esasına dayandığını ancak bu katılım isteğine rağmen verilen eğitimin içeriği ve yöntemi konusunda eleştirel değerlendirmeler yapıldığına dikkat çekmektedir. Katılımcılar özellikle tekrar odaklı yapılarla sınırlı kalması ve yaş düzeyine uygun bir yaklaşımın bulunmaması gibi hususlara vurgu

yapmaktadır. Bu durum bireylerin dinî kurumlara yönelik aidiyetlerini ortaya koymakla birlikte eğitimin biçim ve işleyişine dair daha işlevsel bir yapı beklentisinde olduklarını göstermektedir.

Duygusal bağ ve yabancılaşma hissi bağlamında öne çıkan katılımcı ifadeleri şu şekildedir:

Sosyal Bilimler K8;

“Kuran kurslarına küçük yaşta gittim aslında faydalı sonuçta Müslüman bir toplumun Müslüman bir bireyi isek küçük yaşta belli başlı şeyler öğretilmeli. Sadece Kur'an öğrenmek de değil ahlak sistemi küçüklerle büyüklerin bir arada olması oradaki hoca ile yüz yüze konuşabiliyor olmak onu karakterize ediyor olmak onun üzerine İslam'ı değerlendiriyor onun üzerinden sıcak bakıyor olman önemliydi. Ama küçük yaşta gittiğim için Kur'an-ı tam olarak öğrenemedim yetmedi bilgim.”

Katılımcı, Kur'an kursu deneyimini, sadece bilgi aktarımıyla sınırlı kalmayan ahlakî gelişim, sosyal etkileşim ve rol model üzerinden şekillenen bütüncül bir süreç olarak değerlendirmiştir. Erken yaşta din eğitiminin temel kazanımlar sağladığını, bilişsel yeterliliklere uygun bir eğitim yapıldığı takdirde öğrenmenin kalıcı olacağına dikkat çekmektedir.

Meslek Lisesi K1;

“...Orada hocalar biraz da dinden soğutucu ilgilenmeyen tepki vermeyen insanlar vardı çok umursamayan... Çok verim alamadım.”

Meslek Lisesi K4;

“Kur'an kursuna gitmiştim hocalar iyiydi ama ortamı kötüydü orada molalar oluyordu çocuklar birbirine giriyordu benim kafam yarılmıştı o yüzden bırakmıştım arkama eğilip beni ittirmişlerdi ondan sonra bıraktım.”

Katılımcılar, Kur'an kursu ortamlarında yaşadıkları olumsuz deneyimlerin, doğrudan içeriğe değil, eğiticilerin ilgisiz tutumlarına ve fiziksel-sosyal ortamın güvensizliğine yönelik olduğunu ve bu durumun eğitim öğretimin niteliğini etkilediğini ifade etmektedir.

İfadelerden hareketle güvenli, düzenli ve destekleyici bir eğitim ortamı sunulması halinde erken yaşta alınan dinî eğitimin amaçlanan inanç gelişimine katkı sunacağı düşünülmektedir.

Meslek Lisesi K8;

“Şöyle aldım yazın birkaç kez gitmiştim o kadar. Göndermeye çalışıyorlar da o taraflı olmuyorum. Beni sıkıyorlardı çok bunalmaya gelemeyen bir insanım. İlgi alanım olmadığı için de çok hoşuma gitmiyordu.”

Katılımcı Kur'an kursu deneyimini ilgi alanıyla uyuşmayan bir süreç olarak değerlendirmiştir. Bu durum dinî eğitime karşı içsel bir mesafe geliştirmesine sebep olmuştur. Bu ifade, dinî eğitimin etkili olabilmesi için bireyin psikolojik hazırbulunuşluğu, ilgi düzeyi ve gönüllü katılımının dikkate alınmasının gerekliliğini ortaya koymaktadır.

Katılımcı ifadeleri, bireylerin yaz kursları ve Kur'an kurslarında aldıkları dinî eğitimin farklı biçimlerde deneyimlendiğini ortaya koymaktadır. Bazı katılımcılar kurs ortamını etkinlik açısından zengin ve verimli bulurken bazıları içerik yetersizliği, tekrara dayalı öğretim biçimi ve pedagojik eksiklikler nedeniyle yetersizlik vurgusunu ön plana çıkarmıştır. Ayrıca eğitimsel yetersizlik vurgusu Kur'an'ı anlama boyutunun ihmal edilmesi yönünde ifade edilmiş olup anlama temelli bir din eğitiminin gerekliliği açık bir ihtiyaç olarak dile getirilmiştir.

İnancın insanın doğuştan sahip olduğu bir ihtiyaç olduğu düşünüldüğünde,⁴⁷⁰ bu anlam boyutunun ihmal edilmesinin bireyin inançla bağ kurma sürecini de zedelediği düşünülmektedir. Duygusal bağ kurabilen katılımcılar hoca figürünü örnek alarak İslam'ın onun davranışları üzerinden olumlu değerlendirdiklerini belirtirken hocaların ilgisizliği, pedagojik eksiklikler ve fiziksel koşullar gibi sebeplerle bazı katılımcılar yabancılaşma hissi yaşamıştır.

Bulgular doğrultusunda yaz kursları ve benzeri mekânların sadece öğretim değil aynı zamanda psikolojik ve sosyolojik etkileşim alanları olarak da değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Bu noktada bireylerin dinî gelişiminde bilgiyi aktaran kişi ile kurdukları ilişki biçiminin de etkili olduğunu göstermektedir. Bu noktada bireyin dinî gelişim sürecinde etkili olan kişi veya kişiler onun ayna benliğini oluşturmakta, ayna benliği oluşturan kişilerin özellikleri, onların sahip olduğu değerler ve bu değerlerin benimsenmesi dinî sosyalleşmeyi de etkilemektedir.⁴⁷¹

Araştırma bulguları, katılımcıların cami, Kur'an kursu ve bezeri dinî kurumlara yönelik genel yaklaşımının çoğunlukla olumlu olduğunu, büyük bir kısmının bu ortamlara aile destekli, gönüllü katıldıklarını ve erken yaşta dinî kavramlarla tanışmalarının kendileri için faydalı olduğunu ifade etmişlerdir. Ancak bu olumlu bakış açısına rağmen, kurumların eğitim içerikleri ve işleyişine dair çeşitli eleştirilerde bulunarak eğitimde fiziksel ortamların iyileştirilerek yaş, bilişsel yeterlilik ve ilgi düzeylerine uygun sunulmasının eğitimin niteliğini arttıracığı görüşü belirtilmiştir. Tüm bu değerlendirmeler, dinî mekân ve kurumların bireyin anlam dünyasını destekler nitelikte planlanmasını gerekli kılmaktadır.

Bu çalışmada ulaşılan sonuçlar Turan'ın araştırma makalesinde din eğitiminin gelişimsel basamaklara uygun bir şekilde verilmesini vurgulayan sonucu ile anlamlı bir şekilde örtüşmektedir.⁴⁷² Ayrıca araştırma bulgularımızdan hareketle Bulut'un araştırmasında din eğitiminin gençlerin millî kimliklerini kazanmasında, ahlakî yozlaşmanın azalmasında etkili bir faktör olarak rol oynaması, araştırmamızda katılımcıların ifadelerini yansıtan şu bakış

⁴⁷⁰ Esin Arslanoğlu, *Din Eğitimi Açısından "Bağlanma" Kavrayışı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 3.

⁴⁷¹ Arabacı, "Türkiye'de Dinî Sosyalleşmenin Temel Etkenleri", 47.

⁴⁷² Fethi Turan, "Erken Çocukluk Döneminde Nasıl Bir Din Eğitimi", *Din ve İnsan Dergisi* 4/7 (Haziran 2024), 32-59.

açısı ile uyumluluk arz etmektedir.⁴⁷³ “Ashında faydalı sonuçta Müslüman bir toplumun Müslüman bir bireyi isek küçük yaşta belli başlı şeyler öğretilmeli. Sadece Kur’an öğrenmek de değil ahlak sistemi küçüklerle büyüklerin bir arada olması oradaki hoca ile yüz yüze konuşabiliyor olmak onu karakterize ediyor olmak onun üzerine İslam’ı değerlendiriyor onun üzerinden sıcak bakıyor olman önemliydi.”

Katılımcıların büyük bir kısmının, çocukluk döneminde camii, Kur’an kursu gibi informal dinî eğitim ortamlarında ilk dinî deneyimlerini yaşadıklarını ifade etmeleri, okul öncesinde verilen din eğitiminin bireyin inanç yapısında iz bıraktığı ve sonraki yaş dönemlerini etkilemesi bakımından dikkat çekicidir. Bu bağlamda çocuğa verilecek din eğitiminin yetişkine verilecek din eğitiminden farklı olması gerektiğini vurgulayan Oruç’un din eğitiminin çocuğun gelişim özellikleri ile uyumlu olması gerektiğini vurgulayan çalışması, Uysal’ın eğitimin içerik ve uygulama bakımından niteliğinin çocukta din duygusunun gelişimini etkileyeceğini vurgulayan tez çalışması ve Bilici’nin çalışmasını destekler niteliktedir.⁴⁷⁴

Bu çalışma, dinî mekân ve kurumlara yönelik ergenlik dönemindeki gençlerin geçmiş deneyimlerine dayalı olarak geliştirdikleri içsel sorgulamalar ve değerlendirmelerle ele alınması bakımından literatüre özgün bir katkı sunmaktadır. Gençler dinî eğitim kurumlarında aldıkları din eğitimi hatırlayarak kendilerinde bıraktığı izleri bugünkü bakış açılarıyla değerlendirmiştir. Bu yönüyle çalışma, dinî eğitimi içerik düzeyinde değil psikolojik etkileriyle sorgulama imkânı tanımakta ve bu etkilerin gençlerin inanç yapıları üzerindeki kırılma noktalarını ele almaktadır. Katılımcılar bu bağlamda ailelerinden, dinî eğitim kurumlarına ve din eğitimcilerine varıncaya kadar bir değerlendirmede bulunmakta ve bireysel ihtiyaçlarına dikkat çekmektedir. Bu değerlendirmeler gençlerin din eğitimi bağlamında kırılma noktalarının anlaşılması açısından önemli bir imkân olarak değerlendirilmektedir.

Cami ve Kur’an kursu ortamlarında sunulan eğitimin yaşa ve bilişsel düzeye uygun, etkinlik bakımından zenginleştirilmiş ve rol model öğreticilerle yürütülmesi olumlu hatırlanmış, eğitimin tekrara dayalı değil, anlamlı ve zengin bir içerikle sunulmasının eğitimde kalıcılığı arttıracığı yönünde eleştirel bir bakış açısıyla beklentisel bir katkı sunulmuştur. Bu bağlamda araştırmamız Kandemir’in çalışmasında aile ortamı ile birlikte pozitif din algısında din eğitimi

⁴⁷³ Ramazan Bulut, “Okulda Din Öğretiminin Toplumsal Temeli ve İşlevleri”, *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 4/1 (2011), 20-37.

⁴⁷⁴ Bkz. Cemil Oruç, “Okul Öncesi Dönemde Dinî Duygunun Kökenleri ve Gelişimi”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 10/3 (2010), 75-96; Ayşe Uysal, *Okul Öncesi Dönemde Çocuğa Doğruluk Kavramının Kazandırılması ve Din Eğitimi İle İlişkisi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 87-92; Ali Baz Bilici, *0-6 Yaş Grubu Çocuklarda Dinî Gelişim Süreci ve Din Eğitimi* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014), 292-300.

veren öğretmenlerin de etkili olduğunu vurgulayan araştırma bulgusu ile çalışmamızla benzer bir sonuç sergilemektedir.⁴⁷⁵

Araştırmamız kapsamında elde edilen bulgular, din eğitiminin yalnızca okul ortamıyla sınırlı kalmaması gerektiğini, özellikle aile ve okul dışı dinî kurumların bu süreçte tamamlayıcı bir rol üstlendiğini göstermektedir. Bu sonuç, Dikbaş'ın çalışmasıyla önemli ölçüde örtüşmektedir. Söz konusu araştırmada yer alan ebeveyn ifadeleri, okulda verilen din eğitiminin genel olarak yetersiz bulunduğunu ortaya koymaktadır. Katılımcılar, bu yetersizliği öğretmenlerin pedagojik donanım eksikliği, içerik ve yöntem yetersizliği, ders saatinin sınırlılığı, iletişim becerilerindeki zayıflık ve öğrencilerle yeterli bağ kurulamaması gibi nedenlerle açıklamışlardır.⁴⁷⁶ Bu değerlendirmeler din eğitiminin etkili olabilmesi için okul dışı dinî kurumlar ve aile içi rol modellerle desteklenmesi gerektiğini de dolaylı olarak ortaya koymaktadır. Benzer şekilde, Kandemir'in nicel veriye dayalı araştırmasında da okul dışında din eğitimi alan bireylerin dinî tutum düzeylerinin daha yüksek, din dışı yönelim puanlarının ise anlamlı düzeyde daha düşük olduğu belirlenmiştir. Özellikle okulda verilen din eğitiminin inançla ilgili sorulara yeterli düzeyde yanıt verememesi durumunda, öğrencilerin din dışı yönelimlerinin arttığı ve dinî tutumlarının zayıfladığı tespit edilmiştir.⁴⁷⁷ Bu bulgular bizim araştırmamızda da bazı katılımcıların okulda, cami ve Kur'an kurslarında verilen din eğitiminin yetersizliğini dile getirmeleri ile örtüşmektedir. Sonuç olarak hem nitel hem de nicel veriler ışığında aile desteği, okul dışı dinî eğitim, ergen bireylerin dinî tutumlarının oluşumu ve sürdürülmesinde kritik bir işlev üstlenmektedir. Öğretim programları öğrencilerin ilgi ve ihtiyaçlarına göre düzenlenmeli, öğretmenlerin meslekî yeterlilik düzeyleri arttırılmalıdır.⁴⁷⁸

3.2. Kutsal ve Kutsalla İletişim

Araştırma kapsamında oluşturulan ikinci tema *Kutsal ve Kutsalla İletişim*'dir. Bu temada, öğrencilerin zihninde yer alan Tanrı ve peygamberlik tasavvurları incelenmiştir. Tanrı'nın varlığına dair algılar, sıfatlarına ilişkin değerlendirmeler ve peygamberliğe yönelik algı ve tutumlar detaylandırılmıştır.

Bu tema, katılımcıların Tanrı'yı tanımlama biçimleri, Tanrı'ya yükledikleri anlamlar, Tanrı-insan ilişkisini kurma biçimleri ve bireysel inanç yapılarının gelişimine dair önemli ipuçları sunmaktadır. Peygamberlik kavramı ise, Tanrı'nın insanla iletişimi, dinî bilgiye aracılık ve otorite algısı bağlamında ele alınmıştır.

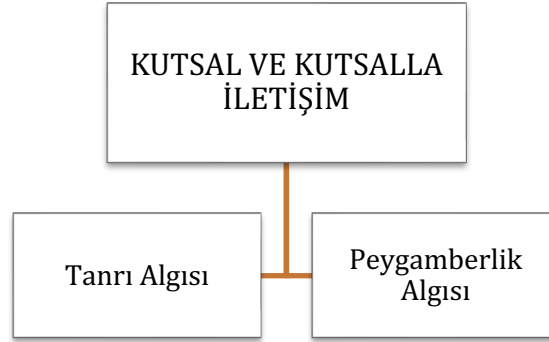
⁴⁷⁵ Sibel Kandemir, "Lise Öğrencilerinde Din Dışı Yönelim: Bir Ölçek Geliştirme Çalışması", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*8/2 (Eylül 2021), 229-256.

⁴⁷⁶ Dikbaş, *Öğretmenler ve Ebeveynler Gözüyle Ergenlerde Deizm Yönelimi: İnanç Gelişimi Üzerine Bir İnceleme*, 137-140.

⁴⁷⁷ Kandemir, *Lise Öğrencilerinde Ateizm ve Deizm Eğilimi Üzerine Bir Araştırma*, 121-216.

⁴⁷⁸ Kandemir, *Lise Öğrencilerinde Ateizm ve Deizm Eğilimi Üzerine Bir Araştırma*, 123.

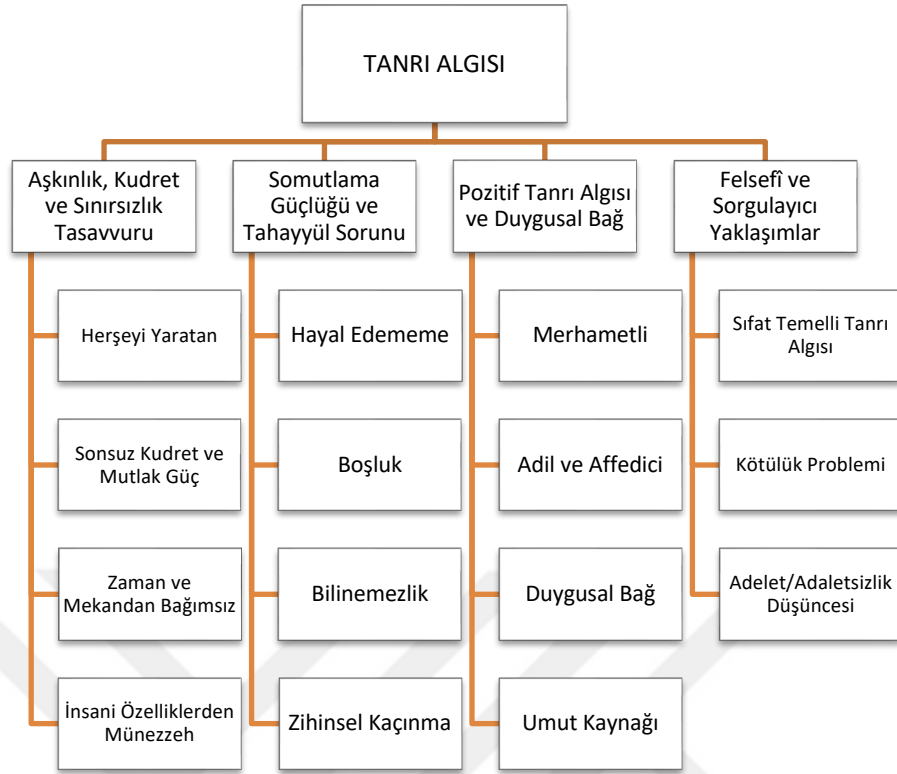
Bu bağlamda katılımcıların Tanrı tasavvurları analiz edilmektedir. *Tanrı Algısı* ve *Peygamberlik Algısı* olmak üzere iki ana alt temadan oluşan bu bölüm kod düzeyinde detaylandırılarak katılımcıların Tanrı ve peygamberlere ilişkin yaklaşımları betimleyici bir şekilde ortaya koyulmaktadır.

Şekil 3.2.Katılımcıların kutsal ve kutsalla iletişimine yönelik tematik yapı

3.2.1. Tanrı algısı

Bu kapsamda elde edilen katılımcı ifadeleri, bireyin zihninde Tanrı algısının zihinsel, duygusal ve varoluşsal düzeyde farklı anlamlarla karşılık bulduğunu ortaya koymaktadır. Katılımcıların Tanrı'yı nasıl tasavvur ettikleri; onu aşkın, kudretli bir varlık olarak mı yoksa yakın, merhametli, duygusal bağ kurulabilen bir figür olarak mı gördükleri, inançlarının kişisel anlam dünyalarında nasıl şekillendiğine dair önemli ipuçları sunmaktadır. Bu kapsamda Tanrı algısı, *aşkınlık, kudret ve sınırsızlık tasavvuru, somutlama güçlüğü ve tahayyül sorunu, pozitif Tanrı algısı ve duygusal bağ, felsefi ve sorgulayıcı yaklaşımlar* alt temaları altında değerlendirilmiş ve psikolojik bağlamda sentezlenmiştir.

Şekil 3.3. Katılımcıların tanrı algılarına yönelik tematik yapı

3.2.1.1. Aşkınlık, Kudret ve Sınırsızlık Tasavvuru

Bu doğrultuda katılımcılara “Allah denilince nasıl bir varlık tahayyül ediyorsunuz?” sorusu sorulmuştur. Verilen ifadelerle göre katılımcıların önemli bir kısmı, Tanrı’yı evrenin ve varoluşun mutlak yaratıcısı, aşkın, kavranması imkânsız bir güç olarak tanımlamaktadır. Bu anlayışta katılımcılara göre Tanrı, zaman ve mekânın ötesinde, mutlak kudrete sahip bir Tanrı olarak konumlandırılmaktadır. *Tanrı’nın büyüklüğü, sonsuzluğu ve zihinsel olarak tahayyül edilemez, her şeyin yaratıcısı, insanî özelliklerden, zaman ve mekândan münezze oluşu* özellikle vurgulanan yönlerdendir. Katılımcılar Tanrı’yı bir forma sokarak anlatmakta zorlandıklarını ve onu daha çok soyut bir güç olarak tanımladıklarını ifade etmektedir. Bu bağlamda katılımcı ifadeleri şu şekildedir:

Sosyal Bilimler K1;

“Bütün kâinatı, zamanı ve her şeyin yaratıcısı her şeyin tek mutlak kudreti olarak tanımlıyorum. Herhangi bir kalıba sokmadan Âlemlerin Rabbi olarak tanımlıyorum.”

Katılımcı, Tanrı’yı fiziksel bir forma sokmadan, tüm evrenin mutlak yaratıcısı olarak tanımlamaktadır. Bu yorum katılımcının güçlü bir soyutlama becerisi olduğuna işaret

etmektedir. “Âlemlerin Rabbi” ifadesini kullanarak tanımlaması ise İslamî literatürde geçen yaratıcı ifadesini içselleştirdiğini göstermektedir.

Aynı şekilde Sosyal Bilimler K4 de güçlü bir soyutlama becerisi ile “her şeye kudreti, gücü yeten, her şeyi duyan, işten bir varlık” tanımı ile Tanrı algısını ifade ederken varlığına yönelik güçlü bir inanç taşımaktadır.

“Yani varlık olarak hayal edemiyorum, aklım gözümün önüne gelen bir şey yok. ...her şeye kudreti, gücü yeten, her şeyi duyan, işten bir varlık olarak yani somut bir şey yapamıyorum ya yansıtamıyorum kafamda.”

Bu doğrultuda benzer ifadede bulunan katılımcıların Tanrı’yı belli bir kalıba sokmadan, aşkın ve yüce bir güç olduğunu belirten ifadeleri aşağıdaki gibidir:

Sosyal Bilimler K7;

“Çocukluğumda illa bir şey canlandırmaya çalışıyordum, zihnimde devasa bir şey canlanıyordu. Daha somuttu. Şimdi biraz daha mesela bir ibadet yapmaya çalıştığımda, bir oruç tuttuğumda ya da pansiyonda mescide girip birkaç vakit namaz kılmak istediğimde gerçekten kalbimde olduğunu bir soyut varlık olarak bana destek çıkabildiğini, bana bir şeyler yaptırabildiğini gücüyle biliyorum.”

Sosyal Bilimler K14;

“Zaman mekân mefhumundan uzak her türlü şeye kadir...”

Meslek Lisesi K5;

“...çok güçlü ve çok büyük bir varlık olduğunu biliyorum sadece gözümün önüne hiçbir resim gelmiyor bu yüzden.”

Meslek Lisesi K15;

“Bizim de öğrendiğimiz kadarıyla sonsuz kudreti olan, her şeyi yaratanın o olduğunu, âlemlerin Rabbi olduğunu, kusursuz olduğunu, zamandan ve mekândan münezzeh olduğunu biliyoruz.”

Araştırma kapsamında dinî aidiyeti zayıf ya da agnostik eğilimler gösterdiği tespit edilen bazı katılımcıların Tanrı’yı tanımlarken kullandıkları ifadelerde dikkat çeken ortak unsur da Tanrı’nın aşkınlığı, kudreti ve sınırsızlığı vurgusudur.

Sosyal Bilimler K3, herhangi bir inanca bağlı olmadığını belirtmesine rağmen, Tanrı tasavvuruna ilişkin ifadelerinde aşkınlık ve mutlak kudret vurgusu dikkat çekmektedir.

“Şimdi Allah dediğinizde yani Semavi dinlerde evet sonsuz güçlü olmalı, her şeyi bilmeli... Yani her şeyi o yarattıysa eğer, insanın kaderini belirliyorsa, bu bir sorgu dünyası ise evet kesinlikle İslam’daki gibi her şeyi bilen, sonsuz güçlü bir varlık olmalı.”

Sosyal Bilimler K9, inanmadığını belirtmesine rağmen “Bence Allah için doğru tanım bugün kullanılan tanım İslam’daki tanım.” ifadesinde bulunmaktadır.

Sosyal Bilimler K13, dine mesafeli bir duruş sergilediğini belirtirken,

“Kendini ateist deist ya da agnostik olarak tanımlayan kişiler şey diyorlar hani yaratıcı olsa Allah olsa kötülük olmazdı ama yaratıcı iyinin ve kötünün ötesinde bir varlık olmalı. İyilik de kötülük de ondan bağımsız olmalı çünkü bunlar insana özgü şeyler ve kutsal kitaplarda geçtiği gibi burası imtihan dünyası olduğundan bunlar bize özgü şeyler olmalı. O yüzden Allah bence bunlardan bağımsız ve insanların kendi yolculuklarında bir şeyleri tamamlamalarını ve sınavlarını geçmelerini önemserdi.”

Sosyal Bilimler K15 ise dine karşı mesafeli olduğunu belirtmekle birlikte “İslam’da olduğu gibi gücü kuvveti kudreti sonsuz olan bizim aklımızla algılayamayacağımız kadar güçlü olan ama aynı zamanda benim için en en en önemlisi adaletli bir Tanrı olmalı.” ifadesinde bulunmaktadır.

Araştırma kapsamında Sosyal Bilimler Lisesi’nden dinî aidiyeti zayıf olduğunu belirten toplam altı katılımcıdan dördü, Tanrı’yı tanımlarken aşkınlık, kudret ve sınırsızlık niteliklerini içeren ifadelerle yer vermiştir. Bu durum, inançsızlık, agnostisizm ya da dine mesafeli duruş bildiren bireylerin dahi zihinsel düzeyde güçlü bir Tanrı imgesine sahip olduğunu; özellikle İslamî gelenekteki Tanrı anlayışına dair kavramsal çerçeveyi içselleştirmiş olduğunu göstermektedir.

Aynı şekilde Meslek Lisesi’nde agnostik veya dine mesafeli olduğunu belirten dört katılımcının üçü de Tanrı’yı hoşgörülü, adaletli, affedici, her şeyi gören, duyan, bilen bir varlık olarak tanımlamışlardır. Bu durum, dinî aidiyeti zayıf olan bireylerde bile zihinsel düzeyde aşkın ve kudretli bir Tanrı imgesinin sürdüğüne işaret etmektedir. Tanrı’ya ilişkin bu tür tasavvurlar, inançsızlık beyanlarına rağmen metafizik bir varlık fikrinin zihinlerde yer bulmaya devam ettiğini göstermektedir.

Meslek Lisesi K2

“Önceden anlatılanlara göre hoşgörülü adaletli affedici bir yaratıcı olarak tanımlıyorum.”

Meslek Lisesi K3

“Allah denince gözüme büyük çok büyük dünyadan daha büyük bir varlık olarak hissediyorum. Eskiden ‘Allah her şeyi görüyor, Allah her şeyi duyuyor, Allah yukarıdadır.’ dediği için belki de böyle.”

Meslek Lisesi K4

“Hayal edemiyorum uçsuz bucaksız.”

Bu ifadeler, dinî pratikten ya da inanç sistemlerinden uzaklaşan bireylerde bile aşkın bir güç fikrini içselleştirme ihtiyacını ortaya koymakta; bu durum da Tanrı kavramının bireysel düzeyde sürdüğünü göstermektedir.

Bu alt tema, katılımcıların Tanrı algılarının *aşkın, yaratıcı güç* gibi sıfatlarla şekillendiğini göstermektedir. Bu bağlamda katılımcılar Tanrı'yı, antropomorfik (insan biçimli) imgelerle değil de Piaget'nin bilişsel gelişim kuramına göre soyut işlemler dönemi ile uyumlu olarak tanımlamaktadır.⁴⁷⁹ Bu kurama göre 11 yaş ve sonrası olan soyut işlemler döneminde bireyler, soyut düşünme, problem çözme genellemeler yapabilme becerisi kazanmaktadır. Bu evrede gençlerin fikir dünyaları da genişlemektedir.⁴⁸⁰ Katılımcıların Tanrı'yı her şeyi bilen, işiten, gören bir varlık olarak tanımlamaları dinî kavramlara ve İslamî bakış açısına karşı güçlü bir kavrayış geliştirdiklerini göstermektedir. Çocuklukta gelişen antropomorfik Tanrı anlayışının yerini soyut düşünme ve isim ve sıfatları ile tanımlanan Tanrı tasviri almıştır.⁴⁸¹

3.2.1.2. Somutlama Güçlüğü ve Tahayyül Sorunu

Bu alt tema katılımcıların Tanrı'yı zihinsel olarak canlandırmakta zorlandıklarını ifade ettikleri verilerden oluşmaktadır. Katılımcılardan özellikle meslek lisesinde K4, K8; sosyal bilimlerde K3 Tanrı'yı hayal edemediklerini, ifade etmektedir. Tanrı'ya ilişkin soyut düşünme biçimi katılımcıların bazıları için zihinsel bir boşluk yaratmakta bu da ergenlik döneminde bilişsel sorgulamaların artmasıyla Tanrı algısında tahayyül sorununu gündeme getirmektedir. Katılımcı ifadelerinde bu durum açıkça görülmektedir. Bu bağlamda katılımcı ifadeleri, *hayal edememe, boşluk, bilinemezlik ve zihinsel kaçınma* şeklinde kod düzeyinde kategorize edilmiştir.

Sosyal Bilimler K8;

“Allah tahayyülünü de tam anlamıyla anlamlandırmamız mümkün değil ki Allah da zaten bunu istiyor.”

Meslek Lisesi K4;

“Hayal edemiyorum uçsuz bucaksız.”

Meslek Lisesi K5;

“...Hiçbir şey belirmiyor zihnimde ama çok güçlü ve çok büyük bir varlık olduğunu biliyorum sadece gözümün önüne hiçbir resim gelmiyor bu yüzden.”

Meslek Lisesi K8;

“Benim için çok bir şey canlanmıyor kafamda tam olarak. Öyle düşününce falan aklıma gelmiyor o zaman garip oluyorum.”

Meslek Lisesi K9;

“Aklıma hiçbir şey gelmiyor, boşluk geliyor bence gelmesi gereken o.”

⁴⁷⁹ Elifcan Didin – Aysel Köksal Akyol, “Bilişsel Gelişim”, *Erken Çocukluk Döneminde Gelişim II 36-72 Ay*, ed. Aysel Köksal Akyol (Ankara: Anı Yayıncılık, 2018), 111-125.

⁴⁸⁰ Didin – Köksal Akyol, “Bilişsel Gelişim”, 116.

⁴⁸¹ Apaydın, “Antropomorfik”, 21.

Bu veriler katılımcıların dinî gelişim sürecinde Tanrı'yı antropomorfik bir varlık olarak zihinde canlandırma çabasından uzaklaştıklarını dolayısıyla bu boşluğun yer yer kafa karışıklığına ve soyutlukla başa çıkma güçlüğüne neden olabildiğini göstermektedir. Tanrı'nın kavranamaz oluşu bazı bireylerde hayranlık ve teslimiyet duyguları açığa çıkarırken bazılarında soyut bir varlığı somutlaştıramamaya ve düşünsel kaçınmaya neden olabilmektedir.

Katılımcıların Tanrı'yı tahayyül etmek noktasında ifadeleri yalnızca soyut düşünme güçlüğüyle ilgili değil, *"...Hiçbir şey belirmiyor zihnimde ama çok güçlü ve çok büyük bir varlık olduğunu biliyorum sadece."* ifadesinde yer aldığı gibi aynı zamanda İslam düşüncesinde Allah'ın eşsiz, mutlak, benzersiz, kutsal, yüce bir zat olarak nitelendirilmesi ile ilgili olduğu da düşünülmektedir.⁴⁸²

Bu doğrultuda Kur'an-ı Kerim'den alıntılanan bazı ayetler şu şekildedir:

- "O, gökleri ve yeri yaratandır. Size kendinizden eşler, hayvanlardan da (kendilerine) eşler yaratmıştır. Bu sûretle sizi üretiyor. Onun benzeri hiçbir şey yoktur. O, hakkıyla işitendir, hakkıyla görendir."⁴⁸³
- "Gözler onu idrak edemez ama O, gözleri idrak eder. O, en gizli şeyleri bilendir, (her şeyden) hakkıyla haberdar olandır."⁴⁸⁴
- "Allah, melekler ve ilim sahipleri, ondan başka ilâh olmadığına adaletle şahitlik ettiler. Ondan başka ilâh yoktur. O, mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir."⁴⁸⁵
- "İşte sizin Rabbiniz Allah. Ondan başka hiçbir ilâh yoktur. O, her şeyin yaratıcısıdır. Öyle ise ona kulluk edin. O, her şeye vekil (her şeyi yöneten, görüp gözeten)dir."⁴⁸⁶

Bu bağlamda, katılımcıların Tanrı'yı tahayyül etmede yaşadıkları güçlük yalnızca bilişsel sınırlılıktan kaynaklanmamaktadır. Allah'ın sonsuz kudret sahibi, her şeyi görüp gözetin olduğunu vurgulayan ayetler ile İslam düşüncesinin Allah'ı her türlü eksiklikten uzak kabul eden zât ve sıfat anlayışı⁴⁸⁷ da bu sınırlılığın arka planında düşünülebilir. Özellikle kelâm geleneğinde Allah'ın yaratılmışlara ait herhangi bir nitelikte tanımlanamayacağı temel bir ilke olarak benimsenmiştir.⁴⁸⁸ Bu anlayış da Tanrı'nın zihinsel olarak sınırlandırılmaz bir varlık

⁴⁸² Faruk Akdemir, "İslam Düşüncesinde Allah'ın Sıfatlarını Anlama Sorunu", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırma Dergisi* 9/2 (2020), 1582.

⁴⁸³ *Diyanet İşleri Başkanlığı Kur'an-ı Kerim Meâli* (Erişim 4 Mayıs 2025), Şûrâ 42/11.

⁴⁸⁴ *Diyanet İşleri Başkanlığı Kur'an-ı Kerim Meâli* (Erişim 4 Mayıs 2025), En'âm 6/103.

⁴⁸⁵ *Diyanet İşleri Başkanlığı Kur'an-ı Kerim Meâli* (Erişim 4 Mayıs 2025), Âl-i İmrân 3/18.

⁴⁸⁶ *Diyanet İşleri Başkanlığı Kur'an-ı Kerim Meâli* (Erişim 4 Mayıs 2025), En'âm 6/102.

⁴⁸⁷ Osman Demir, "Zât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 4 Mayıs 2025).

⁴⁸⁸ Demir, "Zât".

olarak kavranmasına ve tahayyül edilmesindeki zorluğa sebep olmaktadır. Sosyal Bilimler K7 ve K12'nin ifadesinde yer bulduğu gibi;

K7: "Allah tahayyülünü de tam anlamıyla anlamlandırmamız mümkün değil ki Allah da zaten bunu istiyor. ...belli başlı sıfatlara muhtaç olamaz Allah dediğimiz mefhum. Sıfatlar ona muhtaçtır çünkü sıfatların yaratıcısı Allah'tır. Sonuçta her metanın her şeyin yaratıcısı Allah'tır. Bu bağlamda Allah'ın bizim zihnimizle düşündüğümüz sıfatlara da sahip olmayacağını düşünüyorum lakin bizim anlamlandırabilmemiz için kendini o sıfatlarla tanıtıyor olabilir."

K12: "Allah aslında, her ne kadar Allah'ın varlığını kendimiz kafa yorarak da bulabileceğimiz açık olsa da Allah'ın nasıl bir varlık olduğunu somut olarak düşünmek insan zekâsını aşan bir şey bence. ... Allah'ın görünüş gibi maddi özelliklerini kafamızda canlandırmak insanı aşan bir durum bence."

Katılımcılar Tanrı'yı zihinsel olarak kavramanın insan aklının sınırlarını aşan bir durum olduğunu ifade etmekte ve kendisini ancak insanın anlayabileceği şekilde sınırlı kavramlarla tanıttığını da vurgulamaktadır. Tanrı'nın yalnızca isim ve sıfatlarla tanımlanamayacağını ifade eden bu yaklaşımlar katılımcıların derinleşen düşünce dünyalarına işaret etmekle birlikte içselleştirilmiş bir Tanrı inancını da ortaya koymaktadır. Aynı zamanda katılımcılar burada Tanrı tasavvurunu felsefi derinlik ve tutarlılık içinde kavrama çabasını da yansıtmaktadır.

Bu alt tema, Piaget'nin soyut işlemler dönemi ile ilişkilendirilebilir niteliktedir. Gençlerde soyut düşünme becerisi gelişmiş olsa da metafizik kavramların hala zihinsel karmaşalara sebep olduğu görülmektedir. Katılımcıların hayal edememe, boşluk, rahatsız olma gibi ifadeleri bu kavramları hem kavramaya çalışma hem de baş edememe arasında verdikleri mücadeleyi göstermektedir.

Bu durum Elkind'in teorisinde de görüldüğü gibi din gelişiminin bilişsel gelişime paralel olduğunu ve 10-12 yaş arası bireyin dinî kimliğin soyut ayrımına ulaşma evresi olduğunu göstermektedir.⁴⁸⁹ Bu dönemde birey neden ve nasıl sorularına cevap ararken aynı zamanda da kendisini ve çevresini dinî bir bakış açısıyla konumlandırma ihtiyacı gösterebilmektedir. Elkind bu durumu bireyin ergenliğe geçiş evresinde bireysel dindarlık geliştirmesi ile ilişkilendirmektedir.⁴⁹⁰

Harms'ın 7-12 yaş sonrası olarak ele aldığı *gerçekçi dönemde* birey metafizik varlıkları insan biçimli tanımlarken, bu temada olduğu gibi 12 yaş sonrası bireyci dönemde Tanrı anlayışlarının kişiselleştiği ve çok çeşitli Tanrı anlayışlarına sahip olunduğu görülmektedir.⁴⁹¹ Sosyal Bilimler K7'nin ifadesinde yer bulduğu gibi;

"Çocukluğumda illa bir şey canlandırmaya çalışıyordum zihnimde devasa bir şey canlanıyordu daha somuttu. Şimdi biraz daha mesela bir ibadet yapmaya

⁴⁸⁹ Atik, "David Elkind'e Göre Erken Çocuklukta Dinî Gelişim", 164-174.

⁴⁹⁰ Sevil Tuncer, *Batı'da ve Türkiye'deki Dinî Gelişim Modellerinin Kuram ve Yöntem Açısından Karşılaştırılması* (Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 25-26.

⁴⁹¹ *Batı'da Ve Türkiye'deki Dinî Gelişim Modellerinin Kuram ve Yöntem Açısından Karşılaştırılması*, 22-24.

çalıştığım, bir oruç tuttuğumda ya da pansiyonda mescide girip birkaç vakit namaz kılmak istediğimde gerçekten kalbimde olduğunu bir soyut varlık olarak bana destek çıkabildiğini, bana bir şeyler yaptırabildiğini gücüyle biliyorum.”

3.2.1.3. Pozitif Tanrı Algısı ve Duygusal Bağ

Bu alt tema, katılımcıların Tanrı'yı sevgi, merhamet, adalet ve bağışlayıcılık gibi olumlu sıfatlarla tanımlamalarının yanı sıra, zorluklar karşısında Tanrı'yı içsel bir sığınak, destek ve huzur kaynağı olarak konumlandırmalarını içermektedir. Katılımcı ifadeleri doğrultusunda bu tema içerisinde Tanrı algısına ilişkin *merhametli, adil, affedici, umut kaynağı, duygusal teselli ve bağ* gibi kodlar belirlenmiştir. Bu temada Tanrı, hayatı anlamlandırma noktasında hem varoluşsal hem de duygusal bir destek olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sosyal Bilimler K2;

“Allah deyince bir varlık hayal edemiyorum ama Allah bana umudu çağırıyor. Çünkü insanlar en umutsuz oldukları anda o umuda sarılmaya başlarlar. Normalde hiçbir insanın aklında böyle durduk yere umut yoktur.”

Katılımcı Tanrı'yı umut duygusu ile özdeşleştirmekte, umutsuzluğa düştüğü anlarda Tanrı'yı bir dayanak olarak konumlandırmakta ve duygusal bir bağ kurmaktadır. Bu durum Tanrı'nın bireyin iç dünyasında varoluşsal bir destek figürü olarak algılandığını ortaya koymaktadır.

Sosyal Bilimler K2'nin “Çünkü insanlar en umutsuz oldukları anda o umuda sarılmaya başlarlar.” ifadesi Victor Frankl'ın varoluşçu yaklaşımı çerçevesinde değerlendirilebilir niteliktedir.

Logoterapi'nin kurucusu olan Victor Frankl'a göre din, kişiye güvenlik hissi vererek ruhsal destek sağlamaktadır.⁴⁹² Logoterapi, insan hayatındaki en temel ihtiyaç olan anlam arayışından hareketle ortaya koyulan anlam merkezli bir tedavi tekniğidir. Amacı, insanın hayatında anlam bulmasını sağlamak, ona yardımcı olmaktır. Bu noktada dinî hassasiyetler de bir tedavi aracı olarak kullanılabilir. ⁴⁹³ Bireyin hayatına anlam verebildiği takdirde sağlıklı olduğu inancından hareketle birey için hayatın anlamını keşfetmek temel motivasyon kaynağı oluşturmaktadır. Terapinin temel hedefi anlam arayışında olan bireye destek olmaktır.⁴⁹⁴

Katılımcı ifadesine göre Tanrı burada yalnızca metafizik bir figür değil psikolojik direnişin de kaynağını temsil etmektedir.

Meslek Lisesi K10;

“Benim için akan sular duruyor. Çünkü ben her zor durumda kaldığımda ona sığındım ondan başka sığınacak kimsem de yoktu o benim içimi çok

⁴⁹² Ali Ayten, *Psikoloji ve Din Psikologların Din ve Tanrı Görüşleri* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2021), 165.

⁴⁹³ Ayten, *Psikoloji ve Din*, 158-160.

⁴⁹⁴ Karacoşkun, *Din Psikolojisi*, 52-53.

ferahlatıyordu. Hani derler ya insanoğlu nankör o benim içimi ferahlatınca ben ondan kopup gidiyordum ama hep de ona yöneliyordum her boşta hissettiğimde her bunaldığımda her daraldığımda. Ama geçince bırakıyordum tekrar.”

Katılımcı, bu ifadesiyle, Tanrı ile kurduğu ilişkin devamlılık arz ettiğini vurgulamaktadır. Bu ilişki, bireyin yalnızlık, anlamsızlık gibi anlarında psikolojik dayanıklılık sağlamaktadır.

Bu bağlamda ifade, Frankl'ın *İnsanın Anlam Arayışı* adlı eserinde Nietzsche'nin sözleriyle belirttiği “Yaşamak için bir nedeni olan insan her türlü nasıla katlanabilir” düşüncesinde yer bulmaktadır.⁴⁹⁵ Frankl, anlam ve değer arayışının insanı aşkın bir varlığa yönelttiğini ve bu varlığın Tanrı olduğunu savunmaktadır.⁴⁹⁶

Katılımcı Tanrı ile yalnızca inanç bağlamında değil aynı zamanda anlamlandırıcı ve psikolojik bir kaynak olarak da başvurmaktadır.

Katılımcıların bazıları ise Tanrı'yı açık bir biçimde merhametli, adaletli, affedici, hoşgörülü bir varlık olarak tanımlamıştır. Bu ifadeler Tanrı'nın yüce, aşkın, mutlak kudret sahibi bir varlık olmasının yanı sıra aynı zamanda ilişki kurulabilir bir varlık olarak konumlandırıldığını da göstermektedir.

Sosyal Bilimler K12;

“Merhamet sıfatının öne çıktığı her şeyi yaratan dünyanın ve ahiret gününün sahibi olan varlık diyebilirim. İnanmak din çok mühim bence.”

Meslek Lisesi K1;

“Varlığı ile ilgili düşüncelerim şu şekilde sonuçta imtihan için dünyaya geldik Allah'ın merhameti evet ama bazı şeylerde de merhametten ziyade insanın yaşayarak öğrenmesi gerektiğini düşünüyorum aynı tam tevekkül kısmında Allah'a güvenmek kısmında o şekilde.”

Meslek Lisesi K2;

“Önceden anlatılanlara göre hoşgörülü adaletli affedici bir yaratıcı olarak tanımlıyorum.”

Katılımcıların ifadelerine göre Tanrı merhametli, affedici, adaletli ve hoşgörülü bir varlık olarak tanımlanmaktadır.

Bu bağlamda katılımcı ifadeleri, Elkind'in gelişim kuramında çocuğun Tanrı'yı koruyucu ve yönlendirici bir figür olarak algıladığı ilk evre ile örtüşmektedir.⁴⁹⁷ Ayrıca Erikson'un *psiko-sosyal gelişim kuramında* temel güvene karşı güvensizlik evresi bebeğin beslenme, bakım ve

⁴⁹⁵ Frankl, *İnsanın Anlam Arayışı*, çev. Özge Yılmaz, 93.

⁴⁹⁶ Abdülkerim Bahadır, “Psikoterapi’de Yeni Bir Yaklaşım: Logoterapi ve Viktor Frankl”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (2000).

⁴⁹⁷ Dalgıç vd., “Erken Çocuklukta Bağlanma: John Bowlby ve Mary Ainsworth Açısından İncelenmesi”, 86.

korunma ihtiyaçlarının karşılanmasıyla gelişen güven duygusunun ileriki dönemlerde çevreye ve daha sonra da aşkın bir varlığa güvenme eğilimini etkilediğini öne sürmektedir.⁴⁹⁸

Katılımcıların Tanrı'ya dair geliştirdikleri pozitif algı; merhamet, adalet ve hoşgörü gibi insanî değerlere dayandığı için Tanrı ile kurulan ilişkinin güven ve aidiyet temelli olduğunu düşündürmektedir. Bu algı biçimi, ergenlik döneminde dinî kimliğin şekillenmesinde Tanrı ile kurulan bağın belirleyici rol oynadığını ortaya koymaktadır. Katılımcıların Tanrı algılarının önemli bir kısmı merhamet, adalet, hoşgörü gibi insanî değerlere dayanmaktadır. Tanrı yaratıcı bir güç olması yanında psikolojik dayanaklılık sağlayan bir varlık olarak da konumlandırılmaktadır. Bu anlamda Tanrı ile kurulan ilişki bilişsel bir kabulden öte, duygusal bağ kurulan bir varlık olarak da konumlandırılmıştır. Özellikle ergenlik döneminin çalkantılı dönemleri göz önünde bulundurulduğunda Tanrı algısı psikolojik dayanaklılığı arttırmada önemli bir faktör olarak görülebilir. Bu bağın gençlerin kimlik inşa etme sürecinde de önemli bir rol oynayacağı düşünülmektedir.

Bu araştırmada Sosyal Bilimlerde dine karşı mesafeli veya inanç konusunda sorgulayıcı bir tutuma sahip altı katılımcıdan özellikle K3, K13 ve K15'in Tanrı tasavvurlarında, olumlu niteliklerin hâkim olduğu dikkat çekmektedir. Katılımcılar, Tanrı'yı aşkın, güçlü, adaletli ve insan idrakini aşan bir varlık olarak tanımlamış; kimi zaman geleneksel dinî kavramlarla örtüşmesine de Tanrı kavramını metafizik ve soyut bir düzlemde anlamlandırmaya çalışmışlardır. Özellikle Sosyal Bilimler K3, K13, K15 gibi katılımcıların ifadeleri, dinî aidiyetin zayıflamasına rağmen Tanrı algısının zihinsel düzeyde anlamını koruduğunu ve bireyde pozitif bir temsil olarak varlığını sürdürdüğünü göstermektedir.

Meslek liseli katılımcılardan deizm, agnostisizm ya da dine karşı mesafeli olduğu bilinen katılımcılar arasında ise Tanrı tasavvuru büyük ölçüde *pozitif, aşkın ve soyutlama yönelimli* olarak şekillenmiştir. Katılımcıların çoğu, Tanrı'yı "her şeyi bilen", "güçlü", "yaratıcı", "kozmik" gibi niteliklerle tanımlamaktadır. Meslek Lisesi K3 ve K13 de çocukluk çağrışımlarına dayalı Tanrı tasavvurları gözlemlenirken, K7, K12 ve K14'te ise daha gelişmiş, soyut ve felsefi düzeyde Tanrı yorumlarına rastlanmaktadır. Bu bulgular, bireyin dinî sorgulama yoluyla kendi içsel Tanrı anlayışını inşa ettiğini göstermektedir.

Araştırma bulguları, Fowler'ın inanç gelişimi kuramı çerçevesinde, katılımcıların Tanrı'yı soyut ve aşkın biçimde kavramsallaştırmaları, ergenliğe özgü bilişsel gelişimle örtüşmektedir. Bu durum, dinî aidiyetin zayıfladığı bireylerde bile Tanrı kavramının zihinsel düzeyde anlamını koruduğunu ortaya koymaktadır.⁴⁹⁹

Bu araştırmada, dine karşı mesafeli ya da inanç konusunda sorgulayıcı tutuma sahip, deistik ya da agnostik eğilimler gösterdiği belirlenen bireylerin Tanrı tasavvurlarına ilişkin detaylı ve

⁴⁹⁸ Gürses – Kılavuz, "Erikson'un Psiko-Sosyal Gelişim Dönemleri Teorisi Açısından Kuşaklararası Din Eğitimi ve İletişiminin Önemi", 156.

⁴⁹⁹ Osmanoğlu, *Basamak Teorileri Açısından Dinî Gelişim, İnanç Gelişimi ve Eğitimi*, 86-87.

çok yönlü değerlendirmelere yer verilmiş olması, çalışmanın önemli bir katkısı olarak değerlendirilmektedir.

Bu araştırma kapsamında elde edilen dikkat çekici bulgulardan biri, inanca karşı mesafeli, dinî aidiyeti zayıf ya da agnostik olduğunu belirten bazı katılımcıların Tanrı tasavvurlarında gözlemlenen yüksek düzeyde aşkınlık, kudret,sınırsızlık vurgusu ve pozitif Tanrı algısıdır. Agnostik ya da dine mesafeli bir konumda olduklarını ifade eden katılımcılardan bazıları, Tanrı'yı "her şeyi bilen", "sonsuz güçlü", "adaletli", "uçsuz bucaksız" gibi niteliklerle tanımlamışlardır. Bu durum, dinî aidiyetin zayıflamasının Tanrı imgesinin zihinsel düzeyde tamamen silinmesine yol açmadığını; aksine Tanrı kavramının metafizik ve psikolojik bir temsil olarak bireyde yaşamaya devam ettiğini göstermektedir. Literatürde, inanca karşı mesafeli, dinî aidiyeti zayıf ya da agnostik bireylerde Tanrı'ya ilişkin bu tür güçlü temsillerin nitel veriyle tespit edildiği çalışmalara oldukça sınırlı düzeyde rastlanması, bu araştırmanın özgün yönlerinden birisi olarak değerlendirilebilir.

Yılmaz tarafından yapılan çalışmada, katılımcıların büyük kısmının teist yönelime sahip olduğu ve Tanrı tasavvurlarının bu inanç zemininde şekillendiği, ancak analizlerin daha çok inançlı bireylerin ifadeleri üzerinden yapıldığı ve dine mesafeli bireylerde de güçlü bir Tanrı imgesinin sürdüğüne dair özel bir tematik değerlendirme yapılmadığı görülmektedir.⁵⁰⁰ Yıldırım'ın 13-18 yaşlar arası meslek liseli ergenlerin tanrı algısı üzerine çalıştığı araştırmasında, ergenlerin Tanrı'yı sevgi, bağışlayıcılık ve güven temelinde algıladıkları; ancak ona karşı duygusal yakınlık ve özlem bildiren ifadelerde daha düşük puan ortalamaları verdiği görülmektedir. Bu durum, ergenlerin Tanrı'yla ilişkilerini daha çok güven odaklı ve koşullu bağlamlarda tanımladıklarını göstermektedir.⁵⁰¹ Harmankaya çalışmasında, iki farklı lisede okuyan 10. sınıf öğrencilerinin dindarlık düzeylerini, ibadet alışkanlıklarını, dinî değerlere bakışlarını ve deizmle ilgili tutumlarını incelemiştir. Araştırma, öğrencilerin büyük kısmının kendilerini "dindar" olarak tanımladığını, ancak bu tanımın içinde kavramsal karışıklıkların yer aldığını göstermiştir. Özellikle bazı katılımcıların hem "dindar" hem "deist" olarak kendini tanımlaması dikkat çekicidir. Çalışmada Tanrı tasavvuruna dair doğrudan bir analiz yer almamakta, daha çok dinî yaşantıya ilişkin tutumlar ve sosyal çevrenin etkisi öne çıkmaktadır.⁵⁰² Buna karşılık mevcut çalışmada, dinî aidiyeti zayıf ya da agnostik bireylerin dahi Tanrı'yı aşkın, kudretli, sınırsız ve pozitif niteliklerle tanımlamaları, Tanrı algısının yalnızca inanca bağlı bir içerik değil, aynı zamanda kültürel ve psikolojik bir temsil olarak bireyde varlığını sürdürdüğünü ortaya koymaktadır. Bu yönüyle çalışma, literatürde nadiren karşılaşılan özgün bir bulgu olarak öne çıkmaktadır.

⁵⁰⁰ Yılmaz, *İmam Hatip Lisesi Öğrencilerinin İnanç Eğilimlerinin Psikolojik Açidan İncelenmesi*, 28-32.

⁵⁰¹ Süreyya Yıldırım, *13-18 Yaşlar Arası Meslek Liseli Ergenlerde Tanrı Algısı*

Üzerine Bir Araştırma (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 56-59.

⁵⁰² Harmankaya, *Geçmişten Günümüze Deizm ve Deizm Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma – Dolapoğlu Anadolu Lisesi ve Mahmut Sami Ramazanoğlu Anadolu İhl Örneği*, 38-57.

3.2.1.4. Felsefî ve Sorgulayıcı Yaklaşımlar

Katılımcılardan Sosyal Bilimler K1, K2, K4, K6, K7, K8, K10, K12, K14 ve Meslek Lisesi K1, K5, K6, K9, K10, K11, K15'in Tanrı tasavvurunu teist düşünce geleneği doğrultusunda şekillendirdiği görülmektedir. Bu katılımcılar, Tanrı'yı aşkın, her şeye kadir, her şeyi bilen ve mutlak güç sahibi bir varlık olarak tanımlamakta; Tanrı'nın sıfatlarını İslamî teolojideki temel anlayışlara paralel biçimde yorumlamaktadır. Bu durum, katılımcıların Tanrı algılarında klasik teist çerçevenin hâkim olduğunu göstermektedir.

Bu alt tema, sosyal bilimlerden 12 (K1, K2, K3, K4, K5, K6, K7, K8, K12, K13, K14, K15, meslek lisesinden K2, K6, K7, K12 Tanrı kavramını sadece geleneksel dinî söylemlerle değil aynı zamanda bireysel düşünce süzgeçlerinden geçirerek felsefî, ahlakî ve epistemolojik değerlendirmelerle ele almıştır. Katılımcılardan bazılarının Sosyal Bilimler K3, K8, K13, K15 ve Meslek Lisesi K12'nin Tanrı'nın sıfatlarına ilişkin felsefî düşünme biçimi geliştirmeleri, Sosyal Bilimler K3, K13, K15; Meslek Lisesi K2, K6'nın kötülük problemi üzerinden adalet anlayışını tartışmaları bu alt temaya ait temel kodları oluşturmaktadır.

Yukarıda sayılan katılımcılardan bazıları Tanrı'nın sıfatları, mutlak kudreti ve kavranabilirliği üzerine yaptıkları sorgulamalarla Tanrı'yı yalnızca sıfatlarla sınırlamamak gerektiğine dikkat çekmiştir. Bu bağlamda Tanrı'yı zihinsel bir süreç içinde anlamlandırmaya çalışan bireyler hem Tanrı'nın sıfatları hem de metafizik kavramlar etrafında düşünce geliştirmişlerdir. Katılımcılardan bazılarının *Tanrı'nın sıfatlarına yönelik* felsefi sorgulamalarını içeren ifadeleri şu şekildedir:

Sosyal Bilimler K3;

"... Tanrı kavramı ile Allah kavramını biraz farklı olarak ele alacağım. Şimdi Allah dediğinizde yani Semavi dinlerde evet sonsuz güçlü olmalı her şeyi bilmeli yani her şeyi o yarattıysa eğer insanın kaderini belirliyorsay bu bir sorgu dünyası ise evet kesinlikle İslam'daki gibi her şeyi bilen sonsuz güçlü bir varlık olmalı. Ama insanlığı yaratan bir canlı üst varlık üstü güç de olabilir ve bu varlığın sonsuz güçlü olması gerektiğini düşünmüyorum. Aksine bu onun bir deneyi olabilir, onu yanlışlıkla yaptığı bir şey olabilir, bilerek yaptığı fakat karışmamayı seçmiş olabilir, bir inceleme olabilir."

Katılımcı, İslam'daki her şeyi bilen duyan, gören şeklindeki geleneksel Tanrı anlayışını benimsemekle birlikte Allah ile Tanrı kavramını birbirinden ayırarak geleneksel semavî din anlayışından farklı bir yorum ortaya koymaktadır. Bu yaklaşım bir yandan geleneksel Tanrı inancı ve dinî öğretiye karşı saygı barındırırken bir yandan da daha esnek bir düşünce yapısını yansıtmaktadır. Bu tür bir düşünce yapısı bireyin alternatif düşünme biçimlerine eğilimlerini de yansıtmaktadır.

Benzer bir ifadeyi Sosyal Bilimler K8 şu şekilde dile getirmiştir;

"Bu konu şu anda irdelediğim bir şey. Çünkü misal Allah'a belli başlı sıfatlar yükleriz misal Allah düşünebilen bir varlık iki temel şeye gidiyorum burada. Ne

derler ona, Kur'an'da da mecaz anlatım var aklımıza yatsın diye mecaz anlamlar kullanılır. Allah tahayyülü hakkında da net bir şey söyleyemeyiz, söylediğimiz anda Allah'ın varlığını bence kafamıza okeyleyemeyiz. Birincisi bir Allah varsa Kur'an'da bahsedildiği gibi güçleri sonsuz ve iyi olmalıdır. Bir, insanoğlu sonsuzluğu akledemez çünkü her şeyin bir sonu vardır misal zaman. Zamanı da algılayamıyorsun misal zaman ne nasıl işliyor bilmiyoruz. Allah tahayyülünü de tam anlamıyla anlamlandırmamız mümkün değil ki Allah da zaten bunu istiyor. Allah'ın varlığını da tam anlamıyla ispat edemez kimse o yüzden tahayyüllerini de tam anlamıyla bilmemiz imkânsız düşünmemiz yani. Ki şöyle bir soru var kafamda Allah misal düşünen yaratan bağışlayan merhametli diyoruz. Allah'ın böyle sıfatları varsa Allah bu sıfatlara muhtaç mı birinci paradoks böyle oluyor kafamda. Bunu irdeliyorum kafamda çünkü Allah bağışlayıcı olmayan da olabilir düşünmeyen de olabilir çünkü belli başlı sıfatlara muhtaç olamaz Allah dediğimiz mefhum. Sıfatlar ona muhtaçtır çünkü sıfatların yaratıcısı Allah'tır. Sonuçta her metanın her şeyin yaratıcısı Allah'tır. Bu bağlamda Allah'ın bizim zihnimizle düşündüğümüz sıfatlara da sahip olmayacağını düşünüyorum lakin bizim anlamlandırabilmemiz için kendini o sıfatlarla tanıtıyor olabilir. ... Lakin bence Allah'ın varlığını bilmek de o kadar zor bir şey değil akla kolay bir şekilde yatan bir mekanizma.”

Meslek Lisesi K12;

“Ben Tanrı'yı daha çok her şeyin var olduğu kişi olarak görüyorum mesela biz Tanrı'yı mükemmel varlık olarak tabir ediyoruz. Hiçbir şekilde onda kötü bir özellik olamaz diye ama Tanrı her şeyin varoluşu kendinden geldiği için aslında bütün özelliklere sahip kişi.”

Katılımcılardan Sosyal Bilimler K3, bir yandan Tanrı'nın İslam'daki gibi sonsuz güç kudret sahibi olması fikrini benimserken diğer yandan bu özelliğin zorunlu olmadığını ifade ederek Tanrı'nın varoluşunun farklı senaryolar çerçevesinde de düşünülebileceğini ifade etmektedir. Sosyal Bilimler K8; Tanrı'nın bilinebilirliği karşısında insan zihninin sınırlılığını belirterek bilişsel, felsefi bir bakış açısı sunmaktadır.

Bu yaklaşımlar geleneksel teistik Tanrı tasavvurunun ötesine geçerek, Tanrı'nın doğasına ilişkin 'karışmamayı seçmiş olması', 'belli başlı sıfatlara muhtaç olamaz Allah', 'aslında bütün özelliklere sahip kişi' gibi ifadeler gençlerin dinî inançları üzerine felsefi sorgulamalar ve düşünsel ihtimaller geliştirdiğini ortaya koymaktadır. Bu ifadelerle göre katılımcılar Tanrı'nın mutlak kudreti⁵⁰³ üzerine düşünmektedir. Bu durum katılımcının ergenlik dönemine özgü bilişsel gelişim ve kimlik arayışı ile ilişkilendirilebilir niteliktedir.⁵⁰⁴

Katılımcı ifadeleri, Tanrı tasavvuruna dair felsefi sorgulamaların bireyin bilişsel gelişiminde soyut kavramları işlemleyebildiğini, inancın sorgulayıcı düşünme süreçleriyle bilişsel gelişime paralel şekillendiğini,⁵⁰⁵ Piaget'in bilişsel gelişim kuramından hareketle öncü kuramcılarının tüm çocuklarda gözlemlenen korunum, temsil arayışı, nesne devamlılığı

⁵⁰³ Bkz. Aydın Topaloğlu, “Teizm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (21 Mayıs 2025).

⁵⁰⁴ Bkz. Köksal Akyol, *Erken Çocukluk Döneminde Gelişim II*, 116; Yavuzer, *Çocuk Psikolojisi*, 285-286.

⁵⁰⁵ Tuncer, *Batı'da ve Türkiye'deki Dinî Gelişim Modellerinin Kuram ve Yöntem Açısından Karşılaştırılması*, 24.

yetilerinin Tanrı inancına etkilerini ortaya koymaktadır.⁵⁰⁶ Piaget'nin *soyut işlemler dönemi* olarak tanımladığı bu dönem içinde gençler felsefî ve dinî konulara da merak salmaktadır. Ancak soyut düşünce kabiliyetinin gelişmesi de bireylere göre zamansal açıdan değişiklik arz etmekte ve buna da kültürel çevresi, ailesinin sosyo-ekonomik düzeyi ve zekâ seviyesinin etki ettiği düşünülmektedir.⁵⁰⁷

Ayrıca bu ifadeler gençlerin Fowler'ın *Bireyselleşmiş-Düşünsel İnanç* aşamasında olduklarına işaret etmektedir. Birey bu evrede inancını bilinçli tercihlerle şekillendirmek istemekte ve bunun bir sorumluluk olduğunu düşünmektedir. Fowler bunu bireyin kimlik sorgulaması yapabilmesine ve geleneksel inancını sorgulayarak yorumlamasına bağlamaktadır.⁵⁰⁸

Tanrı'nın mahiyetine ilişkin sorgulamalar, bireyin sadece inanç sistemine değil varoluşa yönelik yaklaşımlarına dair de ipuçları sunmaktadır. Bu yönüyle katılımcılar dogmatik⁵⁰⁹ bir inanca karşı Tanrı inancını koruyan felsefî temelli bir duruş geliştirmiştir.⁵¹⁰ Katılımcıların Tanrı'ya ilişkin bu sorgulayıcı yaklaşımları sadece dinî şüphe ya da inançsızlık belirtisi olarak değil, zihinsel ve varoluşsal olgunlaşmanın bir evresi olarak değerlendirilmelidir. Bu yaklaşım bireyin kişisel anlam sistemini inşa çabasının bir parçasıdır. Bu yönüyle dinsel kimliğin sadece bir inanç değil, aynı zamanda felsefî, psikolojik ve varoluşsal⁵¹¹ bir arayış olduğu görülmektedir.

Katılımcı ifadeleri incelendiğinde, bir kısmının Tanrı tasavvurunu şekillendirirken özellikle dünyada yaşanan acı, adaletsizlik ve zulüm gibi olgular üzerinden *kötülük problemine* doğrudan ya da dolaylı biçimde değindiği görülmektedir. Bu durum gençlerin Tanrı'nın merhamet, adalet gibi sıfatları yaşamsal gerçeklikler arasında kötülük problemine dair bireysel çıkarsamalar yaptığını göstermektedir. Kötülük problemi, İlkçağ Yunan Filozoflarından Epikuros'un Tanrı inancı ile dünyadaki kötülüklerin uzlaştırılamayacağını ileri sürdüğü düşünce biçimidir.⁵¹²

Bu bağlamda katılımcı ifadeleri şu şekildedir:

⁵⁰⁶ Büşra Şekerli, "Bilişsel Psikoloji Perspektifinden Din ve Maneviyat", *Türk Din Psikolojisi Dergisi* 9 (Haziran 2024), 55; Emre, "Dinî Gelişim", 83; Tuncer, *Batı'da ve Türkiye'deki Dinî Gelişim Modellerinin Kuram ve Yöntem Açısından Karşılaştırılması*, 24-25.

⁵⁰⁷ Kulaksızoğlu, *Ergenlik Psikolojisi*, 152.

⁵⁰⁸ Osmanoğlu, *Basamak Teorileri Açısından Dinî Gelişim, İnanç Gelişimi ve Eğitimi*, 86-87.

⁵⁰⁹ Dogma: İnceleme dışı tutulan, kesinlikle değişmeyeceği kabul edilen ve eleştiri dışı bırakılan, doğruluğu denemesiz ve tartışmasız değişmez kabul edilen dinlerin salt gerçeklik olarak ileri sürdükleri ve bağlılarından inanmalarını istedikleri dinsel ilkeler için kullanılan kavramdır. Bkz. Apaydın, "Dogma", 85.

⁵¹⁰ Cemil Osmanoğlu, "Din Eğitiminin Gelişimsel Temeli Olarak İnanç", *Bilimname XXVII* (2014), 177-206.

⁵¹¹ Bkz. İbrahim Yüksel, "Varoluşsal Anlam Arayışı ve Kutsalın Etkisi", *GAB Akademi* 1/1 (2021), 65-88.

⁵¹² Hulusi Arslan, "Kelam İlminde Kötülük Probleminin Yeniden Yorumlanması", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28/2 (Aralık 2023), 20.

Sosyal Bilimler K13;

“Bence ciddi bir konsept sorunu var bu soruda. Kendini ateist deist ya da agnostik olarak tanımlayan kişiler şey diyorlar hani yaratıcı olsa Allah olsa kötülük olmazdı ama yaratıcı iyinin ve kötünün ötesinde bir varlık olmalı. İyilik de kötülük de ondan bağımsız olmalı çünkü bunlar insana özgü şeyler ve kutsal kitaplarda geçtiği gibi burası imtihan dünyası olduğundan bunlar bize özgü şeyler olmalı. O yüzden Allah bence bunlardan bağımsız ve insanların kendi yolculuklarında bir şeyleri tamamlamalarını ve sınavlarını geçmelerini önemserdi.”

Katılımcı, Tanrı’nın yalnızca insan merkezli iyilik ve kötülük anlayışlarıyla tanımlanamayacağını, bu niteliklerin insana özgü olduğunu belirterek kötülük problemi karşısında inançtan uzaklaşmak yerine Tanrı’yı bu nitelendirmelerden ayrı tutmuştur. Bu ifade katılımcının inancı ve Tanrı algısını zihinsel olarak işlediğini ve bütüncül bir çerçevede Tanrı ile bağımlı olduğunu göstermektedir.

Sosyal Bilimler K15;

“İslam’da olduğu gibi gücü, kuvveti, kudreti sonsuz olan bizim aklımızla algılayamayacağımız kadar güçlü olan ama aynı zamanda benim için en enen önemlisi adaletli bir Tanrı olmalı. Tanrı’nın adil olduğu düşüncesi aslında beni biraz İslam’dan ayıran uzak tutan 15 16 yaşlarımda bu oldu adalet kavramıyla bazı yerlerde kopukluk yaşamam. Tabii ki şu an gerekli bilgiye çok fazla sahip olmadığım için bunu da araştıracağım. Mesela kader kavramı var İsrail Filistin’den örnek vereyim. O çocukların ölmesini kaderle bağdaştırıyorlar ve onların öbür hayatta mükâfatının daha fazla olacağını söylüyorlar ama ben onları gördüğümde veya acılarına şahitlik ettiğimde ne olursa olsun bunu hiçbir canlının tercih etmeyeceğini böyle bir kaderi o yüzden aklıma uymuyor böyle şeyler diyeyim.”

Katılımcıların ifadeleri, yüksek bilişsel farkındalık ve felsefî düzeyde sorgulamalar içeren önemli içeriklerdir. Bu ifadeler kötülük problemi, adalet ve kader inancı, insan-Tanrı ilişkisi, sınırlı insan aklının metafizik gerçekleri kavrayamaması gibi sorgulamalar içermektedir.

Sosyal Bilimler K13, kötülüğün Tanrı’ya atfedilmemesi gerektiğini ifade ederek Tanrı ile olan ilişkisini farklı bir kavramsal düzlemde korumaktadır. Bu ifade aynı zamanda ontolojik bir sorgulama içermektedir.⁵¹³

Sosyal Bilimler K15, Tanrı’nın İslam’da olduğu gibi sonsuz güç sahibi olması gerektiğini vurgularken, Tanrı’nın mutlak adaleti ile dünyada var olan kötülükler arasında zihinsel bir çelişki yaşamaktadır. Bu ifade, Sosyal Bilimler K15’in kötülük problemine duygusal düzeyde verdiği bir tepki olduğu düşünülmektedir. Sosyal Bilimler K15’in ifadesi, ergenlik döneminde güçlenen adalet duygusu ve ahlakî duyarlılığa karşı Tanrı’nın adil olması yönündeki beklenti ile toplumsal düzlemde gözlemlendiği adaletsizlik ve acı karşısında bilişsel bir gerilim

⁵¹³ Ontolojik Delil: Tanrı’nın varlığını Tanrı kavramından yola çıkarak, tecrübeye başvurmadan, salt kavramsal çözümleme ile kanıtlamaya çalışan apriori delillerin ortak adıdır. Bkz. Engin Erdem, “Tanrı’nın Varlığının Delilleri”, *Din Felsefesi*, ed. Latif Tokat (Ankara: Bilay Yayınları, 2021), 93.

yaşadığını göstermektedir. Katılımcıların değerlendirmeleri, Piaget ve Kohlberg'in ahlaki gelişim kuramı çerçevesinde ele alınabilir niteliktedir. Piaget, ahlak gelişimi ile bilişsel gelişimin eş zamanlı ilerlediğini, ahlaki normların bireyin zihinsel olgunluk düzeyine bağlı olarak geliştiğini savunmuş ve bu süreci *özerk ahlak dönemi* olarak tanımlamıştır. Bu dönemde birey, kuralları dışsal bir otoriteden ziyade kendi içsel değerlerine göre uygulama eğilimi gösterir. Kohlberg ise ahlaki gelişimi üç temel düzeyde ele almış ve ergenlik dönemini *geleneksel düzey* kapsamında değerlendirmiştir. Bu dönemde birey, başkalarına yardım etme, onların beklentilerine uyma ve sosyal düzeni koruma eğilimi gösterir. Ancak bazı bireylerde, özellikle adalet ve evrensel ilkeler temelinde gelişen sorgulamalarla birlikte bir üst düzey olan *gelenek sonrası düzey* belirtileri görülebilmektedir.⁵¹⁴

Aynı zamanda katılımcıların adalet veya kader gibi kavramlar üzerinde akıl yürütme biçimi Piaget'nin *soyut işlemler* düzeyinde düşünme becerisi geliştirmekte olduklarının da bir işaretidir.⁵¹⁵ Bu sorgulama biçimi bireysel inanç krizlerinin yeniden yapılandırılması sürecine de eşlik etmektedir.

Kötülük problemi her ne kadar din felsefesinin alanına girse de bireylerin Tanrı algılarını ve inanç gelişimlerini etkileyen psikolojik bir boyutu da vardır. Bu çalışmada bazı öğrencilerin adalet duygusu, kader anlayışı ve empatik duyarlılıkları üzerinden Tanrı tasavvurunu yeniden değerlendirdikleri ve bu bağlamda kötülük problemine kişisel düzeyde değindikleri gözlemlenmiştir. Nitekim bazı katılımcılar, dünyada gözlemledikleri savaş, ölüm, adaletsizlik gibi olgular karşısında Tanrı'nın adalet ve merhamet gibi sıfatlarını içsel bir sorgulamaya tabii tutmuş, bu durum Tanrı tasavvurunu yeniden anlamlandırmalarına neden olmuştur. Bu sorgulamalar daha çok yaşantısal deneyim, duygudaşlık ve ahlaki duyarlılıkla şekillenmektedir. Bu bağlamda ifade edilen kötülük problemi din psikolojisinin ergenlik dönemi bilişsel gelişim, ahlak gelişimi Tanrı tasavvuru, kimlik oluşumu, şüphe ve inanç çatışması gibi konularla kesişmektedir.

Bununla birlikte bazı katılımcılar da Tanrı tasavvurunu doğrudan *adalet* kavramı ile olumlu bir şekilde içselleştirmiş ve koruyucu, güven verici, affedici Tanrı algısına sahip olduklarını göstermiştir. Aşağıda bu yönde katılımcı ifadeleri yer almaktadır.

Meslek Lisesi K6;

"Kendimi güvende hissetmek için kendimi mutlu etmek için Allah'a inanıyorum en önemli temel sebeplerinden bir tanesi bu. Kendimi adaletli bir ortamda yaşıyor muyum diye sorguladığımda Allah'a sığındığım zaman daha güvende hissediyorum."

⁵¹⁴ Bkz. Salı, "Ahlak Gelişimi", 275-278; Aşlamacı, "Kohlberg'e Göre Erken Çocuklukta Ahlaki Gelişim", 76-83.

⁵¹⁵ Kulaksızoğlu, *Ergenlik Psikolojisi*, 152.

Meslek Lisesi K2;

“Önceden anlatılanlara göre hoşgörülü adaletli affedici bir yaratıcı olarak tanımlıyorum.”

Katılımcıların ifadeleri Bowlby’nin bağlanma kuramı çerçevesinde değerlendirildiğinde bireyin Tanrı’yı bir bağlanma figürü olarak gördüğünü göstermektedir. Tanrı’yı koruyucu, güven verici ve affedici olarak tanımlamak güvenli bağlanma stiline sahip bireylerin tipik dinî yönelimleri arasında yer almaktadır.⁵¹⁶

Araştırma bulguları, Tanrı algısının inanca mesafeli olduğunu belirten deizm, agnostisizm eğilimi olduğu tespit edilen öğrenciler de dâhil olmak üzere genel olarak aşkın, güçlü ve kapsayıcı bir varlık tasavvuruna dayanmaktadır.

Sosyal Bilimler K3’ün, *“Dinî bir inancım yok, Allah inancım da yok ama dine felsefe olarak herhangi bir düşmanlığım da yok hatta dinî ritüelleri oldukça huzur verici buluyorum. Seviyorum yani dinlemeyi izlemeyi falan. Dinî açıdan dine aşırı bir uzaklığım da yakınlığım da yok. Nötr olarak tanımlıyorum. Radikal değilim yani bir gün görüşlerim değişebilir nasıl daha önce değişti yarın öbür gün de benim fikrimi değiştirecek bir şey görebilir ve farklı bir şey düşünebilirim.”* ifadesinde bulunduğu gibi, Sosyal Bilimler K5, K9, K11, K13 ve K15 de kendisini dinî açıdan adlandırmaktan uzak durmaktadır. Ancak katılımcılar bu ifadelerle birlikte dinî toplumsal olarak gerekli olduğunu (Sosyal Bilimler K3, K9, K11 vb.), bu durumun radikal bir inançsızlık biçiminde değerlendirilmemesi gerektiğini (Sosyal Bilimler K3, K15 vb.), geri dönüşe açık olduklarını ifade etmektedir. Katılımcıların dine karşı bir mesafe koyma eğiliminde bulunmaktan ziyade dinî ritüelleri huzur verici bulmaları (Sosyal Bilimler K3, K13 vb.) içsel bir yakınlık taşıdıklarını göstermektedir. Aynı şekilde Meslek Lisesi K2, K3, K8 kendilerini agnostisizme, yakın bulduklarını belirtseler de Meslek Lisesi K2’nin *“Ama hala beni avutabilecek bir şey görebilirim dine tekrar dönebilirim.”* veya *“Önceden anlatılanlara göre hoşgörülü adaletli affedici bir yaratıcı olarak tanımlıyorum.”* ve Meslek Lisesi K8’in, *“Din gerekli aslında. Aslında din değil de Müslümanlık doğru yaşıyorsa eğer öyle bir şey de varsa çok doğru bir şey.”* ifadesinde belirttiği gibi, katılımcıların bu yaklaşımı dinî mutlak olarak reddetmediklerini, değişime açık bir süreç içinde ergenlik dönemi özellikleri gereği soyut düşünme kabiliyetinin gelişmesi, bağımsızlık arzusu, *aile ile çatışma* ve kimlik krizleri ile ilişkili olduğunu düşündürmektedir.

Ailedeki dini tutumun, inançla mesafelenme sürecini etkilediğini belirten katılımcı ifadeleri şöyledir:

⁵¹⁶ Bkz. Kirkpatrick & Shaver, An Attachment-Theoretical Approach to Romantic Love, ss. 266-275; Ayrıca bkz. Asım Yapıcı, "Gençlerde Dindarlığın Farklı Görüntüleri ile Yalnızlık Arasındaki İlişkiler: Çukurova Üniversitesi Örneği", *Değerler Eğitimi Dergisi*, C.IX, No. 22, 2011, ss. 181-205; Akt. Hayta, *Bağlanma Kuramı İle Allah Tasavvuru*, 127; Hayta, "Anneden Allah'a: Bağlanma Teorisi ve İslam'da Allah Tasavvuru", 32-33; Emre, "Dinî Gelişim", 71; Gül Dalgar vd., "Erken Çocuklukta Bağlanma: John Bowlby ve Mary Ainsworth Açısından İncelenmesi", 86.

Sosyal Bilimler K1;

“Ama bu eğilimler popüler, siyasi ve sosyal olaylar etkiliyor bunu. Bizim çağımızda belirli baskı grupları oluşturuluyor ve belirli haberler düşüyor sosyal medya ve farklı kurumlarda olsun bazı dinî yapıların tehlikeli olduğuna dair, gençler dinden soğumaya başlıyor. Gerekli güzel eğitimin verilememesi bunun sebeplerinden biri. İnanan insanların yanlış tavırları da etkiliyor, ben bir Müslümandan kötülük gördüğüm için Müslümanlık iyi olamaz küçüklükten de gelebilir geçmişten de gelebilir bu. Aile baskısı da olabilir. Baskıdan kaçış noktalarında da böyle eğilimler oluyor.”

Sosyal Bilimler K5;

“Karasızlık olarak görüyorum. Ama insanlar ya çok inanıyor ya da hiç inanmıyor ben deist görmüyorum çevremde. Ama bu eğilimler yaşıtılarım çevresinde inat olabilir ailelerinin dayatmasının intikamı olabilir. Ailemden farklıyım hissinden olduğunu düşünüyorum.”

Sosyal Bilimler K9;

“Kendi kafamda çok sorgulardım. Samimiyetsiz bir dine inanmaktansa hiç inanmayayım belki ilerde geri dönünce daha samimi olur. Çünkü bu beni daha çok soğutur kendi içimde. Dinin kötü kullanımı soğuttu beni. Aile ve arkadaş çevresi de etkili ... Agnostisizm çok mantıklı demem belki ama ateizm ve türevleri arasında en mantıklı gelen o. İnsan bilemez cidden bence İslam’da da var bu, insan tam anlamıyla bilemez ki. İslam da bir iman inancı iman ediyorsunuz bu var diye. Net bir bilgi yok ortada, olsa herkesin inanması gerekir ki inanacak bir şey olmaz bir bilgi olur o. Agnostisizm bir tık daha mantıklı gelse de deizm saçma geliyor. Ama günümüz gençlerinde sorumluluklardan kaçma kafasının rahat etmesi tarzı var. Dinî sorumluluklardan kaçmak için ya da aile baskısından ne bileyim arkadaş çevresinde popüler olmak için farklı bir sıfat takınmak için kayabiliyorlar. Genel bir kesim de benim gibi ülkede dinin kullanımı benim gibileri soğuttu.”

Sosyal Bilimler K15;

“Günümüzde ateizm deizm oldukça yaygın, herhangi bir şey altında nitelendiremiyorum şu an çünkü daha henüz kendimi böyle bir şeye sokmak için gerekli birikimim olduğunu düşünmüyorum ama ailemden gelen bir inanca da sahip olmak istemiyorum.”

Meslek Lisesi K5;

“İnsan boşlukta hissetmemek için bir varlığa inanmak istiyor. 8 sınıftayken dinî karmaşaya girmiştım çevreden ve aileden kaynaklı. Ailem de inançlı insanlar ama

ibadet falan eden insanlar değiller. O yüzden çok öğreten biri de olmadı o yüzden bütün dinleri araştırdım bir karmaşa yaşadım İslam'ı araştırdıktan sonra kendi yolumu buldum.”

Katılımcılar ailedeki dinî tutumun, inançla mesafelenme sürecini etkilediğini belirtmiştir.

Dine mesafeli durduğunu, araştıracağını, henüz kararsız olduğunu belirten veya kendisini agnostisizme yakın bulduğunu belirten katılımcıların dahi Tanrı'yı yok saymadığı, aksine onu genellikle İslamî anlayışta olduğu gibi sınırsız kudret ve bilgi sahibi bir yaratıcı olarak tasavvur ettiği görülmüştür. Bu durum Tanrı inancının tamamen terk edilmediğine ancak yeniden anlamlandırılacağına işaret etmektedir. Ayrıca katılımcıların büyük bir kısmı, Tanrı'yı merhamet, adalet, güven sıfatlarıyla tanımlamakta, felsefî sorgulamalarda bulunan bireyler ise Tanrı'yı reddetmekten ziyade onu mutlak ahlakî ölçülerden ayrı değerlendirmektedir. Dolayısıyla Tanrı algısı bütünlük içinde ele alındığında pozitif bir yapı oluşmaktadır.

Araştırma bulgularımıza göre meslek lisesinden 7, sosyal bilimlerden 9 katılımcının Tanrı inancına güçlü bir bağlılığı bulunmakla birlikte bu oran meslek lisesinde %46,7 sosyal bilimlerde ise %60, genel olarak %53,3 oranında Tanrı inancına güçlü bir bağlılık ortaya koymaktadır. Meslek lisesinde 1 katılımcı (%6,6) dine karşı uzak bir tavır sergilediğini belirtmektedir. Sosyal bilimlerde bulunan 6 katılımcı ise (%40) inanca karşı mesafeli bir duruş sergilemeler de açık bir ret tutumundan ziyade sorguladıklarını, dinin temsil biçimlerine karşı olan mesafeli tutumlarını, dinî ritüelleri huzurlu bulduklarını, geri dönüşe açık olduklarını ortaya koymaktadır. Bu veriler katılımcıların açık bir inkâr durumundan uzak durduklarını ortaya koymaktadır. Meslek lisesinde ise 3 (%20) katılımcının deistik, 3 (%20) katılımcının agnostik, 1 (%6,6) katılımcının agnostik deist eğilim ve 1 (%6,6) katılımcının da dine karşı mesafeli duruş sergilediği bu oranın %53,2 olduğu ortaya koyulmuştur. Yine aynı şekilde katılımcılar bu eğilimlerin dinin temsil biçimlerinden, popüleriteden ve sosyal medya etkisinden kaynaklandığını ifade etmektedir.

Bu bağlamda Yılmaz'ın tez çalışması⁵¹⁷ çalışma örneklemimiz açısından farklılık arz etmekle birlikte imam hatip öğrencilerinin pozitif bir Tanrı tasavvuru benimsemeleri, evreni yaratıcısı olarak kabul etmeleri sonuçları bakımından çalışmamızla benzerlik içermektedir. Ancak örneklemimizin okul türü ve inanç yönelimi bakımından daha çeşitli bir yapıya sahip olması dikkate alındığında bazı öğrencilerin Tanrı'ya yönelik olumlu bir tasavvura sahip olmalarına rağmen deizm, agnostisizm yönelimine açık bir düşünsel zemine sahip oldukları ancak bu düşünsel zeminin ergenlik dönemi özellikleri ile ilişkili, değişime açık bir süreç olduğu ve Tanrı fikrinden tamamen uzak bir yaklaşım sergilemedikleri ortaya koyulmuştur.

Gacemer'in çalışmasında katılımcıların %97'lik kısmı evrenin yüce bir yaratıcı tarafından yaratıldığı görüşünü benimsemekte ve evrende meydana gelen değişikliklerin de bir yaratıcı

⁵¹⁷ Yılmaz, *İmam Hatip Lisesi Öğrencilerinin İnanç Eğilimlerinin Psikolojik Açıdan İncelenmesi*, 28-32.

tarafından meydana geldiğini yönelik inanç taşıyanların oranı %97'lik bir kısmı oluşturmaktadır.⁵¹⁸ Bu bulgular imam hatip liseleri gibi dinî eğitim temelli öğrenim gören bireylerde inançlarının eğitim-öğretim ile uygun bir şekilde içselleştirildiğini, inanç yapısının ve dinî pratiklerin büyük oranda aile içinde de desteklenerek aile ve çevrenin inanç gelişiminde etkisini önemli bir şekilde biçimlendirdiğini düşündürmektedir.

Kandemir'in doktora çalışmasında katılımcılardan %91,6'lık kısım Tanrı inancına bağlılık göstermektedir.⁵¹⁹ Bu durum Tanrı tasavvurunun bireyin dinî yöneliminin merkezinde yer aldığını ve Tanrı inancı ile dinî tutum arasında pozitif bir ilişki olduğunu ortaya koymaktadır. Kandemir, gençlerin deizm, ateizm eğilimlerinin tespit edilerek din eğitimi açısından ilgi ve ihtiyaçları tespit etmek istemektedir. Çalışmamızda yürütülen nitel görüşmeler ise, dinî şüphelerin, Tanrı tasavvurunun, peygamberlik algısının, din eğitimi alma durumu ve aile etkisinin arka planını sunmaktadır. Bu arka plan katılımcıların dinî yaşantılarını bir bütünlük içinde ele alarak bu eğilimlere yönlendiren psiko-sosyal sebepleri derinlemesine incelemektedir. Dolayısıyla Kandemir'in çalışması tezimizin nicel arka planını destekler niteliktedir.

Yıldırım'ın çoğunluğunu İmam Hatip Lisesi öğrencileri ile olmakla birlikte Meslek Lisesi öğrencilerinin de kapsama alındığı çalışması, Tanrı algısını nicel bir ölçüm aracıyla, sevgi ve korku yönelimi boyutları çerçevesinde incelemiştir. Bulgular, katılımcıların Tanrı'yı genel olarak sevgi, merhamet, bağışlayıcılık ve güven veren bir varlık olarak algıladıklarını; korku boyutunda ise ceza ve günah kavramlarının öne çıktığını ancak "acımasızlık" ve "uzaklaşma" gibi olumsuz niteliklere düşük düzeyde katılım sağlandığını göstermektedir.⁵²⁰ Tanrı algısının bu şekilde "pozitif" karakteristiklerle çerçevelenmesi, araştırmanın örneklem grubunun çoğunlukla dinî eğitim veren bir okul türünden seçilmiş olmasıyla ilişkili olduğunu düşündürmektedir. Buna karşın çalışmamızda hem sosyal bilimlere hem de meslek liselerinden gelen ve dinî aidiyet açısından daha heterojen bir yapıya sahip katılımcı grubuyla yürütülen nitel çözümlemelerde, Tanrı algısına ilişkin çok katmanlı ifadeler ortaya çıkmıştır. Özellikle dine karşı mesafeli ya da agnostik olduğunu ifade eden bazı katılımcıların Tanrı'yı aşkın, güçlü ve soyut bir varlık olarak tanımlamaları, Tanrı kavramının zihinsel düzeyde içsel bir temsil olarak sürdüğünü göstermektedir. Aynı zamanda bazı katılımcılarda Tanrı'nın tahayyül edilememesi veya soyut bir boşlukla ilişkilendirilmesi, Tanrı algısının sadece pozitif duygularla değil, bilişsel gerilim ve soyutlama güçlüğüyle de iç içe geçtiğini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla Yıldırım'ın çalışmasındaki Tanrı algısı, daha çok geleneksel dinî referanslarla uyumlu, duygusal olarak pozitif temsillere dayalı bir yapı çizerken mevcut araştırma gençlerin niteliksel derinlik, Tanrı ve peygamberlik algısı ile yönelim farklılıklarını açığa çıkaran özgün bir katkı sunmaktadır.

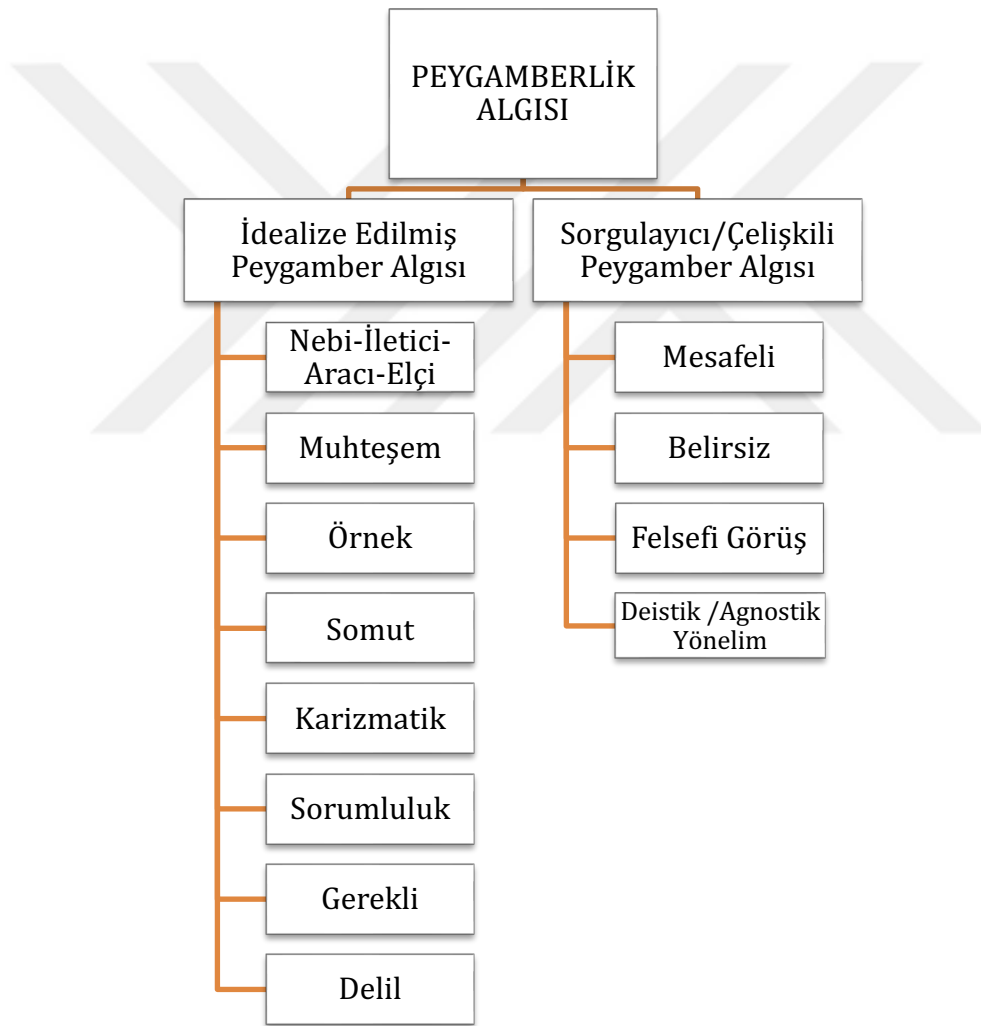
⁵¹⁸ Gacemer, İmam Hatip Lisesi Öğrencilerinin Deizm Algısı, 42-44.

⁵¹⁹ Kandemir, *Lise Öğrencilerinde Ateizm ve Deizm Eğilimi Üzerine Bir Araştırma*, 106.

⁵²⁰ Yıldırım, *13-18 Yaşlar Arası Meslek Liseli Ergenlerde Tanrı Algısı Üzerine Bir Araştırma*, 56-59.

3.2.2. Peygamberlik algısı

Araştırma kapsamında değerlendirilen katılımcı ifadeleri, peygamberliğe yönelik algıların da bireysel anlam dünyasında önemli bir yer tuttuğunu ortaya koymaktadır. Bu doğrultuda katılımcılara “Peygamber kavramı ile ilgili ne düşünüyorsunuz?” sorusu sorulmuştur. Alınan cevaplar özellikle ergenlik dönemindeki bireylerin peygamberlik kavramını algılama biçimleri, değerlendirmeleri, bu kuruma ne ölçüde güven duydukları kimlik oluşumu bakımından da dikkate değerdir. Katılımcıların birçoğu Tanrı varsa bir peygamber olmalı düsturunu benimsemekte, peygamberi idealize ederek bir rehber olarak kabul etmekte; bazıları ise bu kavram ile ilgili çelişkiler ekseninde mesafeli bir duruş sergilemektedir.

Şekil 3.4. Katılımcıların peygamberlik algılarına yönelik tematik yapı

Katılımcıların peygamberlik algılarına ilişkin tematik yapı, yalnızca inançlı bireylerin değil; deist, agnostik ya da dine mesafeli olduğunu belirten katılımcıların da söylemleri dikkate alınarak oluşturulmuştur. Bu yapı, katılımcıların dinî aidiyet düzeylerinden bağımsız olarak,

peygamberlik kurumuna yönelik yaklaşımlarında ortaya çıkan rehberlik, ahlaki örneklik, felsefi bir figür olarak görme ya da eleştirel yaklaşma, reddetme gibi eğilimlerin çeşitliliğini yansıtmaktadır. Özellikle bazı katılımcıların dine uzaklıklarını açıkça ifade etmelerine rağmen peygamberlik kurumunu idealize etmeleri, bu tematik yapının özgünlüğünü artırmakta ve inanç eğilimlerinin çok katmanlı doğasına işaret etmektedir.

Katılımcılardan Sosyal Bilimler K1, K2, K4, K6, K7, K8, K10, K12, K14 ile Meslek Lisesi K1, K5, K6, K9, K10, K11 ve K15'in peygamberlik anlayışlarını, İslamî teolojideki klasik peygamberlik tasavvuruna paralel biçimde şekillendirdikleri gözlemlenmektedir. Bu katılımcılar, peygamberleri Tanrı tarafından gönderilmiş elçiler olarak tanımlamakta; onların temel işlevini insanlara dinî bildirmek, ahlaki değerleri aktarmak ve toplumsal düzeni sağlamak şeklinde yorumlamaktadır. Peygamberlere ilişkin bu yaklaşım hem kutsallık atfı hem de örneklik vurgularıyla birlikte ele alınmakta, böylece geleneksel inanç yapısının önemli bir parçası olarak değerlendirilmekte ve teist düşünce geleneği ile örtüşen bir bakış açısını yansıtmaktadır.

Bununla birlikte, dine karşı mesafeli veya inançsız olduğunu ifade eden Sosyal Bilimler K3, K5, K9, K11, K13, K15 kodlu katılımcıların da peygamberlik kurumuna yönelik tamamen reddedici bir tutum sergilemedikleri, aksine bu kavramı ahlaki rehberlik, toplumsal örneklik, sembolik değer ya da tarihsel figür olarak anlamlandırdıkları görülmektedir. Bu katılımcılar peygamberliği zekâ, eşitlikçilik, toplumsal dönüşüm, karizmatik temsil ve ahlaki liderlik bağlamında olumlu niteliklerle değerlendirmiştir. Benzer biçimde, agnostik, deist ya da dine karşı mesafeli tutum sergileyen Meslek Lisesi K2, K3, K4, K7, K8, K12, K13, K14 kodlu katılımcıların da peygamberlik kavramını tümüyle reddetmedikleri, bu kurumu çeşitli yönleriyle yeniden anlamlandırdıkları görülmektedir. Meslek Lisesi K2, K3, K4, K8 peygamberliği dinî rehberlik, insanî örneklik ya da gerekli bir aracı olarak tanımlarken; K7, K12, K13, K14 ise peygamberlik kurumuna eleştirel bir perspektifle yaklaşarak bu yapıyı ya Tanrı'nın mükemmelliğiyle bağdaşmaz bulmakta, ya da tarihsel, gerçek dışı bir figür olarak değerlendirmektedir. Bu çeşitlilik, inançtan uzaklaşma eğilimi gösteren ya da dinî aidiyetinin zayıfladığı belirlenen bireylerde dahi peygamberlik algısının bütünüyle silinmediğini, bunun yerine kültürel ve ahlaki düzeyde yeniden yorumlanarak anlamını koruyabildiğini veya bireysel ve bilişsel temellere dayalı olarak yeniden kurgulandığını ortaya koymaktadır.

3.2.2.1. İdealize Edilmiş Peygamber Algısı

Araştırma kapsamında elde edilen veriler incelendiğinde, katılımcıların önemli bir kısmının peygamberlik kurumuna yönelik yaklaşımlarının saygı, güven ve hayranlık temelinde şekillenmektedir. Bu katılımcılar, peygamberi yalnızca elçi olarak değil, aynı zamanda yüksek ahlaki değerlere sahip, merhametli, affedici, örnek ve karizmatik bir lider olarak tanımlamaktadır. Peygamberin bu yönüyle hem dinsel bir otorite hem de güven veren bir figür olarak içselleştirildiği anlaşılmaktadır. Bu idealize edilmiş algı, katılımcıların inançla kurdukları duygusal bağın bir yansıması olup, peygamberi örneklik modeli şeklinde

konumlandırmalarına neden olmaktadır. Bu bağlamda katılımcılardan bazılarının peygamber kavramı ile ilgili ifadeleri şu şekildedir:

Sosyal Bilimler K1;

“Nebi, iletici, aracılık kurumu gibi. Allah’tan gelen sözler Peygamber aracılığı ile iletiliyor. Niye melekler değil daha üst bir kavram, insan insanı daha iyi anlar, anlatır daha rahat bir şekilde inanırlar nedeniyle insanlardan seçiliyor Peygamberler. Aslında bir nevi iletici, evet kendileri çok muhteşemler, birçoğunda işte hiçbirinde hemen hemen hiç günah yoktur kötü bir düşünce dahi yoktur.”

Katılımcı, ifadesinde peygamberi hem Tanrı’nın mesajını ileten bir aracı olarak hem de ahlaki açıdan kusursuz bir kişi olarak tanımlamaktadır. Bununla birlikte katılımcılar, Peygamberlerin insanlar arasından seçilmesini insanlarla daha güçlü bağ kurabilecek olmasına bağlayarak peygamberlerin örnek bir şahsiyet olma vurgusu ön plana çıkartılmıştır. Benzer bir ifadeyi Sosyal Bilimler K8 de ifade etmektedir.

Sosyal Bilimler K8;

“Allah’ın insanoğlunu yaratmasının bir sebebi olmalı bu sebebi insanlara bildirecek bir peygamberin de var olabilmesi gerekiyor. Çünkü hayatı anlamlandırabilmemiz için yardım ediyor Tanrı belki de. Bir peygambere ihtiyacı var onun varlığından haberdar etmek zorunda bunu neden meleklerle yapmıyor çünkü melekler herkese ulaşabilen bir konumda değil, peygamberin insan olması çok iyi çünkü davranışları var ama Tanrı varsa bir peygamberin de olması gerekiyor. İnsanlara örnek davranışlar sergiliyor. ...Peygamberler tarihsel bakımdan da somut olarak yaşamış insanlar misal Kur’an-ı Kerim’i Hz. Muhammed’in indirmesi mümkün değil çünkü tarihi bilgilere hâkim olması gerekiyor misal.”

Katılımcı aynı zamanda peygamberlerin hayatı anlamlandırma noktasında önemli bir figür olacağı ihtimali, peygamberliğin gerekliliği ve örnekliği üzerinde düşünce geliştirmektedir.

Meslek Lisesi K11;

“Bizim örnek aldığımız insan.”

İfadelere göre peygamberin varlığı hayatın anlamı ve varoluşun amacını kavrayabilmek için de gereklidir. Bu yönde Tanrı’nın insan ile peygamberler aracılığı ile iletişim kurmasının bilinçli bir tercih olduğunu ve bu sayede örnek alınabileceğini vurgulamaktadır. Bu yaklaşımla katılımcılara göre peygamber rol model olarak karakterize edilmiştir.

Sosyal Bilimler K2;

“... Benim mükemmelim beni mutlu eden insanları mutlu eden şeylerdir. Çünkü ben insanların mutluluğuyla da mutlu olurum biraz. Bu durumda peygamberler insanları mutlu etmek için gelmişti sadece bu hayatta değil öteki hayatta da aynı şekilde. Benim gözümde peygamberler mükemmel insanlar.”

Katılımcı, peygamberleri yalnızca dinî rehberler olarak değil, insanların mutluluğunu önceleyen ve bu yönüyle toplumsal iyiliğe katkı sunan kişiler olarak görmektedir. Bu yaklaşım, peygamberlerin hem bu dünyada hem de ahrette insanlara fayda sağlamak üzere gönderildiğine inanan bir anlayışı yansıtır. Peygamberlerin *mükemmel insanlar* olarak tanımlanması, onları ideal ahlakî örnekler olarak içselleştirdiğini göstermektedir.

Sosyal Bilimler K3;

“...birazcık peygamberler adına üzülürdüm çünkü bu kadar büyük bir sorumluluğun altına girmenin insanın aciz bir varlık olarak tanımlanıp bu kadar büyük bir sorumluluk yüklenmesini çok ağır bulurdum o insanlar için...

...özellikle Hazreti Muhammed'in çok zeki birisi olduğuna inanıyorum kesinlikle yani yaşadığı döneme göre çok devrimci eşitlik için ve çok sevgi dolu bir insan olduğuna inanıyorum, peygamber kavramına böyle bakıyorum.”

Herhangi bir inanca bağlı bulunmadığını ifade eden katılımcı tarafından peygamberlik yalnızca dinî bir görev değil aynı zamanda insanı da aşan bir sorumluluk olarak düşünülmekte ve katılımcı bu duygu ile empati kurmaktadır. Sosyal Bilimler K3 tarafından Hz. Muhammed'in insanî özelliklerine vurgu yapılmaktadır. Katılımcı inanca karşı mesafeli bir duruş sergilediğini belirtse de bu ifadesi peygamber figürüne yönelik duygusal özdeşim, hayranlık ve ahlakî yücelik algısının güçlü bir yansımasıdır.

Meslek Lisesi K1;

“Peygamber olması gerekiyor sonuçta imtihan için bu dünyaya geldik. Ben Müslüman olarak konuşayım bir imtihan için dünyaya geldik bu dünyada insanlar yaratıcı ile direkt iletişim kursalar tamamen dine inanabilirler. Ama bir elçi olarak peygambere görev verilip o insanlara doğru bir şekilde insanların kötülüğünü istemeyen tamamen yaptığı hareketlerle insanların sağlığını bile olumlu yönde etkileyen bir şeyi insanlara yayıp anlatıyor ve bu olması gereken bir şey. Çünkü insanlar neye nasıl inanacağını şaşıyor dediğim gibi yaratıcıyla direkt muhatap olunsaydı da herkes Müslüman olurdu bir anlamı kalmazdı.”

Katılımcıya göre peygamberlik inancın bir gereğidir. Tanrı ile doğrudan iletişimin imtihana gerek bırakmayacağına inanmakta, bu nedenle peygamberi doğruyu gösteren, toplumsal fayda sağlayan bir rehber olarak değerlendirmektedir. Burada da peygamber ahlakî bir model olarak idealize edilmektedir.

Bu temaya göre dine karşı mesafeli olduğunu belirten öğrencilerde dâhil edilmek üzere Sosyal Bilimler K5'in “*Bu da insanların örnek alması için, bazı insanlar için iyi olabilir diye düşünüyorum ama kendimi yakın görmüyorum.*” ifadesinde olduğu gibi katılımcıların çoğu peygamberi, insanlara doğru yolu göstermek, iyiliği yaymak, toplumsal düzeni sağlamak ve inançla bağ kurmaya yardımcı olmak üzere görevlendirilmiş örnek kişiler olarak tanımlamaktadır. Bazı katılımcılar peygamberliği Tanrı'nın varlığına duyulan inancın destekleyici bir unsuru olarak görürken bazıları bu görevin sorumluluğuna karşı duygudaşlık

geliştirmiştir. Bu ifadeler katılımcıların dinî figürlerle inanç temeli dışında duygusal ve ahlakî düzlemde de özdeşim kurduklarını göstermektedir.

Katılımcıların ifadeleri dinî kimlik inşası⁵²¹ ve nihaî bir anlam arayışı⁵²² çerçevesinde değerlendirilebilir niteliktedir. Ergenlik dönemi, bireyin kimlik inşasını yapılandırmaya çalıştığı kritik bir evredir. Dinî kimlik inşası, bu dönemde bireyin toplumsal, ahlaki ve metafizik yönelimlerini belirleyen temel yapı taşlarından biridir.

Katılımcılar tarafından peygamberin *örnek insan ve doğru yolu gösteren rehber* olarak tanımlanmaları bireylerin neyin iyi ya da doğru olduğuna göre konumlandırma ihtiyacını yansıtmaktadır. Bu durum dinî kimliğin gelişiminde rol model figürlerin önemine işaret etmektedir.⁵²³

Bu durum bir kişilik kuramcısı olan Erikson'un *psiko-sosyal kişilik kuramında kimlik kazanmaya karşı kimlik karmaşası* dönemine rastlamaktadır. Erikson'a göre, ergenlik dönemi bireyin kimlik arayışı içinde olduğu, daha önce kabul edilen değer ve inançlarını sorguladığı bir kriz sürecidir ve bu dönemde birey alternatif inanç biçimlerini keşfederek bir kimlik oluşturmaya çalışmaktadır. Kimlik krizinin sağlıklı bir şekilde önceki gelişim evrelerinden edinilen deneyimlerin birikimiyle şekillenen sağlam bir benlik algısını desteklemektedir.⁵²⁴

Bu kurama göre bireyin olgunlaşma süreci sosyal etkileşimle şekillenmekte, özellikle çocukluk ve ergenlik dönemlerinde bireyin kimlik ve değer gelişimi rol model niteliğindeki yetişkinlerle kurulan ilişkiler aracılığıyla desteklenmektedir.⁵²⁵ Bu bağlamda peygamber figürü ergenlik dönemindeki gençler için gelişimsel bir rehber ve güven işlevi görerek bağlanma dinamikleriyle de örtüşen bir konuma yerleşmektedir.

Bağlanma kuramına göre birey, bebeklik döneminde bakım verenle geliştirdiği güven ilişkisini daha sonraki sosyal ve metafizik ilişkilerine de taşımaktadır. Yapılan araştırmalar bireyin çocuklukta deneyimlediği bağlanma stiline Tanrı tasavvuruna ve dinî yönelimlerine etkili olduğunu ortaya koymaktadır.⁵²⁶ Ayrıca araştırmalara göre Allah inancının psikolojik iyi oluşu desteklediği bilinmektedir.⁵²⁷ Bu durum hem inancın içselleştirilmesini sağlamakta hem de dinî kimliğin inşasına katkı sağlamaktadır.

⁵²¹ Bkz. Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 110-111.

⁵²² Frankl, *İnsanın Anlam Arayışı*, çev. Özge Yılmaz, 132-134.

⁵²³ İsa Ceylan, "Kişilik Gelişimi Din İlişkisi", *Din ve Bilim Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 2/2 (2019), 59-60.

⁵²⁴ Bkz. Ceylan, "Kişilik Gelişimi Din İlişkisi", 59; Arslan – Arı, "Erikson'un Psikososyal Gelişim Dönemleri Ölçeğinin Türkçe'ye Uyarlama, Güvenirlilik ve Geçerlik Çalışması", 55-56.

⁵²⁵ Bkz. Ceylan, "Kişilik Gelişimi Din İlişkisi", 60; Gürses – Kılavuz, "Erikson'un Psiko-Sosyal Gelişim Dönemleri Teorisi Açısından Kuşaklararası Din Eğitimi ve İletişiminin Önemi", 157.

⁵²⁶ Bkz. Hayta, "Anneden Allah'a: Bağlanma Teorisi ve İslam'da Allah Tasavvuru", 29-63.

⁵²⁷ Bkz. Nurdan Erdoğan Korkmaz, "Tanrı'ya bağlanma ve Psikolojik İyi Olma", *Toplum Bilimleri Dergisi* 6/12 (2012), 95-112; Fatma Nur Eryılmaz – Mehmet Süheyl Ünal, "İdeal Bağlanma Figürü Olarak Allah", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 52 (2020), 98.

Katılımcıların peygamber algısına dair ifadelerinde yalnızca güven ve rehberlik arayışı değil, aynı zamanda yaşamın ve yaratılışın amacı gibi vurgular da dikkat çekmektedir. Bu durum bireylerde inanç üzerinden anlam inşası⁵²⁸ ihtiyacını yansıtmaktadır. Frankl'ın geliştirdiği logoterapiye göre insanın temel motivasyon kaynağı anlam isteğidir. Frankl'a göre insan yaşamını sürdürebilmek için anlamlı bir hedefe yönelmelidir. Bu noktada dinî hassasiyetler de önem arz etmekte ve tedavi aracı olarak kullanılabilir. Hayatın anlamını keşfetmek bireyin temel motivasyon kaynağını oluşturmaktadır.⁵²⁹ İnsan, tarih boyunca varoluşunu anlamlandırma ihtiyacı duymuş ve bu ihtiyacı çeşitli kutsal formlarla (din, mit, spiritüel inançlar vb.) gidermeye çalışmıştır. Kutsal, insanın varoluşsal sorgulamalarına cevap vererek anlamsızlık boşluğunu doldurmakta ve psikolojik açıdan destek sağlamaktadır.⁵³⁰

Bazı katılımcılar için peygamber, Tanrı'nın varlığını destekleyen bir nitelik taşımakta, onun somut ve tarihsel bir figür olması, aşkın bir varlık olan Tanrı'nın kavranabilirliğini ve kabulünü kolaylaştırmaktadır. Bu durum peygamberin dinsel bir otorite olarak algılandığını göstermektedir. Bu idealize yaklaşım katılımcıların dinî inançla kurdukları duygusal ve bilişsel bağın bir yansımasıdır ve peygamber örnek bir model olarak konumlandırılmıştır.

3.2.2.2. Sorgulayıcı/Çelişkili Peygamber Algısı

Bu tema altında katılımcıların ifadeleri incelendiğinde, peygamberlik kavramına yönelik yaklaşımların tutarsızlık, sorgulama ve mesafe gibi çeşitli yönelimler içerdiği ve bazı katılımcılar tarafından henüz netlik kazanmadığı görülmektedir. Katılımcılardan deistik eğilim gösterdiğini ifade eden Meslek Lisesi K7 ile K12; peygamberlik kavramını geleneksel dinî çerçevenin dışında değerlendirerek daha çok felsefî, tarihsel ve toplumsal bağlamda ele almış ve bu yönüyle düşünsel bir değerlendirme yapmışlardır.

Bu bağlamda katılımcıların ifadeleri şu şekildedir:

Meslek Lisesi K7;

“Peygamber kavramı üç dinin de felsefesinde şöyle açıklanabilir Tanrı tarafından yeryüzüne indirilmiş olan elçilerdir buna İslam coğrafyasında yaşadığımız için Hz Muhammed'den örnek verebiliriz kendisi Allah'ın gönderdiği bir elçidir ve diğer insanlardan farklı bir hayat sürmüş oluyor genellikle Peygamberler ve çok ahlaklı kimseler oluyorlar. Örnek vermek gerekirse peygamber dürüstlüğü iyi niyeti kibarlığı ile bilinir peygamber zarif oluşuyla bilinir. Aynı şekilde Hristiyan felsefesinde de İsa yine Hristiyan felsefesine yakışır bir şekilde tasvir edilir, bunlarsa Tanrının elçileri olmak üzere onlara söylenen melekler tarafından söylenen dinî tebliğ etmekle görevli kimselerdir.

⁵²⁸ Frankl, *İnsanın Anlam Arayışı*, çev. Özge Yılmaz, 113-114.

⁵²⁹ Bkz. Ayten, *Psikoloji ve Din*, 158-160; Karacoşkun, *Din Psikolojisi*, 52-53; Bahadır, “Psikoterapi’de Yeni Bir Yaklaşım: Logoterapi ve Viktor Frankl”, (2000); İbrahim Yüksel, “Varoluşsal Anlam Arayışı ve Kutsalın Etkisi”, *GAB Akademi* 1/1 (2021), 65-88; Gülnur İlk –Mustafa Bilici, “Viktor Frankl Örneği İle Varoluşçu Psikolojide Din ve Maneviyat”, *İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 8/17 (2020), 45-62.

⁵³⁰ Yüksel, “Varoluşsal Anlam Arayışı ve Kutsalın Etkisi”, 83-84.

Bir Tanrı evreni yarattıysa ve her şeyden üstünse evreni yarattığına göre, evrenden üstün olan varlığın daha kendi tarihini ve varlığını bile sorgulayabilecek kadar aciz olan bir varlığa elçi göndermesi anlamsızdır. Zaten gönderse de insanoğlu onu tam anlamıyla aklında tasavvur edemeyecektir. Bu sebeple de bunları göndermesi anlamsızdır. Bu sebeple de peygamberler yoktur.”

Katılımcı, peygamberlik kavramına ilişkin çelişkili bir düşünsel süreçten geçmektedir. Başlangıçta peygamberlik kavramını geleneksel inanç çerçevesinde tanımlasa da, devamında bu anlayışı sorgulayarak uzaklaşmıştır. Bu yaklaşım inanca değil akla dayalı bir değerlendirme yapılarak peygamberlik kurumunun metafizik boyutunun reddedildiğini göstermektedir.

Meslek Lisesi K12;

“Ben Peygamber Efendimizi Hz Muhammed'i daha çok bir felsefi görüş olarak görüyorum. Kendisi insanların sadece iyiliğini istemiş birisi. Tanrı özelliklerini bir kenara bırakırsak sadece halkın toplumu daha ahlaklı olmasını istemiş bütün peygamberlerin asıl amaçları bu zaten toplumu daha iyi bir hale getirmek refah seviyesini güzelleştirmek ayrımcılığı azaltmak. Peygamberi bu şekilde tanımlıyorum ben. Peygamber inancım yok daha doğrusu Tanrı onları bize yardımcı olsun diye gönderdi değil de daha çok kendileri yapmaları gerekeni kendileri çözdü ve bu şekilde yol aldılar, biz de onları yücelttik olarak düşünüyorum daha çok. Aynı Hristiyanların Hz İsa'yı yüceltmesi gibi bazı kaynaklarda kendi kaynaklarında tabir ettikleri İsa ile bizim kaynaklarımızda örtüşmeyen özellikler var ki onlar da aslında çok saçma İsa'nın anlatılarından çok İsa hakkında başkalarının yazdıklarını anlatılarını okuyoruz.”

Meslek Lisesi K12 de peygamberlik kavramına ilişkin dinî inancı temel almaktan ziyade, peygamberlerin toplum yapısını iyileştiren figürler olduğunu belirtmekte ve peygamberliğin Tanrısal yönünü reddederek bu görevi kendi çabalarıyla üstlendiklerini belirtmektedir. Bu yaklaşım peygamberliğin metafizik boyutunu reddederek bu figürleri insanî katkılar üzerinden yüceltmektedir. Buradan hareketle her iki katılımcı da geleneksel peygamberlik anlayışından uzaklaşarak bu kavrama sorgulayıcı ve metafizikten arındırılmış bir perspektiften bakmaktadır.

Bununla birlikte Meslek Lisesi K12, “Ben Peygamber Efendimizi Hz Muhammed'i daha çok bir felsefi görüş olarak görüyorum. Kendisi insanların sadece iyiliğini istemiş birisi. Tanrı özelliklerini bir kenara bırakırsak sadece halkın toplumu daha ahlaklı olmasını istemiş bütün peygamberlerin asıl amaçları bu zaten toplumu daha iyi bir hale getirmek refah seviyesini güzelleştirmek ayrımcılığı azaltmak. Peygamberi bu şekilde tanımlıyorum ben. Peygamber inancım yok daha doğrusu” ifadesiyle de çelişkili bir inanç yapısına sahip olduğunu, eğilim gösterdiği deizmi içselleştiremediğini, inanç dışı eğilim göstermekten ziyade bilişsel bir inşaa sürecinde olduğunu göstermektedir.

Meslek Lisesi K7, Tanrı'nın aşkın, mutlak güç sahibi olmasıyla peygamber gönderme fikrini bağdaştıramayarak tümüyle reddederken; Meslek Lisesi K12 peygamberleri halkın gelişimine katkı sunan felsefi ve toplumsal figürler olarak değerlendirmiştir.

Bu bağlamda katılımcıların yaklaşımı, Fowler'ın *bireyselleşmiş-düşünsel inanç evresi* ile örtüşmektedir. Bu evrede birey dinî otoriteleri sorgulamaya, kendi inanç sistemini rasyonel temellerle kurmaya yönelmektedir ve bu birey açısından bir sorumluluktur.⁵³¹ Bu evrede inançlar eleştirilip sorgulamaya tabii tutularak kabul edilmektedir.⁵³² Katılımcıların ifadeleri bu gelişim evresinin birer göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Ayrıca her iki katılımcının da düşünsel süreçleri Piaget'nin *soyut işlemler dönemine* işaret etmektedir. Bilişsel gelişim bireyin zihinsel ve duygusal değişimlerle birlikte varoluşsal sorgulamalara yöneldiği bir süreçtir ve ergenlik dönemi bu sürecin en yoğun evresidir. Piaget'nin kuramına dayanan gelişim modelleri, bireyin düşünsel dönüşümünün dinî inanç yapısını etkilediğini vurgulamakta ve soyut düşüncenin gelişiminin daha derin metafizik temaları sorgulayarak kimlik inşasını gerçekleştirmeye çalışmaktadır.⁵³³

Sonuç olarak Meslek Lisesi K7 ve Meslek Lisesi K12'nin yaklaşımları gençlerin dinî figürleri yeniden yorumlama ve konumlandırma evresinin bir göstergesi olarak açığa çıkmaktadır.

Katılımcılardan dine karşı mesafeli bir tutum sergilediğini belirten Sosyal Bilimler K5 ile agnostik eğilim gösterdiğini belirten Meslek Lisesi K8, peygamberlik kavramına yönelik bir ret beyanı bulunmaktan kaçınmakla birlikte bu kavrama karşı belirsiz, mesafeli ve kararsız bir yaklaşım sergilemektedir. Bu katılımcıların ifadeleri peygamberlik kavramının anlam dünyalarında tam olarak yer edinemediğini göstermektedir. Bu durumda da kavram, kimi zaman sorgulanmakta kimi zaman da bireysel inanç düzeyinde karşılık bulamamaktadır.

Sosyal Bilimler K5;

"Bu da insanların örnek alması için, bazı insanlar için iyi olabilir diye düşünüyorum ama kendimi yakın görmüyorum."

Katılımcı peygamberliğe dair bir reddetme eğilimi göstermemekle birlikte bu kavramı inanç dünyasına ait görmemekte ancak toplumsal düzlemde değerli olabileceği görüşünü beyan etmektedir. Bu durum K5'in peygamberliği kişisel bir inanç unsuru olarak değil toplum için anlam oluşturabilecek bir figür olarak değerlendirdiğini göstermektedir. Katılımcının mesafeli duruşu inançla duygusal bağ kuramama şeklinde yorumlanmaktadır.

Meslek Lisesi K8;

"Peygamber kavramı, onları araştırmalarım falan yapıyorum ediyorum ama hala tam bir şey oturabilmiş değil kafamda o yüzden bir tık agnostisizme yönelik oluyorum. Ama peygamberin din yaymak için kullanılması lazım."

Katılımcı, peygamberlik kavramına yönelik açık bir inanç beyanı sunmamakla birlikte bu kavrama karşı zihninde net bir yapı oluşturamadığını, ancak aynı zamanda dinî yaymak için

⁵³¹ Osmanoğlu, *Basamak Teorileri Açısından Dinî Gelişim, İnanç Gelişimi ve Eğitimi*, 86-87.

⁵³² Mehmedoğlu – Aygün, "James W. Fowler ve İnanç Gelişim Teorisi", 129.

⁵³³ Su, "Piaget'in Bilişsel Gelişim Teorisinin Ergenlik Dönemi Dinî Gelişim Üzerindeki Etkileri: Elkind'in Yaklaşımı", 68.

kullanılması gerektiğini ifade etmekte ve bu yönüyle belirsizlik ve bilişsel bir kararsızlık içermektedir. Bu durum bireyin dinî figürlerle kurduğu ilişkisini şekillendirme sürecinin devam ettiğini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda katılımcıların peygamberlik kavramını inanç dünyasından içselleştirememesi Elkind'in tanımladığı ergenlikte anlama ve anlamlandırma süreci ile ilişkilendirilebilir. Elkind'e göre 12 yaş ve üzerini kapsayan *dördüncü arayış: ergenlik ve anlama arayışı* evresinde bilişsel kabiliyetler üst düzeye çıkmakta ve genç bu dönemde anlama ve anlamlandırma ihtiyacı duymaktadır. Din de bireylerin arayışına bu noktada cevap vermektedir.⁵³⁴

Katılımcıların ifadeleri incelendiğinde, peygamberlik kavramına yönelik yaklaşımların tutarsızlık, sorgulama ve mesafe gibi çelişkili yaklaşımlar içerdiği; bu kavramın bazı katılımcılar için netlik kazanmadığı ancak aynı zamanda her ne kadar mesafeli tutum sergiledikleri, deistik ve agnostik eğilim gösterdikleri ifadeleri yer bulsa da reddedici bir tutum sergilemekten de kaçındıkları görülmektedir.

Analiz sonuçlarına göre, peygamberlik algısı katılımcıların çoğu tarafından geleneksel ve olumlayıcı bir çerçevede değerlendirilmektedir. Ancak az sayıda katılımcının bu kavrama yönelik sorgulayıcı ve mesafeli tutumlar geliştirmesi, dinî figürlerin bireysel düzlemde anlamlandırılmasında çeşitlilik bulunduğunu ortaya koymakta ve bu durum ergenlikte kimlik oluşumunun çok katmanlı doğasına işaret etmektedir.

Araştırmamız kapsamında sosyal bilimler ve meslek lisesi öğrencilerinde peygamberlik algısını şekillendiren etkenler derinlemesine araştırılmıştır. Çalışmamız kapsamında toplam 30 öğrenciden 9'u sosyal bilimler lisesi, 7'si meslek lisesi öğrencisi olmak üzere toplam 16 katılımcı (%53,3) İslam inancına ve peygamberliğe bağlılığını açıkça ifade etmiştir. Bu oran meslek lisesinde %46,7 sosyal bilimlerde ise %60, genel olarak %53,3 oranında peygamber inancına yönelik güçlü bir bağlılık ortaya koymaktadır. Peygamberliğe yönelik, meslek lisesinde 3 (%20) katılımcının deistik, 3 (%20) katılımcının agnostik, 1 (%6,6) katılımcının agnostik deist eğilim, 1 katılımcının da dine karşı mesafeli bir tutum sergilediği (%6,6) bu oranın %53,2 olduğu ortaya koyulmuştur. Sosyal bilimler lisesinde ise deistik ya da agnostik eğilimler gözlemlenmediği gibi bu eğilimlere yönelik açık eleştirel bir tutum sergilenmiştir. Yine aynı şekilde katılımcılar bu eğilimlerin dinî temsil biçimlerinden, popüleriteden, sosyal medya etkisinden ve aile etkisi, aile baskısı kaynaklı olduğunu ifade etmektedir.

Buna karşılık sosyal bilimlerden K3, K5, K9, K13 VE K15 gibi inanca ve peygamberliğe karşı mesafeli tutum sergilediğini, şüphe ve sorgulamalarını belirten; meslek lisesinden ise agnostik ve deist eğilimler gösterdiğini ifade eden K2, K4, K7, K8 ve K12 katılımcılar arasında da dinî bireysel ve toplumsal açıdan gerekli olduğuna inananlar, peygamberlere karşı olumlu düşünce geliştirerek peygamberliğin gerekli olduğunu vurgulayanlar da dikkat

⁵³⁴ Emre, "Dinî Gelişim", 84.

çekmektedir. Bu katılımcılar her ne kadar dinî yapılara eleştirel yaklaşırlar da zaman içinde düşüncelerinin değişebileceğini de belirterek açık kapı bırakmıştır.

Yılmaz'ın imam hatip lisesi öğrencileriyle gerçekleştirdiği çalışmasında öğrencilerin peygamberlik algılarının inançları ile uyumlu olduğu bulgulanmıştır. Yılmaz'ın çalışmasında peygamberlik algısı Kur'an merkezli, idealize edilmiş, rehber ve örnek şahsiyet vurgusuyla şekillenmektedir. Katılımcıların peygamberlik anlayışı İslamî inançla örtüşmekte ve sorgulayıcı bir yaklaşım barındırmamaktadır.⁵³⁵ Yine Gacemer'in imam hatip lisesi öğrencilerine yönelik gerçekleştirdiği çalışmasında katılımcıların %96,2'lik kısmının Allah'ın peygamber gönderdiğini kabul ettiği ortaya koyulmuştur.⁵³⁶ Nitekim İmam hatip liselerinde yapılan pek çok çalışmada öğrencilerin Allah'a ve peygamberlere olan inançlarının genel olarak yüksek olduğu ve bu inancın genellikle Kur'an merkezli, geleneksel anlayışla uyumlu olarak şekillendiği görülmektedir. Bu durum, söz konusu okullarda aktarılan dinî eğitimin hem kurumsal hem de aile ve çevre ile uyumlu ve etkileşimli bir şekilde veriliyor olmasından kaynaklandığı düşünülmektedir. Bununla birlikte Koç tarafından farklı lise türlerinde öğrencilerin deizm algısına yönelik araştırmasında 'İnandığım dinin ancak kutsal kitap, peygamber, vahiyle gelebileceğine inanıyorum' sorusuna katılımcıların %80 oranında 'inanıyorum' olarak net cevap verdikleri görülmüştür.⁵³⁷

Yine Kingiz'in lise öğrencilerinde deizm eğilimi üzerine farklı lise türlerini ele aldığı çalışmasında yer alan 'yaratıcı ile birey arasında aracı istememe' eğilimi özellikle fen lisesi öğrencileri arasında deistik bir yönelim ortaya koymaktadır.⁵³⁸ Bu durum çalışmamızın meslek lisesi öğrencilerinde ortaya çıkan deizm yaklaşımı ile benzerlik göstermektedir. Çalışmamızda meslek lisesinde 15 öğrenciden 4'ünün -birinin kendisini agnostik-deist olarak tanımlamakla birlikte- kendisini deist olarak tanımlaması bu grup içerisinde yaklaşık 26,7 oranında açık bir deizm eğilimine işaret etmektedir. Çalışmamızın ayırt edici yönü, katılımcı söylemlerinde yalnızca deizme değil, aynı zamanda agnostisizme yakın düşünsel yönelimlerin de gözlemlenmiş olmasıdır. Bu yönelimlerin yalnızca bilişsel tercihlerle açıklanamayacağı; aksine aile yapısı, dinî eğitim ortamları, akran etkisi, sosyal çevre, medya ve popüler kültürel söylemlerle şekillendiği bu çalışmada ortaya konulmuştur.

3.3. Dinî Şüphe ve Sorgulamalar

Bu tema altında katılımcıların dinî yönelimlerine yönelik yaklaşımları değerlendirilmiştir. Bu bağlamda Tanrı algısından sonra katılımcılara *"Deizmle ilgili bilginiz var mı? Agnostisizm ile ilgili bilginiz var mı? Kendinizi dinî açıdan nasıl değerlendiriyorsunuz?"* soruları yöneltilmiştir.

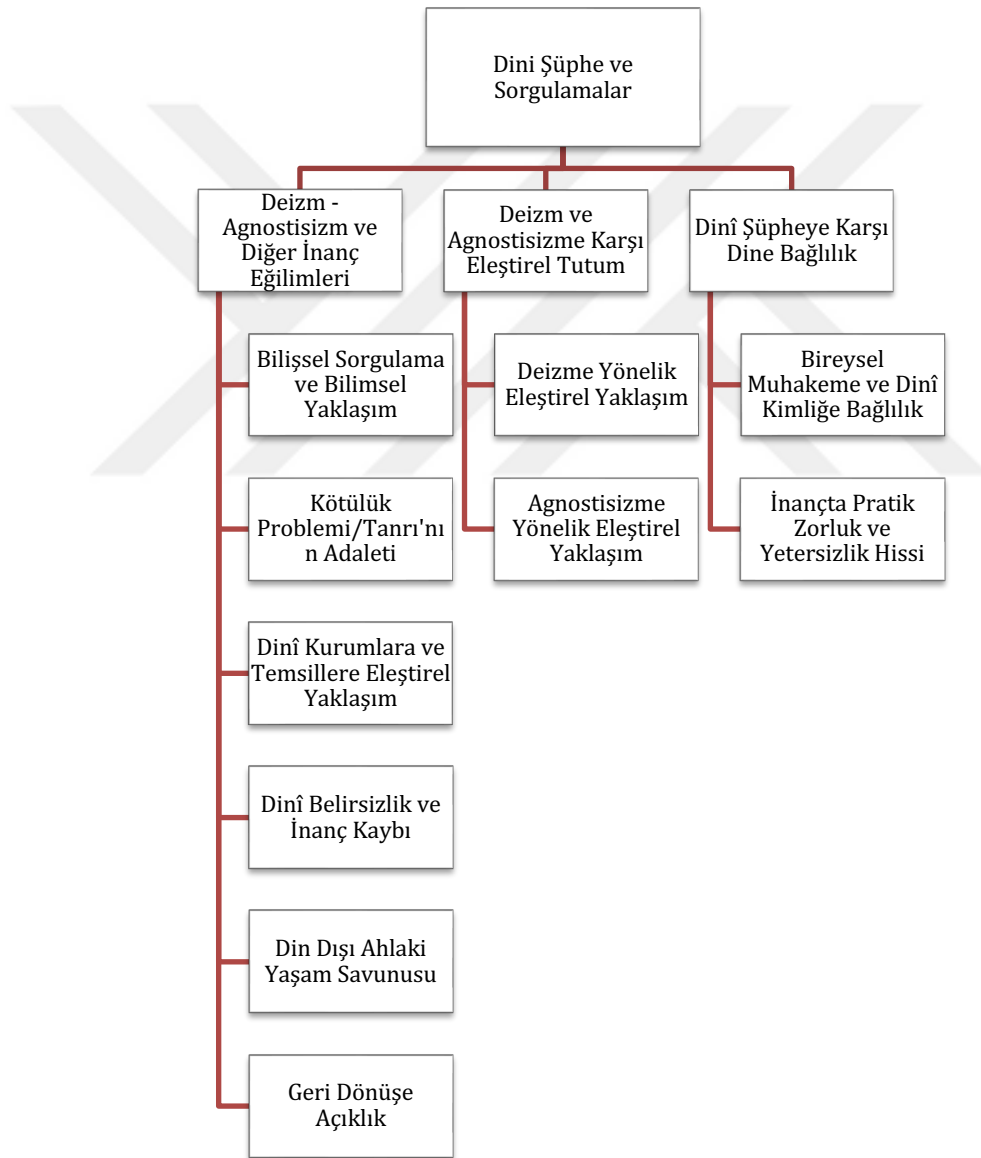
⁵³⁵ Yılmaz, *İmam Hatip Lisesi Öğrencilerinin İnanç Eğilimlerinin Psikolojik Açıdan İncelenmesi*, 32.

⁵³⁶ Gacemer, *İmam Hatip Lisesi Öğrencilerinin Deizm Algısı*, 44.

⁵³⁷ Koç, *Lise Öğrencilerinin Deizm Algısına Dair Sosyolojik Bir Araştırma*, 91.

⁵³⁸ Kingiz, *Lise Öğrencilerinde Deizm Eğilimi Üzerine Bir Araştırma (Tokat Örneği)*, 63-64.

Bu temada deizm, agnostisizm eğilimi araştırması çerçevesinde şüphe ve sorgulama süreçleri ile ilgili düşünsel açılımlar dikkat çekmektedir. Bu tema deizm ve agnostisizm eğilimleri, deizm ve agnostisizme yönelik eleştirel tutum ve yaklaşımlar, dinî şüphe ve dine bağlılık olmak üzere üç alt temada değerlendirilmiştir. Katılımcıların çoğu, deizm agnostisizm ve diğer inanç eğilimlerine yönelimi yüzeysel ve tatmin edici olmayan bir çıkmaz olarak değerlendirirken, bazı katılımcılar bu yönelimleri rasyonel ve bilinçli bir tercih olarak görmüş, bazıları ise kendilerini herhangi bir inanç yönelimine dâhil etmeden sorgulayıcı bir pozisyonda konumlandırmıştır. Bu ifadeler, dinî düşüncenin sadece kabul ya da inkâr düzeyinde olmaktan ziyade çok katmanlı bir sorgulama, yeniden inşa ve anlam arayışı süreciyle iç içe geçtiğini göstermektedir.

Şekil 3.5.Katılımcıların dinî şüphe/sorgulamalar ve deizm/agnostisizm eğilimine yönelik tematik yapı

Tablo 3.3.Sosyal bilimler lisesi katılımcılarının inanç eğilimlerine yönelik dağılım

KATILIMCI	İNANÇ YÖNELİMİ	EĞİLİM TEMASI
K1	TEİST	İSLAMİ ÖĞRETİLERE BAĞLILIK
K2	TEİST	İSLAMİ ÖĞRETİLERE BAĞLILIK
K3	DİNE KARŞI MESAFE	BİLİŞSEL SORGULAMA VE BİLİMSEL YAKLAŞIM KÖTÜLÜK PROBLEMİ VE TANRI'NIN ADALETİ DİNİ BELİRSİZLİK VE İNANÇ KAYBI GERİ DÖNÜŞE AÇIKLIK
K4	TEİST	İSLAMİ ÖĞRETİLERE BAĞLILIK
K5	DİNE KARŞI MESAFE	BİLİŞSEL SORGULAMA VE BİLİMSEL YAKLAŞIM DİNİ KURUM VE TEMSİLLERE ELEŞTİREL YAKLAŞIM DİNİ BELİRSİZLİK VE İNANÇ KAYBI DİN DIŞI AHLAKİ YAŞAM SAVUNUSU
K6	TEİST	İSLAMİ ÖĞRETİLERE BAĞLILIK
K7	TEİST	İSLAMİ ÖĞRETİLERE BAĞLILIK
K8	TEİST	İSLAMİ ÖĞRETİLERE BAĞLILIK
K9	DİNE KARŞI MESAFE	BİLİŞSEL SORGULAMA VE BİLİMSEL YAKLAŞIM DİNİ KURUM VE TEMSİLLERE ELEŞTİREL YAKLAŞIM DİNİ BELİRSİZLİK VE İNANÇ KAYBI DİN DIŞI AHLAKİ YAŞAM SAVUNUSU GERİ DÖNÜŞE AÇIKLIK
K10	TEİST	İSLAMİ ÖĞRETİLERE BAĞLILIK
K11	DİNE KARŞI MESAFE	BİLİŞSEL SORGULAMA VE BİLİMSEL YAKLAŞIM DİNİ KURUM VE TEMSİLLERE ELEŞTİREL YAKLAŞIM DİNİ BELİRSİZLİK VE İNANÇ KAYBI DİN DIŞI AHLAKİ YAŞAM SAVUNUSU GERİ DÖNÜŞE AÇIKLIK
K12	TEİST	İSLAMİ ÖĞRETİLERE BAĞLILIK
K13	DİNE KARŞI MESAFE	BİLİŞSEL SORGULAMA VE BİLİMSEL YAKLAŞIM DİNİ BELİRSİZLİK VE İNANÇ KAYBI DİN DIŞI AHLAKİ YAŞAM SAVUNUSU GERİ DÖNÜŞE AÇIKLIK
K14	TEİST	İSLAMİ ÖĞRETİLERE BAĞLILIK
K15	DİNE KARŞI MESAFE	BİLİŞSEL SORGULAMA VE BİLİMSEL YAKLAŞIM KÖTÜLÜK PROBLEMİ VE TANRI'NIN ADALETİ DİNİ BELİRSİZLİK VE İNANÇ KAYBI DİN DIŞI AHLAKİ YAŞAM SAVUNUSU GERİ DÖNÜŞE AÇIKLIK

Tablo 3.4. Meslek Lisesi katılımcılarının inanç eğilimlerine yönelik dağılım

KATILIMCI	İNANÇ YÖNELİMİ	EĞİLİM TEMASI
K1	TEİST	İSLAMİ ÖĞRETİLERE BAĞLILIK
K2	AGNOSTİK	BİLİŞSEL SORGULAMA VE BİLİMSEL YAKLAŞIM DİNİ BELİRSİZLİK VE İNANÇ KAYBI GERİ DÖNÜŞE AÇIKLIK
K3	AGNOSTİK	BİLİŞSEL SORGULAMA VE BİLİMSEL YAKLAŞIM DİNİ KURUMLARA VE TEMSİLLERE ELEŞTİREL YAKLAŞIM DİNİ BELİRSİZLİK VE İNANÇ KAYBI DİN DIŞI AHLAKİ YAŞAM SAVUNUSU
K4	DİNE KARŞI MESAFE	DİNİ KURUMLARA VE TEMSİLLERE ELEŞTİREL YAKLAŞIM DİNİ BELİRSİZLİK VE İNANÇ KAYBI DİN DIŞI AHLAKİ YAŞAM SAVUNUSU
K5	TEİST	İSLAMİ ÖĞRETİLERE BAĞLILIK
K6	TEİST	İSLAMİ ÖĞRETİLERE BAĞLILIK
K7	DEİST	BİLİŞSEL SORGULAMA VE BİLİMSEL YAKLAŞIM KÖTÜLÜK PROBLEMİ VE TANRI'NIN ADALETİ DİNİ BELİRSİZLİK VE İNANÇ KAYBI
K8	AGNOSTİK	BİLİŞSEL SORGULAMA VE BİLİMSEL YAKLAŞIM DİNİ KURUM VE TEMSİLLERE ELEŞTİREL YAKLAŞIM DİNİ BELİRSİZLİK VE İNANÇ KAYBI DİN DIŞI AHLAKİ YAŞAM SAVUNUSU
K9	TEİST	İSLAMİ ÖĞRETİLERE BAĞLILIK
K10	TEİST	İSLAMİ ÖĞRETİLERE BAĞLILIK
K11	TEİST	İSLAMİ ÖĞRETİLERE BAĞLILIK
K12	DEİST	DİNİ KURUM VE TEMSİLLERE ELEŞTİREL YAKLAŞIM DİNİ BELİRSİZLİK VE İNANÇ KAYBI
K13	AGNOSTİK DEİST	BİLİŞSEL SORGULAMA VE BİLİMSEL YAKLAŞIM DİNİ KURUM VE TEMSİLLERE ELEŞTİREL YAKLAŞIM DİNİ BELİRSİZLİK VE İNANÇ KAYBI
K14	DEİST	DİNİ KURUM VE TEMSİLLERE ELEŞTİREL YAKLAŞIM DİNİ BELİRSİZLİK VE İNANÇ KAYBI DİN DIŞI AHLAKİ YAŞAM SAVUNUSU
K15	TEİST	İSLAMİ ÖĞRETİLERE BAĞLILIK

3.3.1. Deizm - agnostisizm ve diğer inanç eğilimleri

Deizm-agnostisizm ve diğer inanç eğilimlerine yönelik alt tema, katılımcıların Tanrı'nın varlığı ve dinî unsurlara karşı mesafeli tutumlarını ve sorgulayıcı yaklaşımlarını ortaya koymaktadır. Bu alt tema altında elde edilen veriler *bilişsel sorgulama ve bilimsel yaklaşım, kötülük problemi ve Tanrı'nın adaleti, dinî kurum ve anlayışlara yönelik eleştirel yaklaşım, dinî belirsizlik ve inanç kaybı, din dışı ahlakî yaşam savunusu ve geri dönüşe açıklık olmak* şeklinde kodlanmıştır. Buna bağlı olarak elde edilen bulgular ışığında sosyal bilimlerde deizm-agnostisizm veya diğer inanç eğilimleri gözlenmemekle birlikte kendilerini herhangi bir dinî inanca dahil etmediklerini belirlediğimiz Sosyal Bilimler K3, K5, K9, K11, K13, K15 olmak üzere 6 katılımcı bulunmaktadır. Meslek lisesinde ise K4 kendisini dine uzak olarak konumlandırırken, K13 agnostik deist, K7, K12, K14 deist, K2, K3 ve K8 agnostik olduğunu ifade etmiştir. Bu kapsamda deistik, agnostik ve diğer inanç eğilimleri taşıyan katılımcı ifadeleri aşağıdaki gibidir.

3.3.1.1. Bilişsel Sorgulama ve Bilimsel Yaklaşım

Bu alt tema, katılımcıların Tanrı, din ve inanç gibi metafizik konulara yönelik düşünsel yaklaşımlarında akıl, mantık ve bilimsel bilgiyi merkeze alan sorgulamalarının öne çıktığı ifadeler temelinde oluşturulmuştur. Sosyal Bilimler Lisesi'nden K3, K5, K9, K11, K13 ve K15 ile Meslek Lisesi'nden agnostik eğilim gösteren K2, K3 ve K8; deist olarak konumlanan K7 ile kendini agnostik-deist olarak tanımlayan K13, inançla ilgili görüşlerini çoğunlukla bireysel düşünme süreçleri, bilimsel açıklamalara duyulan ilgi ve rasyonel değerlendirmeler doğrultusunda şekillendirmiştir. Bu katılımcıların ifadelerinde, dinî kabullerin sorgulanabilir olduğu ve inanç olgusunun kişisel anlam arayışı çerçevesinde yeniden ele alınması gerektiği yönünde düşünsel bir eğilimin bulunduğu görülmektedir. Bu bağlamda katılımcı ifadelerinden bazıları şu şekildedir:

Sosyal Bilimler K3;

“Deizmi Richard Dawkins'in deyimiyle tembel ateizmi olarak değerlendiriyorum. Agnostikleri daha kendi sahasında buluyorum yani ve görüşlerini de mantıklı buluyorum. O yüzden kendimi tam bir ateist olarak tanımlamaktansa Tanrı bence yok ama olabilir de şeklinde bir görüş beyan etmeyi seçiyorum. Bunu da şeye bağlıyorum Tanrı semavi dinlerdeki gibi bir varlık olmak zorunda değil. Üst bir güç olabilir. Ama biz çok küçük canlılar çok düşük zekâlıyız evrene bakıldığında boyut olarak da çok küçüğüz o yüzden bunu bilemeyiz argümanlarımızı da mantıklı buluyorum. Beni düşündüren şey ben bir bakteriden kat ve kat büyüğüm ben mükemmel değilim Allah gibi mükemmel bir varlık neden kendisinden kat kat küçük canlılar yaratıp onları imtihandan geçirmeye ihtiyaç duyar onların kendisine tapmasını onların birbirine kötülük yapıp cezasını çekmesini ister? Kur'an'daki ben bir hazineydim bilinmek istedim yeterli gelmiyor hiçbir zaman. Neden insanların birbirine işkence etmelerine izin veriyor sonsuz güçlü mükemmel bir varlık bunu istemez benim sorgulamama sebep olan asıl soru bu aslında. Bazı insanlar

çok kötü şartlarda yaşam sürerken bazıları aşırı konfor içinde bu nasıl bu ikisi adaletli oluyor Tanrı sonsuz adaletli ise? Beni asıl düşündüren şey bu işte.”

Katılımcının ifadesi, anlam arayışı bağlamında Frankl’in logoterapisinde tanımlanan “varoluşsal boşluk” ile ilişkilendirilebilir nitelikte olup Tanrı’yı sorgulamak, aslında bireyin anlam arayışındaki krizine işaret etmekte⁵³⁹ ve bu ifade Erikson’un psikososyal gelişim kuramı çerçevesinde “kimlik kazanmaya karşı kimlik karmaşası” evresi, bireyin Tanrı ve adalet gibi kavramlara karşı eleştirel ve sorgulayıcı bir tavır geliştirmesini açıklanabilmektedir.⁵⁴⁰ “Kur’an’daki ben bir hazineydim bilinmek istedim yeterli gelmiyor hiçbir zaman.” ifadesi ise çocuklukta edinilen Tanrı imgesinin, bilişsel gelişime bağlı olarak yetersiz görülmeye başlanmasını yansıtmaktadır. Fowler’ın inanç gelişim evrelerine göre bu birey “yapay-geleneksel inanç aşamasından” “bireyselleşmiş-düşünsel inanç aşamasına” (sorgulayan inanç) geçiş haline işaret etmektedir.⁵⁴¹

Sosyal Bilimler K3; bir dine ya da Tanrı inancına bağlı olmadığını, agnostiklerin görüşlerini ise deizme göre daha mantıklı bulduğunu ifade etmektedir. Dinin bilim ve evrim teorisi ile çatıştığını düşündüğü noktada inancı ile ilgili kırılma noktası yaşadığını belirtmekte ve Tanrı’nın varlığına ilişkin kötülük problemi, Tanrı’nın adaleti gibi konular üzerinden felsefi ve eleştirel sorgulamalar yapmaktadır.⁵⁴² Sosyal Bilimler K3, yine de dinî ritüelleri huzur verici bulmakta ve yakınlık duymaktadır. Bu bağlamda katılımcı kendisini herhangi bir eğilim noktasında konumlandırmaktan da uzak durmaktadır. Bu yönüyle içinde bulunduğu dinî şüphe ve sorgulamanın içeriğini yansıtmaktadır.

Meslek Lisesi K7;

“Deistim. Deizme yönelme sebebim aradığım bazı sorduğum sorulara İslam’ın tam olarak cevap verememesiydi. Mesela İslam felsefesinde şöyle söylenir Tanrı her şeyi yaratmıştır ve her şeyi görür bilir iştir o en kudretlidir burada evet ortak kanıda olmakla birlikte şöyle bir sorun çıkıyor eğer Tanrı her şeyden üstünse neden insan gibi kendini anlamayacak aciz bir varlığa kendi varlığını kanıtlatmaya çalışıyor? Bunu neden başka yöntemlerle yapamaz mıydı veya kendisine yaraşır bir varlık yaratamaz mıydı da aciz bir insan varlık üzerinden bunları anlatmaya çalışıyor? Neden insanların anlaması için peygamber dediğimiz elçileri yeryüzüne gönderiyor gibi sorulara cevap verememesi üzerine deizme yöneldim. Deizm de farklı olan Tanrı evreni yaratmıştır der fakat bu evrene müdahale etmez yani evreni başından kurgulamıştır aynı bir saatin ayarlanması gibi ayarlamıştır Tanrı’nın ayarladığı şekilde devam edecek sonu

⁵³⁹ Frankl, İnsanın Anlam Arayışı, çev. Özge Yılmaz, 120-122.

⁵⁴⁰ Arslan – Arı, “Erikson’un Psikososyal Gelişim Dönemleri Ölçeğinin Türkçeye Uyarlama, Güvenirlilik ve Geçerlik Çalışması”, 55-56.

⁵⁴¹ Osmanoğlu, *Basamak Teorileri Açısından Dinî Gelişim, İnanç Gelişimi ve Eğitimi*, 85-87.

⁵⁴² Tekâmül Nazariyesi: Canlıların oluşumunu ve gelişimini evrimleşme süreciyle açıklamaya çalışan ve yaratılışa karşı çıkan felsefi görüş, evrim teorisi. Bkz. Mehmet Bayrakdar, “Tekâmül Nazariyesi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim: 24 Mayıs 2025); Zikri Yavuz, “Din ve Bilim İlişkisi”, *Din Felsefesi*, ed. Recep Kılıç – Mehmet

Sait Reçber (Ankara: Grafiker Yayınları, 2021), 365-388.

geldiğinde de evrenin de sonu gelmiş olacak. Bu arada geçen süreye Tanrı müdahale etmez.

Deizmdeki Tanrı buna şu şekilde cevap verir, evreni yaratmıştır ve ona müdahale etmediği için bununla ilgili yeryüzünde maddi daha doğrusu fiziksel bir kanıt bulunamaz. Felsefi açıklamalarla tanrının varlığı kanıtlanır. Aynı İslam felsefesinde peygamberlerin anlatılarında olduğu gibi, Tanrının varlığına dair anlatıların var olması gibi, deizmde de şu şekilde anlatı vardır en azından kendi açımdan ve bilimin de birçok alanda cevap verdiği üzere BigBang dediğimiz bir oluşum var evrenin oluşumu kısa bir şekilde anlatabilirim. Evren olmadan önce zaman ve mekân yoktu sonrasında evreni oluşturacak olan bütün parçacıklar tek noktada toplanıp bir anda genişlemeye başladı buna BigBang diyoruz. Bunda bazı soruların cevapsız olması gibi evrenin ötesinde ne var evrenden önce ne vardı oluşundan önce BigBang'den önce ne vardı gibi soruların cevapsız olması gibi. Tanrı var mıdır veya Tanrı'dan önce bir şey var mıydı gibi sorular anlamsız kalıyor çünkü eğer ki evrenden önce BigBang'den önce zaman ve mekan yoksa o zaman BigBang'den öncesinden de bahsedemeyiz evrenin ötesinden de. Bu durumda evrenin ötesinde var olabilecek tek bir varlık olabilir o da tanrıdır çünkü Tanrı bir varlık statüsünde sayılamaz o tam tanım gereği şey diyebileceğimiz bir şey olabilir ancak şey diye tanımlayabiliriz onu.”

Meslek Lisesi K7, Tanrı inancını korumakla birlikte, vahiy ve peygamberlik gibi dinî öğelere yönelik felsefi eleştiriler üzerinden deistik bir inanç biçimi benimsemiştir. Bu eğilimin temelinde İslam'ın Tanrı tasavvuru karşısında insanın sınırlılığı ile ilgili bilişsel sorgulama yer almaktadır. Evrim teorisi ve bilimsel verileri Tanrı'nın varlığına dair kanıtla dönüştürmesi sistematik düşünme eğiliminde olduğunu ortaya koymaktadır.

Meslek Lisesi K2; kendisini agnostik olarak tanımlamakta, bu düşüncenin temelinde ise evrim teorisi ve bilimsel düşünce olduğunu ifade etmektedir.⁵⁴³

“Agnostik olarak tanımlıyorum. *Dine ilgi duymuyorum*; bilime ilgi duyuyorum. Hayatı anlamlı kılanın hayatta yaşadığımız şeyler olduğunu düşünüyorum. Beni *agnostisizme* yönlendiren evrim teorisi oldu diyebilirim. Evrim teorisini araştırdım. Yalanlayabilecek hiçbir kanıt olmadığı için ona inanıyorum, ona inandığım için de dinden çıkmış gibi bir şey oluyorsun. Evrim teorisi ile ilgili ilk başta mikrop gibi şeylerden gelip oradan suya geçip sudan tekrar çıkıp en son insan formuna ulaşmayı ki zaten bilimde, biyolojide adaptasyon diye bir şey var adaptasyon ile evrim bağımlı biraz. Ben tiktok'ta gezinirken bir video gördüm onun üzerine araştırmıştım biraz, bu düşünceye öyle yöneldim. Ama hala beni avutabilecek bir şey görebilirimsem dine tekrar dönebilirim.”

Meslek Lisesi K2'nin araştırmaları sosyal medya etkileşimi aracılığıyla gerçekleşmiş ve ifadeleri yüzeysel ve popüler anlatılara dayanmaktadır. Bu onun kavramsal bilgiye sahip olmadığını göstermektedir. Şu anki tutumunun kesin ve katı bir ret durumundan ziyade *içsel bir arayış ve psikolojik boşluk olduğunu* göstermektedir.

⁵⁴³ Bkz. Yavuz, “Din ve Bilim İlişkisi”, Din Felsefesi, 365-388.

Sosyal Bilimler K13;

“Ben 7-12 yaş arası çok dindardım. Biraz felsefe okumaları yapmaya başladım erken başladım felsefe okumalarına evrene bakışım Tanrı kavramına ve kendime bakışım değişti. Çünkü kendimde bir şey fark ettim aslında ben kendimi Tanrı ile ilişkim üzerinden tanımlamaya çalışıyormuşum evrende yerimi Tanrı ile ilişkim üzerinden oturtmaya çalışıyormuşum ama şu kaniya vardım bence insan önce kendini bulmalı ve evrendeki yerini kendi üzerinden kendi doğruları üzerinden kendini olması gerektiği yerde olduğu hissi üzerinden tanımlamalı. Din ve bilim birbirine karşı çıkacak şeyler değil ama okuduğum farklı şeyler bana birbirleriyle uyuşmuyor gibi hissettiriyordu ve ben en son şey noktasına gelmişim inandığım şey bana samimiymişim gibi hissettirmiyordu ve ben samimi olmayan bir inançtansa samimi bir inançsızlığın daha doğru olduğuna karar verdim.”

Katılımcı ifadesinde çocukluk döneminde yüksek düzeyde dindar olduğunu belirtmiş, ancak felsefi okumalarla birlikte Tanrı algısında meydana gelen değişiklikten bahsetmiştir. Bu durum, Fowler’ın inanç gelişim kuramı bağlamında bireyin “*yapay-geleneksel inanç evresi*”⁵⁴⁴ den “*bireyselleşmiş-düşünsel inanç evresi*”⁵⁴⁵ne geçişini yansıtmaktadır. Özellikle Tanrı ile kurulan ilişkiyi sorgulaması ve “önce insanın kendini bulması gerektiği” yönündeki vurgusu, Frankl’ın *logoterapisinde* yer alan anlam arayışı çerçevesinde değerlendirilebilir.⁵⁴⁵ Bireyin tutarsız ya da yüzeysel bulunduğu bir inanç sistemini, varoluşsal düzeyde içselleştiremediği ve bu nedenle samimi olmayı öncelediği anlaşılmaktadır. Aynı zamanda bu tutum, Erikson’a göre ergenlik dönemi kimlik problemlerinin en yoğun yaşandığı dönem olan *kimlik kazanmaya karşı kimlik karmaşası* evresinin bir dışavurumu olarak da yorumlanabilir.⁵⁴⁶

Sosyal Bilimler K15;

“Günümüzde ateizm deizm oldukça yaygın, herhangi bir şey altında nitelendiremiyorum şu an çünkü daha henüz kendimi böyle bir şeye sokmak için gerekli birikimim olduğunu düşünmüyorum ama ailemden gelen bir inanca da sahip olmak istemiyorum sırf toplumumuzda yaygın olduğu için veya kültürden gelen bir inanca da sahip olmak istemiyorum. Gerçekten kendim araştırarak bilgi sahibi olarak mantığıma oturarak gerçekten kalbimde hissederek inandığım için bunu hayatımın şu anki evresinde deistim ateistim diye tasvir edemiyorum.”

Katılımcı ifadesinde ailesinden ve toplumdan aktarılan geleneksel inanç kalıplarını sorgulamakta; dinî yönelimini, bireysel düşünme, eleştirel değerlendirme ve rasyonel bilgi arayışı doğrultusunda şekillendirme çabası içinde olduğunu ifade etmektedir. Bu durum, katılımcının inanca yaklaşımında bilişsel sorgulama ve bilimsel tutarlılık arayışını ön plana çıkardığını göstermektedir. Bu bağlamda katılımcının ifadesi katılımcının benlik algısını

⁵⁴⁴ Osmanoğlu, *Basamak Teorileri Açısından Dinî Gelişim, İnanç Gelişimi ve Eğitimi*, 85-87.

⁵⁴⁵ Köse – Ayten, *Din Psikolojisi*, 70-71.

⁵⁴⁶ Köse – Ayten, *Din Psikolojisi*, 63.

ortaya koyma çabasında bulunduğu *bireyselleşmiş-düşünsel inanç* evresi ile ilişkilendirilebilir niteliktedir.⁵⁴⁷

Meslek Lisesi K8;

“Şu an çok bir tanım söyleyemem tam olarak şuyum diyemem ama agnostisizme daha yakınım. Agnostığım, deistim, ateistim diyemiyorum ama hala araştırma kafamda sorular falan var.”

Katılımcının bu ifadesi, kesin bir inanç kategorisine kendisini yerleştirememesi durumunu ve sorgulama sürecini ortaya koymaktadır. Katılımcı, “agnostisizme yakınlık” vurgusuyla mutlak bir inanç ya da inançsızlık yerine *araştırmaya açık ve esnek bir duruş* benimsemektedir. Bu ifade katılımcının, Fowler’ın inanç gelişim kuramı bağlamında değerlendirildiğinde, bireyin yapay-geleneksel inanç aşamasından bireyselleşmiş-düşünsel aşamaya geçiş sürecinde olduğunu göstermektedir.⁵⁴⁸

Meslek Lisesi K14;

“Pek inançlı biri olduğumu söyleyemem. Bir yaratıcıya inanıyorum ama bir yaratıcının peygamber göndereceğini düşünmüyorum çünkü mükemmel olan bir yaratıcıdan bahsediyoruz ve bize dinî öğretmek için birini göndermesine ihtiyacı olduğunu düşünmüyorum. Bize aklı verirken bunun hakkında şeyleri vereceğini de düşünüyorum bize bunun hakkında din hakkında veya yaratılışımız hakkında. Kimi kendini dine göre yetiştiriyor dinin kurallarına adıyor kendini ve bu şekilde doğru olduğunu düşünüyor kimisi kendi vicdanına göre neyin doğru neyin yanlış olduğunu düşünüyor. Bir varlığa inanıyorum çünkü hiçbir şey kendiliğinden var olmuyor bir tahta sırayı bile yapmak için bir insanın emeği lazım oluyor. Bir insanın da kendiliğinden var olma şeyi çok saçma geliyor.”

Meslek Lisesi K14, kendisini inançlı biri olarak tanımlamadığını ancak bir yaratıcı inancı taşıdığını belirtmiştir. Peygamberlik kurumu ve vahiy yerine akla dayalı bir güven geliştirmiştir. Ahlakın kaynağı olarak da vicdan ve aklı öncelemektedir. Yaratılışı da kelimada olduğu gibi nedensellik⁵⁴⁹ ilkesi ile açıklamaktadır. Bu yaklaşımı bireysel muhakemeye dayalı bir Tanrı inancı sergilemekte olup bireyselleşmiş bir arayış olarak değerlendirilebilir niteliktedir.

3.3.1.2. Kötülük Problemi/Tanrı'nın Adaleti

Bu alt tema, katılımcıların Tanrı inancına yönelik sorgulamalarında dünyadaki kötülüklerin, adaletsizliklerin ve eşitsizliklerin varlığı üzerinden geliştirdikleri eleştirel düşünceler temelinde oluşturulmuştur. Dine karşı mesafeli bir duruş sergileyen Sosyal Bilimler K3ve

⁵⁴⁷ Köse – Ayten, *Din Psikolojisi*, 69.

⁵⁴⁸ Osmanoğlu, *Basamak Teorileri Açısından Dinî Gelişim, İnanç Gelişimi ve Eğitimi*, 85-87.

⁵⁴⁹ Faruk Gün, “Kelam İlminde İllet-Ma'lûl İlişkisi/Nedensellik: Şerhü'l-Mevâkıf Örneği”, *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 8/3 (2024), 564-566.

K15, Meslek Lisesi K7 kodlu katılımcıların ifadeleri kötülük problemi üzerinden bilişsel sorgulama sürecini yansıtmaktadır. Bu bağlamda katılımcının ifadesi şu şekildedir:

“Beni düşündüren şey ben bir bakteriden kat ve kat büyüğüm ben mükemmel değilim Allah gibi mükemmel bir varlık neden kendisinden kat kat küçük canlılar yaratıp onları imtihandan geçirmeye ihtiyaç duyar onların kendisine tapmasını onların birbirine kötülük yapıp cezasını çekmesini ister? Kur’an’daki ben bir hazineydim bilinmek istedim yeterli gelmiyor hiçbir zaman. Neden insanların birbirine işkence etmelerine izin veriyor sonsuz güçlü mükemmel bir varlık bunu istemez benim sorgulamama sebep olan asıl soru bu aslında. Bazı insanlar çok kötü şartlarda yaşam sürerken bazıları aşırı konfor içinde bu nasıl bu ikisi adaletli oluyor Tanrı sonsuz adaletli ise? Beni asıl düşündüren şey bu işte.”

Sosyal Bilimler K15;

“İslam’da olduğu gibi gücü, kuvveti, kudreti sonsuz olan bizim aklımızla algılayamayacağımız kadar güçlü olan ama aynı zamanda benim için en enen önemlisi adaletli bir Tanrı olmalı. Tanrı’nın adil olduğu düşüncesi aslında beni biraz İslam’dan ayıran uzak tutan 15-16 yaşlarımda bu oldu adalet kavramıyla bazı yerlerde kopukluk yaşamam. Tabii ki şu an gerekli bilgiye çok fazla sahip olmadığım için bunu da araştıracağım. Mesela kader kavramı var İsrail Filistin’den örnek vereyim. O çocukların ölmesini kaderle bağdaştırıyorlar ve onların öbür hayatta mükâfatının daha fazla olacağını söylüyorlar ama ben onları gördüğümde veya acılarına şahitlik ettiğimde ne olursa olsun bunu hiçbir canlının tercih etmeyeceğini böyle bir kaderi o yüzden aklıma uymuyor böyle şeyler diyeyim.”

Katılımcıların ifadeleri değerlendirildiğinde, bazı gençlerin Tanrı anlayışlarını şekillendirirken dünyada karşılaştıkları acı, adaletsizlik ve zulüm gibi olguları dikkate aldıkları görülmektedir. Bu durum, Tanrı’nın merhamet ve adalet gibi sıfatlarının, bireylerin yaşamsal deneyimleriyle örtüşmediği noktalarda sorgulanmaya başlandığını; gençlerin bu çelişkiler üzerinden kötülük problemine yönelik kişisel çıkarımlar geliştirdiğini ortaya koymaktadır.

Gençlerin yaşadıkları adaletsizlik, acı ve eşitsizlik gibi deneyimler, Tanrı’nın merhamet ve adalet gibi sıfatlarını sorgulamalarına neden olmakta; bu da inançlarını yeniden değerlendirmelerine yol açmaktadır. Bu durum, bireyin kimliğini oluşturma sürecinde yaşadığı sorgulamalarla Erikson’un *psikososyal gelişim kuramına*, inancı kişisel deneyim ve akıl süzgecinden geçirme çabasıyla Fowler’ın *inanç gelişim kuramına* ve anlam arayışını merkeze almasıyla Frankl’in *logoterapi yaklaşımına* denk düşmektedir.⁵⁵⁰

⁵⁵⁰ Bkz. Karacoşkun, “Gelişim Kuramları ve Dönemlerine Genel Bir Bakış”, 102-103; Ayşe Şule Yüksel, “Dini Gelişim”, *Din Psikolojisi* ed. Mustafa Doğan Karacoşkun (Ankara: Grafiker Yayınları, 2021), 14; Karacoşkun, “Modern Psikolojide Dine Yaklaşımlar”, 52-53.

3.3.1.3. Dinî Kurumlara ve Temsillere Eleştirel Yaklaşım

Katılımcıların bir kısmı, dinî inançla ilgili sorgulamalarını dinî kurumlar, temsiller ve bu kurumları temsil eden kişi ya da yapıların tutumları üzerinden şekillendirmektedir. Özellikle Sosyal Bilimler Lisesi'nden K5 ve K9 ile Meslek Lisesi'nden K3, K4, K8, K12, K13 ve K14 numaralı katılımcılar, dinî inançla kurdukları ilişkide, günlük yaşamda karşılaştıkları dinî pratiklerin ve söylemlerin, kendi ahlakî anlayışları ve değer yargılarıyla örtüşmediğini belirtmiş; bu durumun zamanla inanca karşı daha mesafeli bir duruş geliştirmelerine yol açtığını ifade etmiştir. Dinî temsil eden insanların tutarsız davranışları, baskıcı söylemler ya da dinî araçsallaştırılması gibi unsurlar bu katılımcıların inanca yönelik eleştirel bir tutum geliştirmelerine zemin hazırlamıştır. Özellikle meslek lisesi öğrencilerinden gelen eleştirilerin sayıca ve içerik bakımından daha yoğun olması, bu gruptaki gençlerin dinî otoriteyle daha çatışmalı bir deneyim yaşadığını ve dinî temsil biçimlerine karşı daha mesafeli bir yaklaşım geliştirdiklerini göstermektedir. Bu fark, inancın bireysel boyutunun ötesinde, sosyo-kültürel çevrenin ve kurumsal temsillerin inançla kurulan ilişkiyi ne ölçüde etkileyebildiğine dair önemli bir ipucu sunmaktadır. Bu kapsamda katılımcı ifadelerinden bazıları şunlardır.

Sosyal Bilimler K9;

"Deizm agnostisizmden daha saçma geliyor bana." ... "Agnostisizm çok mantıklı demem belki ama ateizm ve türevleri arasında en mantıklı gelen o. İnsan bilemez cidden bence İslam'da da var bu, insan tam anlamıyla bilemez ki. İslam da bir iman inancı iman ediyorsunuz bu var diye. Net bir bilgi yok ortada, olsa herkesin inanması gerekir ki inanacak bir şey olmaz bir bilgi olur o. Agnostisizm bir tık daha mantıklı gelse de deizm saçma geliyor."

Bu ifade ile katılımcı hem teistik yaklaşımdaki imanın doğasını hem de agnostik düşüncenin epistemik yapısını sezgisel olarak kavradığına işaret etmektedir. Yine Sosyal Bilimler K9 dinî yapıların ve toplumsal bazı durumların kendisini inançtan uzaklaştırdığını, kendisini herhangi bir inanca yakın bulmadığını şu şekilde ifade etmektedir:

"Bir dine inanmama sebebim, öncesinde Müslüman'dım büyüdükçe ülkenin durumu, tarikatlar, yaşanan olaylar bunların dinden soğutması etkiledi. Bu gençler arasında çok var. Tarikatlar çok etkiliyor insanı."

Katılımcının inançtan uzaklaşma nedeni tamamen bireysel sorgulamadan değil; toplumsal dindarlığın yozlaşmış tezahürlerinden duyduğu rahatsızlıktan kaynaklanmaktadır. Dindar görünen kişilerin tutarsız davranışları, inancı itibarsızlaştıran yapıların (örneğin tarikatlar) etkisi, bireyde ahlakî çelişki algısı oluşturmuştur. Bu, dinî bağın kopmasında sık görülen bir örüntüdür.⁵⁵¹ Katılımcının ifadesi, Erikson'un psiko-sosyal gelişim kuramı açısından " Kimlik

⁵⁵¹ Hökelekli, *Çocuk, Genç, Aile Psikolojisi ve Din*, 99-104.

Kazanmaya Karşı Kimlik Karmaşası" evresiyle ilişkilendirilebilir niteliktedir. Ergen bu dönemde sevdiği beğendiği birini rol model olarak taklit etme eğilimindedir. Kimlik arayışı içinde ilgisi karşı cinse, kahramanlara, dinî konulara ve fikirlere yönelmiştir. Bu sürecin sağlıklı atlatılması sonucu bir kimlik edinilirken sağlıklı atlatamayan bireyler kimlik karmaşası yaşamaktadır.⁵⁵²

Bununla birlikte peygamberliğe dair görüşleri sorulduğunda *"Dinler için kendi içerisinde doğru bir uygulama."* ; Allah deyince nasıl bir varlık tahayyül ediyorsunuz sorusuna ise, *"Bence Allah için doğru tanım bugün kullanılan tanım İslam'daki tanım. Hristiyanlıktaki tanım saçma."* ifadesinde bulunmuştur.

Sosyal Bilimler K9 herhangi bir dine bağlı hissetmediğini açıkça ifade etmekte, bununla birlikte dinin toplumlar için gerekli olduğunu savunmakta ve bu mesafenin geri dönüşsüz olmadığını ekleyerek samimiyet arayışını dile getirmektedir. Bu ifadeden katılımcı ile din arasındaki uzaklığın sebebinin dinin kötüye kullanımı olduğu anlaşılmaktadır. İfadesi ise aşağıdaki gibidir:

"Ben İslam üyesi değilim herhangi bir dine inanmıyorum şu anda. Ama din toplumlar için gerekli. Din olmasa toplumlar bence bu kadar bir arada kalamazdı. Dinî bu açıdan gerekli buluyorum."

Katılımcı, inançtan uzak olduğunu belirtmekle birlikte dinin sosyolojik işlevini kabul etmektedir. Din, burada sosyal düzenin devamlılığı için gerekli görülmektedir.

"Kendi kafamda çok sorgulardım. Samimiyetsiz bir dine inanmaktansa hiç inanmayayım belki ilerde geri dönünce daha samimi olur."

Bu ifade, bireyin radikal inançsızlıktan ziyade dinî aidiyeti ertelenmiş bir potansiyel olarak gördüğünü göstermektedir. Bu durum, Fowler'ın inanç gelişim kuramında *"Bireyselleşmiş-Düşünsel İnanç"* aşamasına karşılık gelmektedir.⁵⁵³ Katılımcı, mevcut inanç sistemini sorgulamakta, yeni bir yapı inşa etmeden eski yapıya dönmeyi tercih etmemektedir.

Sosyal Bilimler K9; deizmi eleştirirken agnostisizm yaklaşımının deizme göre daha mantıklı olabileceğini *"İnsan bilemez cidden bence İslam'da da var bu, insan tam anlamıyla bilemez ki."* ifadeleriyle yine İslamî bakış açısı üzerinden yorum yapmaktadır. Ancak yine de kararsız bir kabul noktası yerine açık uçlu bir pozisyon benimsemektedir. Katılımcının ifadesi, inançsızlık yöneliminin gerekçeleri ile birlikte gençler arasında yaygınlaşan dinî sorgulamanın psikolojik ve sosyokültürel nedenlerini yansıtmaktadır.

⁵⁵² Gürses – Kılavuz, "Erikson'un Psiko-Sosyal Gelişim Dönemleri Teorisi Açısından Kuşaklararası Din Eğitimi ve İletişiminin Önemi", 157.

⁵⁵³ Osmanoğlu, *Basamak Teorileri Açısından Dinî Gelişim, İnanç Gelişimi ve Eğitimi*, 86-87.

Bununla birlikte katılımcılardan bazılarının ifadeleri şu şekildedir:

Meslek Lisesi K4;

“Dine tam olarak ilgi duymuyorum bunun sebebi etrafımdaki dine ilgi duyuyorum diyen kişiler beni birazcık itiyor. Ben İmam Hatip’te okudum ortaokulu din hocam mesela dövmüştü beni şiddet gösteriyordu. Ben tam olarak dinî açıdan değil de iyi bir insan olmayı hedefliyorum.”

Meslek Lisesi K8;

“Din gerekli aslında. Aslında din değil de Müslümanlık doğru yaşanırsa eğer öyle bir şey de varsa çok doğru bir şey. İnsanların yalan söylememesi hırsızlık yapmaması bunlar zaten olması gereken şeyler insanların bunları dinleri için yapması saçma geliyor bunları insanların insan olduğu için yapması lazım bir hayvana yardım etmek bir yaşlıya ya da zor durumda olan birisine ya da çevrenden dışarıdan birisine. Bunlar insan olduğun için yapılması gereken şeyler diye düşünüyorum. Bunları Müslüman olanlar da yapmıyor dediğim gibi insan olmakla alakalı bir şey. Aslında benim bir varlığa inanmama gibi sebebim yok ilk başta beni şey yapan içimde bir şey hissedememe sonra birkaç bilgi falan gördüm dayım deist onunla da konuşuyordum aklıma yatıyordu annemler falan Müslüman annemler falan konuşuyordu, aslında beni dinden soğutan şey tam olarak İslam değil Mü’minler mi artık onu yaşayan insanlar diyeyim.”

Katılımcıların ifadelerinde toplumsal temelli sorgulamaların da etkili olduğunu göstermektedir. Katılımcılardan biri, dinî temsilcilerle yaşadığı olumsuz deneyimler nedeniyle kurumsal dine mesafe koyarken, diğeri ahlaki davranışların dinî gerekçelerle değil, insan olmanın bir sonucu olarak yaşanması gerektiğini savunmaktadır.

Meslek Lisesi K8 ifadesinde, ahlaki davranışların insan olmanın doğasıyla ilişkili olduğu vurgulanmaktadır. Bu, Kohlberg’in en üst düzeyde tanımladığı, ahlaki kararların evrensel insani değerlere dayandırılması ile örtüşür niteliktedir. Katılımcı, dinî gerekçelerinden bağımsız bir vicdanî ahlak savunmaktadır.⁵⁵⁴

Meslek Lisesi K4’ün ifadesi, otorite figürü olarak görülen din hocasından şiddet görmesi nedeniyle dinî yapıya duyulan güvenin sarsıldığını göstermektedir. Bu durum, bireyin gelişimsel olarak kimlik oluşturma sürecinde dinî otoriteyle çatışma yaşadığını ve bu çatışma sonucu kimlik karmaşası yaşama riskini yansıtmaktadır. Aynı zamanda “iyi insan olma” idealini din dışı bir değer olarak konumlandırması da kimlik oluşumunda bireysel temellerin bir işaretidir.⁵⁵⁵

⁵⁵⁴ Karacoşkun, “Gelişim Kuramları ve Dönemlerine Genel Bir Bakış”, 107-108.

⁵⁵⁵ Karacoşkun, “Gelişim Kuramları ve Dönemlerine Genel Bir Bakış”, 102-103

3.3.1.4. Dinî Belirsizlik ve İnanç Kaybı

Katılımcıların bir kısmı, inançla kurdukları ilişkiyi kesin sınırlarla tanımlamaktan kaçınmakta ne tam anlamıyla inanan ne de açık bir biçimde inançsız olduklarını ifade etmektedir. Sosyal Bilimler Lisesi katılımcılarından K3, K5, K9, K11, K13, K15 daha çok herhangi bir dine ait hissetmediklerini ve inançlarını nötr ya da mesafeli bir düzeyde konumlandıklarını belirtirken, Meslek Lisesi katılımcıları arasında K2, K3, K8 kendisini agnostik, K7, K12, K14 kendisini deist ya da K13 kendisini ikisinin arasında tanımlamasıyla dikkat çekmektedir. Bu bağlamda dinî belirsizlik ve inanç kaybı alt teması bağlamında ifadeleri bulunan katılımcılar Sosyal Bilimler K3, K5, K9, K11, K13, K15; Meslek Lisesi K2, K4, K7, K8, K12, K13'dür. Bu durum, inançtan doğrudan kopuş değil, yönünü henüz belirlememiş bir belirsizlik hâlini ortaya koymakta; aynı zamanda bireylerin geleneksel dinî aidiyetlerden uzaklaşarak kişisel bir anlam ve inanç zemini oluşturma çabasına işaret etmektedir. Özellikle bu belirsizlik durumu, hem inanç kaybına yönelik bir eğilimi hem de yeniden yön bulma ihtimalini aynı anda barındırarak, gençlerin dinî kimliklenme sürecinde yaşadığı geçişsel bir evreyi yansıtmaktadır. Katılımcılardan bir kısmı bu belirsizliği şu şekilde ifade etmiştir.

Sosyal Bilimler K13;

“...inandığım şey bana samimiymişim gibi hissettirmiyordu ve ben samimi olmayan bir inançtansa samimi bir inançsızlığın daha doğru olduğuna karar verdim. Ve şuna karar verdim bence insan inancı ve ilişkisinde kendini nerede doğru ve evde hissediyorsa o şekilde hareket etmeli. Bir üst varlığa inanmak çok güzel bir şey çünkü insanın evrende bir amaca sahip olma hissini sağlayan bir şey ama ben evrenin oldukça kaotik olduğunu düşünüyorum. Bu kaotikliğin ciddi bir düzene de sebep olduğunu düşünüyorum bu kaotik düzen içinde bir üst varlık inancına pek sahip olamıyorum”

Sosyal Bilimler K13 inançsızlık halini samimiyet arayışı temeliyle açıklamaktadır. Kendisini herhangi bir dine bağlı hissetmediğini ifade eden Sosyal Bilimler K13, din araştırmalarına ilgi duymaktadır. Sürecin felsefî sorgulamalarla başladığını ifade ederek bu süreci samimi bir inançsızlık hali olarak tanımlamaktadır. Bu bağlamda; *“Tanrı var mıdır yok mudur bilemiyorum ama bu Tanrı varsa da evrene müdahale etmiyordur. İyi ve kötünün ötesinde biraz Hint inanışında olduğu gibi karma ve dharma mevsusu vardır. Tanrı'nın yarattığı evrende bir düzen olması gerekiyordur ve yarattığı her şeyin buna uyduğu takdirde yarattığı şeyler Tanrı'nın kendisine uyacaktır. Yaratılan her şey onları yaratan şeye uyumlanmak için vardır bir Tanrı varsa. Çeşitli karmalarla biz dharmaya uyumlanmaya çalışıyoruzdur hayat yolculuğumuzda bir kedi de bir insan da yaratıcısına uyumlanmaya çalışıyordur aslında.”* ifadesi ile deizme yakınlaşmakta ancak bu kavrama bağlı kalmaksızın kendi ruhsal yolculuğunu esas almaktadır. Sosyal Bilimler K13'ün bu yaklaşımı içsel bir anlam arayışının da bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır.

Sosyal Bilimler K11;

“Şu an yaşayış olarak da inanç biçimi olarak da İslam’a yakın değilim. Ama dinin gerekli olduğunu insanların belli bir düzen içinde yaşayabilmesi gerektiğini düşünüyorum. Bu tamamen doğal olarak gelişebilecek bir şey değil bence dünya üzerinde herkes farklı bir yerde yetişiyor farklı kültürlerin farklı medeniyetlerin etkisinde yetişiyor onları eşitleyecek bir araç lazım din de o yüzden gerekli olabilir. Beni uzaklaştıran da yaşayış şekli Kuranda da öyle diyor galiba hani çok fazla kötülük işledikten sonra insanın kalbi soğumaya başlar uzaklaşır gibi şeyler söyleniyor benimki de öyle olmuş olabilir. Büyümenin ergenliğin etkisiyle belki daha özgür yaşayayım kafası. İnanmamayı tercih ediyorum ama ben, hayatı anlamlı kılan hiçbir şey yok.”

Sosyal Bilimler K11’in ifadesi, dinî inançtan uzaklaşma sürecinin yalnızca bilişsel düzeyde değil, duygusal ve ahlakî boyutlarda şekillendiğini göstermektedir. Katılımcı İslam inancına yakın olmadığını belirtmekle birlikte, tamamen olumsuz bir ret içerisinde olmayıp dinin gerekliliğini benimsediğini göstermektedir. Katılımcının dinden uzaklaşma gerekçesi *“Kur’an’da da öyle diyor galiba hani çok fazla kötülük işledikten sonra insanın kalbi soğumaya başlar uzaklaşır gibi şeyler söyleniyor.”* ifadesiyle suçluluk duymasıdır. “Benimki de öyle olmuş olabilir. Büyümenin ergenliğin etkisiyle belki daha özgür yaşayayım kafası.” ifadesi de dinden kopuşun bilinçli ve bilişsel düzeyde olmayıp içsel bir mücadeleden kaynaklandığını göstermektedir. Daha sonra “İnanmamayı tercih ediyorum ama ben, hayatı anlamlı kılan hiçbir şey yok.” ifadesi ise, içsel olarak inanç ile anlamı özdeşleştirdiğini ortaya koyar niteliktedir.

Sosyal Bilimler K3;

“Dinî bir inancım yok, Allah inancım da yok ama dine felsefe olarak herhangi bir düşmanlığım da yok hatta dinî ritüelleri oldukça huzur verici buluyorum. Seviyorum yani dinlemeyi izlemeyi falan. Dinî açıdan dine aşırı bir uzaklığım da yakınlığım da yok. Nötr olarak tanımıyorum. Radikal değilim yani bir gün görüşlerim değişebilir nasıl daha önce değişti yarın öbür gün de benim fikrimi değiştirecek bir şey görebilir ve farklı bir şey düşünebilirim.”

Katılımcı açıkça “Dinî bir inancım yok, Allah inancım da yok” diyerek inançsızlığını belirtmektedir. Ancak aynı zamanda dine karşı düşmanca bir tutum geliştirmemiş aksine dinî ritüelleri huzur verici bulduğunu ve nötr kaldığını ifade etmiştir. Bu, net bir kopuş değil; daha çok bir belirsizlik halini yansıtmaktadır.

Meslek Lisesi K12;

“Kendimi sadece Tanrı’ya bağlı olarak değerlendiriyorum.”

Katılımcı, herhangi bir dinî yapıya bağlılık belirtmeden inancını doğrudan Tanrı’yla ilişkilendirmekte; bu da daha sade, içsel ve kişisel bir inanç anlayışını yansıtmaktadır. Katılımcı bu ifadeye göre anlam arayışını bireysel düzlemde sürdürdüğünü ortaya koymaktadır.

Katılımcı ifadeleri, kişisel, sorgulayıcı ve geçişken bir pozisyon çizmektedir. Her biri farklı yoğunlukta ve gerekçeyle dinî aidiyetin dışına çıkmış ancak bunu düşmanca ya da mutlak bir reddedişle değil içsel bir sorgulama ve bireysel anlam arayışı üzerinden temellendirmiştir. Bu yönüyle katılımcı ifadeleri, inançla kurulan ilişkinin bireysel sorgulamalar, duygusal tutarlılık, anlam arayışı temelinde şekillenme ihtiyacını ortaya koymaktadır. Bu süreçte katılımcılar içsel tutarlılığa önem vermekte ve inanç ile inançsızlık arasında açık uçlu bir pozisyon çizmektedir. Bu bağlamda katılımcı ifadeleri Fowler'ın inanç gelişim kuramı bağlamında değerlendirilebilir nitelikte olup bireyselleşmiş bir inanç ya da inançsızlık biçimi geliştirdiklerini ortaya koymaktadır.⁵⁵⁶ Bu yönelimler, aynı zamanda Erikson'un psikososyal gelişim kuramında yer alan "kimlik kazanmaya karşı kimlik karmaşası" evresiyle de örtüşmektedir.⁵⁵⁷ Katılımcıların çoğu, henüz netleşmiş bir dinî kimliğe sahip olmamakla birlikte, bu belirsizliği farkında olarak yaşamakta ve kimlik inşasını bilinçli biçimde sürdürme arzusu göstermektedir. Özellikle "değişebilirim" ya da "kendimi evde hissettiğim yerde olmalıyım" gibi ifadeler, bu arayışın gelişimsel bir sürece işaret ettiğini göstermektedir.

Son olarak, Sosyal Bilimler K13'ün ifadesinde bulunduğu gibi, bireyin kaotik evrende dahi anlam bulma isteği Frankl'ın logoterapisi çerçevesinde değerlendirilebileceğini göstermektedir.⁵⁵⁸ Bu yaklaşım, klasik inanç biçimlerinden uzaklaşsa da insanın metafizik bir bağ kurma ihtiyacının sürdüğünü düşündürmektedir.

Bu üç kuramsal çerçeve birlikte ele alındığında, genç bireylerin dinî kimlik, Tanrı inancı ve anlam arayışına dair yönelimlerinin düşünsel derinliği olan ve zaman içinde dönüşebilecek bir bireysel inanç inşası süreci olduğunu söylemek mümkündür.

3.3.1.5. Din Dışı Ahlaki Yaşam Savunusu

Katılımcıların bir bölümü, ahlaki tutum ve davranışların yalnızca dinî inançla temellendirilemeyeceğini; ahlaklı olmanın, insan olmanın doğal bir sonucu olduğunu ifade etmektedir. Meslek Lisesi'nden K3, K4, K8ve K14 ile Sosyal Bilimler Lisesi'nden K5, K9, K11, K13 ve K15 numaralı katılımcılar, ahlaki değerlerin dinî motivasyondan bağımsız olarak insan olmanın sorumluluğu ile içselleştirilebileceğini dile getirmiştir. Bu bağlamda katılımcı ifadelerinden bir kısmı sunulmuştur.

Meslek Lisesi K3ahlâkın dinle sınırlı olmadığını, din dışı bir yaşam biçiminin de erdemli olabileceğini savunarak şöyle demiştir:

"Müslümanlardan daha iyi davranıyorum mesela davranış anlamında. Benim dinim davranışlarımı hiç etkilemedi. Küçükken de en azından kendime göre çok saygılı bir insandım çok yardımsever bir insandım agnostik olduktan sonra da bu hiç değişmedi. Dürüst olduğumu düşünüyorum, pembe yalanlar söylerim çok

⁵⁵⁶ Osmanoğlu, *Basamak Teorileri Açısından Dinî Gelişim, İnanç Gelişimi ve Eğitimi*, 86-87.

⁵⁵⁷ Arslan – Arı, "Erikson'un Psikososyal Gelişim Dönemleri Ölçeğinin Türkçeye Uyarlama, Güvenirlik ve Geçerlik Çalışması", 55-56.

⁵⁵⁸ Frankl, *İnsanın Anlam Arayışı*, 120-122.

söylerim hatta kimsenin kalbini kırmak istemediğim için çok söylerim bunu geçersek dürüstüm, size bile hiç yalan söylemedim bugüne kadar.”

Meslek Lisesi K4 ise “Ben tam olarak dinî açıdan değil de iyi bir insan olmayı hedefliyorum.” diyerek insan olmanın ahlak için yeterli olduğu görüşünü savunmuştur. Meslek Lisesi K8ahlaki davranışların dinî motivasyondan bağımsız olarak insanlık temelinde yapılması gerektiğini savunurken şöyle demiştir:

“Yalan söylememek, hırsızlık yapmamak bunlar zaten olması gereken şeyler... insanların bunları dinleri için yapması saçma geliyor... insan olduğun için yapılması gereken şeyler.”

Bu alt temada öne çıkan ifadeler, gençlerin ahlaki tutumları yalnızca dinî kurallar çerçevesinde değil, insan olmanın sorumluluğu ve vicdanî farkındalık temelinde değerlendirdiklerini göstermektedir. Bu bağlamda katılımcı ifadeleri, *Kohlberg’in Ahlaki Gelişim Kuramı* ile doğrudan ilişkilidir. Katılımcıların dinî otoriteye dayanmadan evrensel etik değerleri savunmaları, Kohlberg’in “evrensel etik ilkeler” düzeyine karşılık gelmektedir.⁵⁵⁹ Bu evrede birey, doğruyu otorite ya da gelenekler değil, vicdanı ve evrensel insani ilkeler doğrultusunda belirlemektedir.

3.3.1.6. Geri Dönüşe Açıklık

Katılımcıların bir kısmı, dinî inançla kurdukları ilişkide kesin bir kopuş yaşamaktan ziyade, zamana ve deneyime bağlı olarak değişebilecek açık uçlu bir duruş sergilemektedir. Sosyal Bilimler Lisesi’nden K3, K9, K11, K13, K15 ve Meslek Lisesi’nden K2 numaralı katılımcılar, geçmişte inançlı olduklarını ancak çeşitli bireysel, toplumsal ve düşünsel nedenlerle inançla aralarına mesafe koyduklarını ifade etmiştir. Buna rağmen çoğu, dinî değerlere tamamen kapalı olmadıklarını; ilerleyen süreçte yeniden bir inanç sistemine yönelme ihtimallerinin bulunduğunu belirtmiştir. Bu tutum, inançsızlıktan ziyade bir geçiş hâlini ve anlam arayışını yansıtmaktadır.

Sosyal Bilimler K3;

“Dinî bir inancım yok, Allah inancım da yok ama dine felsefe olarak herhangi bir düşmanlığım da yok hatta dinî ritüelleri oldukça huzur verici buluyorum. Seviyorum yani dinlemeyi izlemeyi falan. Dinî açıdan dine aşırı bir uzaklığım da yakınlığım da yok. Nötr olarak tanınılıyorum. Radikal değilim yani bir gün görüşlerim değişebilir nasıl daha önce değişti yarın öbür gün de benim fikrimi değiştirecek bir şey görebilir ve farklı bir şey düşünebilirim.”

Sosyal Bilimler K15;

⁵⁵⁹ Salı, “Ahlak Gelişimi”, 284.

“Günümüzde ateizm deizm oldukça yaygın, herhangi bir şey altında nitelendiremiyorum şu an çünkü daha henüz kendimi böyle bir şeye sokmak için gerekli birikimim olduğunu düşünmüyorum ama ailemden gelen bir inanca da sahip olmak istemiyorum ... Deizmde olduğu gibi Tanrı bizi yarattıktan sonra başı boş bıraktı bu gibi inançlar bana mantıklı gelmiyor. Ben bir yaratıcının olduğuna kendi nezdinde inanıyorum çünkü diğer türlüsünü düşündüğümde çok başıboş hissettiriyor aklen de mantığıma da uymuyor kalbime de uymuyor. O yüzden böyle bir evren varsa bu kadar güzelse her şey bu düzende illaki bunun bir yaratıcısı vardır. Daha henüz onu bulabilmiş değilim ama dediğim gibi bilgi seviyesine inanarak bulmak istiyorum başı boş bir inanca sahip olmak istemiyorum. Hayatı anlamlı kılan bir yaşama amacının olması. Biri aşk için yaşar, biri para için yaşar, biri ailesi biri dinî inancı için yaşar gerçekten bu hayatta yaşayacağın zamanı değerli görüp başıboş geçirmemek.”

Meslek Lisesi K2;

“Agnostik olarak tanımlıyorum. Dine ilgi duymuyorum bilime ilgi duyuyorum. Hayatı anlamlı kılanın hayatta yaşadığımız şeyler olduğunu düşünüyorum. Beni Agnostisizm mi yönlendiren evrim teorisi oldu diyebilirim. Evrim teorisini araştırdım yalanlayabilecek hiçbir kanıt olmadığı için ona inanıyorum ona inandığım için de dinden çıkmış gibi bir şey oluyorsun. Evrim teorisi ile ilgili ilk başta mikrop gibi şeylerden gelip oradan suya geçip sudan tekrar çıkıp en son insan formuna ulaşmayı ki zaten bilimde biyolojide adaptasyon diye bir şey var adaptasyon ile evrim bağımlı biraz. Ben tiktok'ta gezinirken bir video gördüm onun üzerine araştırmıştım biraz bu düşünceye öyle yöneldim. Ama hala beni avutabilecek bir şey görebilirimse dine tekrar dönebilirim.”

İfadelerden hareketle meslek lisesi katılımcıları arasında kendini deist, agnostik ya da dine mesafeli konumlandıran sekiz öğrenciden yalnızca biri, inanç dünyasına yeniden yönelme ihtimaline açık bir ifade kullanmıştır. Bu durum, genel olarak meslek lisesi öğrencilerinde daha net ve kesin bir kopuş eğiliminin öne çıktığını göstermektedir. Buna karşın, sosyal bilimler lisesinde dine mesafeli duran katılımcıların çoğu, mevcut inançsızlık ya da kararsızlık hâlini nihai bir duruş olarak değil; değişime açık, esnek ve sorgulayıcı bir sürecin parçası olarak ifade etmektedir. Dikkat çeken bir diğer nokta ise, sosyal bilimler lisesi öğrencilerinin bu yaklaşımı doğrudan deizm ya da agnostisizm gibi tanımlı eğilimlerle ilişkilendirmemesi; bunun yerine bireysel düşünme, entelektüel arayış ve içsel tutarlılık üzerinden konumlandırmasıdır.

Katılımcıların ifadeleri, Fowler'ın “bireyselleşmiş-düşünsel inanç” aşamasına denk düşen, sorgulayıcı ve kişisel deneyimle şekillenen bir inanç çabasına işaret ederken, aynı zamanda Erikson'un “kimlik kazanmaya karşı kimlik karmaşası” evresi ile örtüşen bir dinî kimlik arayışına da zemin hazırlamaktadır. Bu bağlamda, geri dönüşe açıklık, katılımcıların dinî inanca yönelik içsel bir kapıyı tamamen kapatmadan, daha sağlam bir temele oturtma arzularını ortaya koymaktadır.⁵⁶⁰

⁵⁶⁰ Osmanoğlu, *Basamak Teorileri Açısından Dinî Gelişim, İnanç Gelişimi ve Eğitimi*, 86-87; Arslan – Arı, “Erikson'un Psikososyal Gelişim Dönemleri Ölçeğinin Türkçeye Uyarlama, Güvenirlilik ve Geçerlik Çalışması”, 55-56.

Kısaca belirtmek gerekirse okul türlerinden sosyal bilimlerde K3, K5, K9, K11, K13, K15 dinlere karşı mesafeli olduğunu belirtmektedir. Bu ifadeler göz önünde bulundurulduğunda, katılımcılar kendilerini mutlak bir kesinlikle bir eğilime dâhil etmemekte, yakınlıklarını belirtmemekte ve bu sorgulamalar bireysel arayış temelinde şekillenmektedir. Katılımcılarda tespit edilen inançtan uzaklaşma eğilimi daha çok eleştirel düşünme, bireysel inanç geliştirme, kimlik gelişimi, din istismarı, çevre etkisi gibi kişisel ve kültürel sebeplere bağlanmakta ve bilgiye dayalı bir inanç geliştirilmek istenmektedir. İfadeler dinî mesafeye rağmen dine veya Tanrı fikrine düşmanlık barındırmamakta, aksine hayranlık içeren ifadeler de yer almaktadır. Katılımcılar tarafından bu pozisyonların bir kesinlik içermediği de vurgulanmaktadır. Bu tutumlar gençlerin ergenlik dönemine özgü kimlik inşası ve bilişsel gelişim süreçleri ile örtüşür mahiyettedir.⁵⁶¹

Ayrıca, Sosyal Bilimler Lisesi'nde dinle arasına mesafe koyan katılımcıların, deizm veya agnostisizm gibi net inanç kategorilerine yönelmekten kaçınması; buna karşın Meslek Lisesi'nde bu tür yönelimlerin daha açık ve tanımlı şekilde ifade edilmesi, dikkat çekici bir karşıtlık oluşturmaktadır. Bu fark, gençlerin inançla kurduğu ilişkinin yalnızca bireysel düşünsel süreçlere değil, aynı zamanda sosyo-kültürel çevreye, eğitim ortamına ve yaşam deneyimlerine de bağlı olduğunu göstermektedir. Sosyal bilimler öğrencilerinin inanca yönelik sorgulamalarını daha çok entelektüel temelli, içsel bir yeniden anlamlandırma çabasıyla yürüttükleri; buna karşılık meslek lisesi öğrencilerinin daha çok çevresel hayal kırıklıkları ve otoriteye yönelik tepkiler sonucu daha oluşmuş mesafeler yaşadıkları gözlemlenmiştir. Bu durum, araştırmanın özgün katkılarından biri olarak değerlendirilebilir; zira farklı okul türlerinden gelen gençlerin inançla kurdukları ilişki biçimleri, onların eleştirel düşünme becerileri, bilişsel düzeyleri ve kültürel altyapılarıyla doğrudan bağlantılı olarak farklılaşmaktadır.

Sonuç olarak nitel verilerin analizine göre meslek lisesinde araştırmaya katılan 15 katılımcının 3'ü (K2, K3, K8) agnostik eğilim (%20), 3'ü (K7, K12, K14) deistik eğilim (%20), 1 tanesi (K13) agnostik deist eğilim (%6,6), 1 tanesi de dine karşı uzak (%6,6) olduğunu belirtmektedir. Buna göre meslek lisesi öğrencilerinin toplamda 8'i (%53,3) geleneksel teist inanç anlayışından farklılaşan bir yönelim sergilemektedir.

Sosyal bilimlerde ise inanca yönelik mesafeli bir tutum sergilediği belirlenen K3, K5, K9, K11, K13, K15 meslek liseli katılımcıların aksine deistik ve agnostik söylemlere eleştirel yaklaşmıştır. Katılımcıların ifadelerinde dikkat çeken nokta mutlak bir inançsızlık değil, metafizik bir anlam arayışına dayalı sorgulamadır. Sosyal bilimlerden K1, K2, K4, K6, K7, K8, K10, K12, K14 ise çeşitli sorgulama evrelerine rağmen Tanrı inancına ve dinî kimliklerine bağlılıklarını sürdürmektedir. Aynı şekilde araştırmamıza sosyal bilimler lisesinden katılan 15 öğrencide deizm, agnostisizm eğilimi görülmediği gibi bu öğrenciler deizm ve

⁵⁶¹ Kula, "Gençlik Döneminde Kimlik ve Din", 47-63; Köksal Akyol, *Erken Çocukluk Döneminde Gelişim II*, 116; Yavuzer, *Çocuk Psikolojisi*, 285-286.

agnostisizme karşı eleştirel bir tutum sergilemiştir. Sosyal bilimlerde katılımcıların 6'sı (%40) dine karşı mesafeli bir tutum çizerken dinin gerekli olduğunu, Tanrı'nın İslam'da tabir edildiği şekilde olması gerektiğini, peygamberlerin ahlakının örnekliğini felsefi düzlemde değerlendirmiş ve geri dönüşe açık bir pozisyon çizmiştir. Bu şüphe ve sorgulamaların temelinde ise gelişim dönemi özellikleri gereği dinî yeniden konumlandırma bireyselleştirme ihtiyacının yatmakta olduğu gözlemlenmiştir.

Kandemir'in çalışmasında katılımcıların %2,3'ünün deizm eğilimi gösterdiği,⁵⁶² Yılmaz'ın çalışmasında imam hatip liseli öğrencilerin güçlü bir Tanrı ve peygamber inancına sahip olduğu ve deizm agnostisizm gibi eğilimler göstermediği,⁵⁶³ yine Kandemir'in çalışmasında imam hatip liseli 1 öğrencinin deizm eğilimi gösterdiği,⁵⁶⁴ Kingiz'in araştırmasında katılımcılardan %1,7'sinin deizme yöneldiği ve bu oranın ateist, dindar, Müslüman ve kararsız olanlar arasında en düşük orana sahip olduğu,⁵⁶⁵ ortaya koyulmuştur. Araştırmamız hem katılımcıların dinî bağlılığını sürdürme nedenleri hem de deizm- agnostisizm ve diğer inanç eğilimlerin olduğu bilinen katılımcıların kırılma noktalarının derinlemesine incelenmesi, deizm ve agnostisizmin eleştirilme noktaları ve bu eğilimlerin nedenlerinin tespit edilerek din psikolojisi perspektifiyle ortaya koyulması bakımından diğer çalışmalardan ayrılmaktadır.

3.3.2. Deizm ve agnostisizme karşı eleştirel tutum

Katılımcıların bir kısmı deizm ve agnostisizm gibi din dışında konumlanan inanç sistemlerine karşı eleştirel bir yaklaşım sergilemektedir. Bu katılımcıların ifadelerinde söz konusu yönelimlerin yüzeysel, tatmin edici olmayan ya da felsefi çıkmaz barındıran tutumlar olduğuna yönelik eleştirel söylemler bulunmaktadır. Deizmin Tanrı'yı işlevsiz bir varlığa indirgediğini; agnostisizmin ise karar vermekten kaçınan bir belirsizlik hali içerdiğini düşünen katılımcılar buna karşılık inancı geleneğe bağlı, rasyonel temellerle savunmaktadır.

3.3.2.1. Deizme Yönelik Eleştirel Yaklaşımlar

Bu tema altında katılımcılara yöneltilen "*Kendinizi dinî olarak nasıl değerlendiriyorsunuz?*" sorusu üzerine deizm ve agnostisizme karşı üretilen karşı argümanlar ortaya çıkmaktadır. Katılımcıların deizme eleştirilerine yönelik ifadelerinden bazıları aşağıdaki gibidir.

Sosyal Bilimler K8;

"... Tanrıyı nitelendiremiyorlar. Bir, Tanrı var diyorlar sadece. Semavi dinlere göre somut örnekleri yok. İki Tanrı'nın var olmasını evet bizi yarattı ama müdahale etmiyor diyorlar bu noktada deistlerin bir eleştirisi olmalı semavi dinlerin kitaplarına yönelik. Ben günümüz deistlerinin bile eleştiri yaptığını

⁵⁶² Kandemir, *Lise Öğrencilerinde Ateizm ve Deizm Eğilimi Üzerine Bir Araştırma*, 107.

⁵⁶³ Yılmaz, *İmam Hatip Lisesi Öğrencilerinin İnanç Eğilimlerinin Psikolojik Açıdan İncelenmesi*, 53.

⁵⁶⁴ Kandemir, *Lise Öğrencilerinde Ateizm ve Deizm Eğilimi Üzerine Bir Araştırma*, 139.

⁵⁶⁵ Kingiz, *Lise Öğrencilerinde Deizm Eğilimi Üzerine Bir Araştırma (Tokat Örneği)*, 30.

düşünmüyorum. Tıpkı agnostikler gibi kaçıyorlar bazı şeylerden kurallardan kaçıyorlar. Hiçbir deistin adam akıllı Kur'an'a eleştiri yaptığını görmedim sadece bir Tanrı var bize ulaşmak istemez diyorlar ama isteyebilir. Bir Tanrı varsa bize ulaşmak isteyebilir. Kur'an yoluyla onun varlığından haberdar olmamızı isteyebilir veya bize yardım ediyor olabilir. Bir Tanrı varsa bizi indirme amacı olabilir bu amaçtan haberdar olmamızı isteyebilir bu noktada deizm uzak ve bir şeylerden kaçış gibi geliyor bana."

Sosyal Bilimler K8, deist düşüncenin Tanrı tasavvurunu yetersiz bulmakta özellikle *müdahale etmeyen Tanrı* fikrini eleştirmektedir. Katılımcı somut delillerden uzak durmak suretiyle deistlerin tavrını kurallardan kaçış, sorumluluğu reddetme olarak değerlendirmektedir. Bu görüşe göre Tanrı'nın yaratıp çekilmesi fikri duygusal ilişki kurma ihtiyacına karşılık vermemektedir. Din psikolojisi bağlamında bu, bireyin Tanrı'yı sadece yaratıcı olarak değil bağ kurma aracı olarak da konumlandığını ortaya koymaktadır.⁵⁶⁶

Sosyal Bilimler K12;

"Deizmi mantıklı bulmuyorum. Çünkü şundan bahsediyorlar genelde, Kurandaki mucizeleri örnek veriyoruz onlara tamam en baştaki ilahi bir güç var onu kanıtladıktan sonra Kuranın mucizelerinden dünyadaki delillerden bahsettiğimizde bunların olma ihtimalinin çok düşük olduğundan bahsettiğimizde işte bilmem kaç katrilyonda bir olduğundan bahsettiğimizde diyorlar ki yüzde sıfır değil sonuçta yüzde sıfır olmayan bir durum illa gerçekleşecektir diye savunma yapıyorlar ancak, geçenlerde Caner Taslaman ile Ali Nesin ile yaptığı bir münazarada görmüştüm çok güzel bir delildi. Evrendeki bazı denklemler mesela atom altı parçacıklardaki çok küçük bir değişim katrilyonda birlik bir değişim evrenin yok olmasına sebep olabilirdi. Bu o kadar düşük bir olasılık ki gökten bir kalem inip kâğıdın üzerine sıra sıra atsak merhaba ali nesin yazsa bu daha yüksek bir ihtimal buna inanır mısınız, yok bu olamaz diyordu ama diğerine inanıyorsunuz sıfır değil diye diyordu. Çünkü insanlar yüzde sıfır virgül sıfır biri çok ihtimal gibi görüyor ama aslında bu da mucize delilidir. Sırf yüzde sıfır olmaması nedeniyle Kurandaki mucizelerin ihmal edilmesi, 1400 yıl önceden evrenin genişlemesini, dağların yürütülmesini bulmasını aslında gereğinden daha fazla olağanüstü görülmesi gerektiğini savunuyorum ve deizmi mantıksız buluyorum."

Sosyal Bilimler K12, deist düşüncenin Kur'an'da yer alan mucizelere ilişkin duyarsız yaklaşımını eleştirmektedir. Mucize olgusunu sayı kuramı - evrenin özünü oluşturan, her varlığın sayısal bir değeri olduğu görüşüne dayanan, her varlığın özünde bir sayı olduğuna ve "bir" in tüm sayıların özü olduğuna dayanan görüştür⁵⁶⁷ ve bilimsel verilerle ilişkilendirerek

⁵⁶⁶ Dalgar vd., "Erken Çocuklukta Bağlanma: John Bowlby ve Mary Ainsworth Açısından İncelenmesi", 86.

⁵⁶⁷ Hasan Yücel Başdemir, "Sokrates Öncesi Doğa Filozofları-I", *Felsefe Tarihi*, ed. Celal Türer (Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları, 2022), 93-95.

Kur'an'da geçen⁵⁶⁸ evrenin genişlemesi gibi bazı ifadelerin bilimsel gelişmelerle örtüştüğünü ve bu durumun olağanüstü olduğunu vurgulamaktadır.⁵⁶⁹ Buna karşılık teist bakış açısıyla deizmi eleştirerek bilimsel verilerle de inancını temellendirme eğiliminde olduğunu göstermektedir.

Bu durum, katılımcının Erikson'un kimlik gelişim kuramında anlamlı bir inanç geliştirme ihtiyacı ile Fowler'ın bireyselleşmiş düşünsel inanç evresine işaret etmektedir.⁵⁷⁰

Meslek Lisesi K1;

"Var bu bilgilerimi 11 sınıfta din kültürü dersinde edindim bir sunum yapmıştım orada sınıfla tartışırken Agnostisizm hakkında da bilgi edindim çevremizde de var böyle öğrenciler zaten. Kimisi Türkiye için konuşayım dinin gerekliliklerini yerine getirmeye cesareti olmadığı için farklı dinleri tercih ediyor psikolojik olarak kendini rahatlatmaya çalışıyor ben o dine mensup değilim bunu yapmazsam sonuçta cennet cehennem düşüncesi var cehenneme hiç gitmem düşüncesi var kendini rahatlatıyor ama böyle bir şey yok. Genelde bunun için ya da 14-21 yaş arası gençler biraz daha popüler kültür farklı dinler havalı olduklarını düşünüyorlar."

Meslek Lisesi K1, deizm eğilimini sorumluluklardan kaçma ve psikolojik rahatlama için bir savunma biçimi olarak değerlendirmektedir. Aynı zamanda inançsızlığa yönelen bireylerin bu tercihi kaçma, görünür olma isteği ve dinî yükümlülükten uzaklaşma arzusu gibi dışsal etkilere bağlı olarak tercih ettiği vurgulanmaktadır.

Meslek Lisesi K9;

"Var hocam. Tanrıyı kabul eden ama çeşitli peygamberleri kitapları kabul etmeyen değiştirilebileceğine inanan veya yalan olduğuna inanan topluluk, kişi. Bana göre saçma çünkü Tanrı burayı yarattıysa niye kurup bıraksın ki, kurup bir köşeye çekilip izlemek için mi bunu yaptı Tanrı'nın eğlenmeye veya düşünmeye insani şeylere ihtiyacı yoksa neden bunu yapsın bir amacı olmalı. Tanrının kötülöklere müdahalesi çok göreceli her zaman müdahale ettiği söylenemez eğer müdahale etseydi dua etmek saçma olurdu o boşa çıkardı veya ibadet etmek... Allah bizi kötölüklerden korusun diye de ibadet ediyoruz dua ediyoruz bu birbiriyle çelişirdi."

Meslek Lisesi K9, deizmin Tanrı algısını özellikle yaratma amacına ve Tanrı-insan ilişkisine dair eksik bulmaktadır. Katılımcıya göre Tanrı'nın evreni yaratıp müdahale etmemesi varoluşsal bir boşluk⁵⁷¹ ile Tanrı'nın yalnızca bir gözlemci olması fikri ise ibadet ve dua gibi pratikleri anlamsız kılması yönüyle bağ kurma⁵⁷² ihtiyacı ile bağdaşmamaktadır. Burada

⁵⁶⁸ *Diyanet İşleri Başkanlığı Kur'an-ı Kerim* (11.05.2025), Zariyat Sûresi 51/47.

⁵⁶⁹ Bkz. Sonnur Günaydın Asan, *Beni Kandıramazsın Ateizm ve Deizm'deki Mantık Aldatmacaları* (Samsun: Penguen Yayınları, 2018), 70-72.

⁵⁷⁰ Arslan – Arı, "Erikson'un Psikososyal Gelişim Dönemleri Ölçeğinin Türkçe'ye Uyarlama, Güvenirlilik ve Geçerlik Çalışması", 55-56; Osmanoğlu, *Basamak Teorileri Açısından Dinî Gelişim, İnanç Gelişimi ve Eğitimi*, 86-87.

⁵⁷¹ Frankl, *İnsanın Anlam Arayışı*, çev. Özge Yılmaz, 120-122.

⁵⁷² Dalgat vd., "Erken Çocuklukta Bağlanma: John Bowlby ve Mary Ainsworth Açısından İncelenmesi", 86.

katılımcı bağlanma kuramı çerçevesinde Tanrı'ya yönelişi psikolojik güven ihtiyacı ile karşılamaktadır. Katılımcının *yarattıysa bir anlamı olmalı* vurgusu bireyin *varoluşsal anlamda da bir anlam ihtiyacı taşıdığını* göstermektedir.

Katılımcının ifadesinden anlaşılabacağı üzere ibadet ve dua gibi pratikler de Tanrı'nın varlığına yönelik bağ kurma araçları olup deizm bu yönüyle bireysel ve toplumsal ihtiyaçlara cevap vermemektedir.

3.3.2.2. Agnostisizme Yönelik Eleştirel Yaklaşım

Katılımcıların agnostisizme eleştirilerine yönelik ifadelerinden bazıları aşağıdaki gibidir:

Sosyal Bilimler K8;

“Agnostisizm bence bir kaçış, burada 3. halin imkânsızlığı da devreye giriyor aslında agnostikler de diyor ki bir şey ya vardır ya yoktur, ama bir şeyin varlığı ve yokluğu çok şeyi değiştirir. Bugün Tanrı'nın yokluğu demek dünya sistemlerinin tamamen değiştiği bir evren demek.

Bu gibi eğilimler insanlar arasında kurallardan kaçma eğilimi sebebiyle çok gündemde...”

Sosyal Bilimler K8, agnostik yönelimi *üçüncü halin imkânsızlığı*⁵⁷³ ilkesine dayandırarak Tanrı'nın varlığı ya da yokluğu konusundaki belirsizliğin mantık çerçevesinde olmadığını ileri sürmektedir. Katılımcıya göre agnostisizm karar almaktan kaçınan bir pozisyonda ahlakî yükümlülüklerden uzak durma eğilimidir. Katılımcıya göre bu eğilim bir inançsızlıktan ziyade sorumluluktan kaçma stratejisidir. Katılımcının bu yöndeki eleştirisi Fowler'ın inanç gelişim kuramının üçüncü aşamasında görülen öyküsel-literal inanç yapısının ilerisine geçememiş bireylerin kararsızlığı ile örtüşmektedir.⁵⁷⁴ Katılımcı bu noktada bireylerin net bir tutum geliştirmesi gerektiğini savunmaktadır.

Sosyal Bilimler K12;

“Aslında ateizm ile teizm arasındadır derler ama bence ateizme daha yakın. Çünkü aslında agnostiklerin yorumlarına baktığımızda tamamen Tanrı'nın yokluğunu ispat edecek deliller ispat etmeye çalıştıklarına yönelik deliller görüyoruz. Ancak sonuç olarak her şeyde bir şeyler var olduğuna göre kendi kendine de oluşamaz dediklerinden sanki ayıp olmasın diye ateist değillermiş gibi duruyorlar. O yüzden yüzde 99 ateist olduklarını söyleyebilirim.”

Sosyal Bilimler K12, agnostisizmi ateizm ile teizm arasında tarafsız bir duruş gibi tanımlayan ifadeleri reddetmekte, bu tutumun Tanrı'nın yokluğunu ima eden düşünceler barındırdığını, açıkça ateist kimliği üstlenmeden daha yumuşak bir inançsızlık biçimi olduğunu

⁵⁷³ Üçüncü halin imkânsızlığı, bir şey ya A'dır ya A olmayandır üçüncü bir olanak söz konusu olamaz şeklinde ifade edilmekte ve epistemolojik olarak bir yargı ya da önerme ya doğrudur ya yanlıştır üçüncü bir durum yoktur ilkesine dayanmaktadır. Bkz. Gülümser Durhan, “Akıl İlkelerinin Epistemolojisi”, *19 Mayıs Sosyal Bilimler Dergisi* 2/4 (2021), 845.

⁵⁷⁴ Osmanoğlu, *Basamak Teorileri Açısından Dinî Gelişim, İnanç Gelişimi ve Eğitimi*, 84; Emre, “Dinî Gelişim”, 85.

savunmaktadır. Katılımcıya göre agnostikler Tanrı'nın yokluğunu savunmakta ancak bunu açıkça ateist kimliği ile ifade etmek yerine bilinemezciğe sığınmaktadır. Bu tutum katılımcı tarafından inançla yüzleşememe hali olarak görülmektedir. Buna göre, birey inançsızlığı kabullenmek yerine, onunla çelişmeyen bir duruş geliştirerek rahatlık sağlamaya çalışmaktadır.

Meslek Lisesi K10;

"O ne oluyor? Varlığı veya yokluğu bilinemez. Hocam varlığı çok kanıtlanmış bir şey zaten. Dışarı çıktığınız zaman bunu görürsünüz ki dağlar bayırlar içiniz daraldığında ona gittiğinizde bile ruhen bir mutluluk huzur oluyor içinizde Allah'ın varlığını yalanlamak çok saçma geliyor. Seni yaratan bir varlık var elbette. Bunlar popüler kültür kölesi olan çocukların gittiği yollar. Kendilerini havalı zannedip farklı yollara adanmış gençlerin akli başında olmayanların yolu diye düşünüyorum. Akli başında olan bunlara başvuramaz bile bizim çok güzel bir dinimiz var. Bilemiyorum belki bu yollara giden çocuklar ailelerinden bunu görmüştür onu bilemem ama ailesi bu yolu seçip de kendisi bu yolu seçiyorsa orada bir sıkıntı vardır."

Meslek Lisesi K10, Tanrı'nın varlığını hem çevresel gözlem hem de içsel deneyim yoluyla kanıtlanabilir bulmakta; bu nedenle Tanrı'nın varlığını sorgulamanın anlamsız olduğunu belirtmektedir. Bu yaklaşımda inanç, yalnızca akıl yoluyla değil, duygu ve tecrübe yoluyla da temellendirilen bir gerçektir. Katılımcı bu tür eğilimleri gençlerin popüler kültürün etkisiyle ve havalı görünme çabasıyla tercih ettiklerini iddia etmektedir. Bu çerçevede din, ahlakî, kültürel ve geleneksel kimliğin de bir taşıyıcısı olarak konumlandırılmaktadır.

Katılımcıların ifadeleri, deizm ve agnostisizmin yalnızca bir inançsızlık biçimi değil; aynı zamanda bireyin anlam arayışı, ahlakî yön bulma çabası ve kimlik gelişimi süreçleriyle doğrudan ilişkili alternatif inanç formları olarak değerlendirildiğini ortaya koymaktadır. Bu yönelimler bazı katılımcılar tarafından duygusal bağlanma, aidiyet duygusu, anlam arayışı gibi boyutlara cevap vermeyen yapısı dolayısıyla eleştirilerek sorumluluk almaktan kaçış olarak değerlendirilmiştir. Bu temada ortaya çıkan eleştiriler inanç yöneliminin psikososyal bir ihtiyaçla şekillendiğini göstermektedir.

Bu ifadelerle birlikte dine karşı mesafeli olduğu bilinen katılımcıların deizm ve agnostisizme yönelik ifadeleri de dikkat çekicidir.

Sosyal Bilimler K3;

"Deizmi Richard Dawkins'in deyimiyle tembel ateizmi olarak değerlendiriyorum."

Sosyal Bilimler K5;

"Karasızlık olarak görüyorum. Ama insanlar ya çok inanıyor ya da hiç inanmıyor ben deist görmüyorum çevremde. Ama bu eğilimler yaşlılarım çevresinde inat olabilir ailelerinin dayatmasının intikamı olabilir. Ailemden farklıyım hissinden olduğunu düşünüyorum."

Sosyal Bilimler K9;

“Evet, internet youtube okuduğum şeylerden dolayı var. Deizm agnostisizmden daha saçma geliyor bana. Tanrının yaratıp sonra bırakması kontrolden garip geliyor. Siz bırakmazsınız yaptığınız bir şeyi tamamen başı boş, ki bu süregelen bir şey sabit bir şey değil.”

Sosyal Bilimler K11;

“Saçma geliyor, deizm bütün dinlerden daha saçma geliyor çünkü o kadar yüce bir varlığın olduğunu seni yarattığını kabul ediyorsan sana bir şekilde ulaşması gerekir çünkü senin aklın var onun varlığını düşünebiliyorsun. Bir şekilde ulaşması gerekir sana hiçbir çaba göstermediğini iddia ediyorsan bir yanlışlık vardır deizmde.”

Sosyal Bilimler K15;

“Deizm bana çok uzak. Zaten sadece tanım olarak biliyorum. Herhangi bir makale ya da bir şey okumadım ama biliyorum ne olduğunu. Bir Tanrı varsa buna inanıyorlar kitapları peygamberleri semavi dinleri reddediyorlar bir Tanrı varsa her şeyi oluşturup bu kadar güzel bir şekilde uğraşıp ve gerçekten inanılmaz bir düzen oluşturup yarattıklarına ilgi göstermeden devam edeceğini düşünmüyorum.”

Ayrıca Meslek Lisesi katılımcılardan agnostik olduğunu ifade eden K3;

“Deizm bir Tanrı'nın bir yaratıcının olduğunu fakat kutsal kitaplara hadislere bunlara inanmıyorlar. Tanrı'nın var olup olmadığı bir şekilde kanıtlanmadığı için deizme güvenemedim. O yüzden agnostisizme yöneldim. Bu eğilimler internetten dolayı popüler, çok fazla yanlış bilgi var müslümanlıkta olsun farklı inançlarda olsun çok fazla yanlış düşünüyorlar, çok fazla yanlış kişiler var. Şu an insanların daha çok akli karıştırılıyor.”

Yine agnostik olduğunu ifade eden K8;

“Deizmi biliyorum Tanrı'ya inanmak peygamberlere Kur'an'a falan inanmamak. Bana saçma geliyor çünkü demiştim ya dinî yayacak bir insan olmasaydı insanlar dinden korkardı bir anda bir şey geliyor soyut bir şey geliyor ve diyor ki bana inanacaksınız ben size bunları verdim şöyle yaptım. Ama Agnostisizm bence böyle bir varlık varsa bizim gibi insanlar onu kafamızda şekillendiremeyiz hissedemeyiz çünkü çok yüce bir varlık.”

Bu katılımcı ifadeleri, yalnızca dine değil, alternatif inanç eğilimlerine yönelik de sorgulayıcı ve mesafeli bir bakış açısının varlığına işaret etmektedir. Sosyal Bilimler Lisesi katılımcılarından K3, K5, K9, K11 ve K15'in, deizmi ya da agnostisizmi tutarlı ve yeterli bulmadıkları, bu yönelimleri ya "tembellik", "kararsızlık", "saçmalık" ya da "mantıksal eksiklik" gibi kavramlarla tanımlayarak eleştirdikleri görülmektedir. Bu ifadeler, bireylerin inançla ilişkilerinde sadece geleneksel dinî sistemleri değil, diğer inanç eğilimlerini de eleştirel süzgeçten geçirdiklerini göstermektedir. Benzer şekilde, Meslek Lisesi'nden agnostik

olduğunu belirten K3 ve K8 de, deizme yönelik eleştirilerinde özellikle bilgi eksikliği, dinî figürlerin yokluğu ve Tanrı'nın bilinemezliğine ilişkin sorunları vurgulamaktadır. Bu durum, inançsız ya da şüpheli kimlikler taşıyan bireylerin dahi alternatif yönelimleri eleştirel biçimde değerlendirdiklerini ortaya koymaktadır.

Genel olarak bu ifadeler, katılımcıların dinî ya da din dışı herhangi bir inanç yönelimine eleştirel mesafeye yaklaştıklarını ve düşünsel bir tutarlılık arayışı içinde olduklarını göstermektedir.

Çalışmamızda hem İslamî düşünceyle uyumlu bir inanca sahip olan katılımcıların hem de dine mesafeli kimlikler benimseyen katılımcıların deizm ve agnostisizme, agnostik kimlikler benimseyen katılımcıların da deizme yönelik çeşitli eleştirilerde bulundukları görülmektedir. Sosyal Bilimler Lisesi'nde dine mesafeli olduklarını ifade eden bazı katılımcılar, deizmi "tembel ateizmi" ya da "sorumluluktan kaçış" olarak değerlendirmiş; Meslek Lisesi'nden agnostik olduğunu belirten iki katılımcı ise deizmin Tanrı'ya inancı sürdürüp peygamberlik ve vahiy gibi dinî yapıların reddedilmesini çelişkili ve anlamsız bulduklarını dile getirmiştir. Bu bağlamda, katılımcıların büyük kısmı, düşünsel tutarlılık arayışını sürdürmektedir. Benzer biçimde, Yılmaz'ın İmam Hatip Lisesi öğrencileriyle gerçekleştirdiği çalışmada ise katılımcıların neredeyse tamamının deizm ve agnostisizme yönelik bilgi sahibi olduğu ve bu düşünceleri tutarlı bulmadıkları tespit edilmiştir. Katılımcıların büyük çoğunluğu, yaratıcı bir Tanrı'nın insanı amaçsız ve rehbersiz bırakmayacağı yönünde bir düşünceyi temel alarak, deizme karşı çıkmışlardır. Deist yaklaşımı benimseyenlerin ise daha çok "özgürlük arayışı", "sorumluluklardan kaçış" ya da "popüler eğilimlere yönelme" gibi nedenlerle bu görüşü tercih ettiklerini ileri sürmüşlerdir. Bu çerçevede, sadece bir katılımcı deizmin tutarlılığı konusunda kararsız olduğunu ifade etmiş, ancak o da bu görüşe yakınlık göstermemiştir.⁵⁷⁵

Her iki çalışma karşılaştırıldığında, deizme ve agnostisizme yönelik eleştirilerin yalnızca dinî inanca sıkı bağlı bireylerden değil, aynı zamanda dine mesafeli ya da inançsızlıkla özdeşleşen katılımcılardan da geldiği dikkat çekmektedir. Bu durum, dinî yönelimden bağımsız olarak bireylerin dinî eğilimlere yönelik tutumlarında bilişsel tutarlılık, entelektüel gerekçelendirme ve içsel bütünlük arayışının önemli bir belirleyici olduğunu göstermektedir. Ancak burada dikkat çeken önemli bir özgünlük, yalnızca İslamî inanç temelli değil; aynı zamanda inançsızlık temelli perspektiflerden de deizme yönelik eleştirel yaklaşımların bulunmasıdır. Bu yönüyle, genç bireylerin inançsızlık süreçlerinin bile düşünsel sorgulamalara ve eleştirel değerlendirmelere açık olduğunu söylemek mümkündür.

Kandemir'in lise öğrencileri üzerinde gerçekleştirdiği çalışmada ise, okul türlerinin dinî tutum ve din dışı yönelimler üzerinde belirgin farklılıklar yarattığı görülmektedir. İmam hatip lisesi öğrencilerinin dinî tutum puanları anlamlı biçimde yüksek, din dışı yönelim puanları ise düşük bulunmuştur. Buna karşın, Anadolu liseleri en yüksek din dışı yönelim puanlarına

⁵⁷⁵ Yılmaz, *İmam Hatip Lisesi Öğrencilerinin İnanç Eğilimlerinin Psikolojik Açıdan İncelenmesi*, 43-48.

sahip okul türü olarak öne çıkmaktadır. Meslek ve fen liseleri ise bu iki uç arasında konumlanmaktadır.⁵⁷⁶ Kandemir'in bulguları, din eğitiminin sistematik olarak verildiği ortamların öğrencilerin inanç tutumlarını güçlendirdiğini; buna karşılık diğer okul türlerinde daha eleştirel, mesafeli ya da nötr inanç pozisyonlarının gelişebildiğini göstermektedir. Çalışmamızda sosyal bilimler lisesi öğrencilerinin dine karşı mesafeli tutumlarına rağmen mutlak bir kopuş değil, kişisel anlam arayışına dayalı sorgulayıcı bir yaklaşım sergilemeleri; buna karşılık meslek lisesi öğrencileri arasında deizm ve agnostisizm gibi yönelimlerin daha açık biçimde ifade edilmesi, Kandemir'in nicel verileriyle nitel düzeyde örtüşmektedir. Bu bağlamda okul türü, inançla kurulan ilişkinin biçimlenmesinde etkili bir sosyal çevre olarak da değerlendirilmelidir.

Sosyal Bilimler Lisesi'nden K3, K9, K11 ve K13 numaralı katılımcılar, kendilerini herhangi bir dine mensup görmediklerini, İslam'a ait hissetmediklerini veya Tanrı inancına sahip olmadıklarını ifade ederek inanca karşı mesafeli bir tutum sergilemektedir. Ancak bu mesafeye rağmen katılımcıların, dinî özellikle toplumsal düzen açısından anlamlı ve gerekli gördükleri, bireysel olarak inanmamakla birlikte dinin bazı bireyler için hayati bir motivasyon kaynağı olabileceğini kabul ettikleri anlaşılmaktadır. *"Radikal değilim", "nötrüm", "ileride değişebilir"* gibi söylemler, mutlak bir inançsızlıktan ziyade sorgulayıcı ve geçişken bir düşünce zemini olduğunu göstermektedir. Kişisel düzeyde dinî inancı reddederken, aynı zamanda dinin işlevselliğine yönelik bir farkındalık geliştirmeleri düşünsel esneklik taşıdıklarını ortaya koymaktadır.

Meslek Lisesi K2, K3, K8 ve K13'ün sergilediği agnostik tutumlar ise inançsızlıktan çok bilinemezlik üzerinde şekillenmekte, bu da onları radikal bir inançsızlık yerine daha açık uçlu bir düşünsel pozisyona yerleştirmektedir. Bu da onların mesafesinin çoğu zaman "reddetmekten" değil, "emin olamamaktan" kaynaklandığını düşündürmektedir. Bu temkinli ve açık uçlu duruşlar, Fowler'ın bireyselleşmiş-düşünsel inanç aşamasıyla ya da Erikson'un kimlik arayışı evresiyle açıklanabilir; zira katılımcıların tutumları, daha önce de ifade edildiği gibi bireysel inançlarını yeniden şekillendirme çabası içinde olduklarını göstermektedir.⁵⁷⁷

Araştırmamızda, Sosyal Bilimler Lisesi'nden bazı katılımcılar bir yandan Tanrı inancına sahip olmadıklarını belirtirken, diğer yandan dinin toplumsal düzen açısından gerekliliğine dikkat çekerek işlevsel yönüne vurgu yapmaktadır. Benzer şekilde, Meslek Lisesi'ndeki agnostik eğilimli katılımcıların da reddedici değil, bilinemezlik temelinde konumlandıkları gözlemlenmiştir. Bu bulgular, Yıldırım'ın çalışmasında ulaşılan nicel verilerle önemli bir paralellik göstermektedir. Yıldırım'ın araştırmasında hiçbir öğrencinin "inanmıyorum" seçeneğini işaretlememiş olması oldukça dikkat çekicidir.⁵⁷⁸ Bu durum inançsızlığın gençler

⁵⁷⁶ Kandemir, *Lise Öğrencilerinde Ateizm ve Deizm Eğilimi Üzerine Bir Araştırma (Konya Örneği)*, 111-112.

⁵⁷⁷ Osmanoğlu, *Basamak Teorileri Açısından Dinî Gelişim, İnanç Gelişimi ve Eğitimi*, 85-87; Cırhınlioğlu, *Din Psikolojisi*, 43,44.

⁵⁷⁸ Yıldırım, *13-18 Yaşlar Arası Meslek Liseli Ergenlerde Tanrı Algısı Üzerine Bir Araştırma*, 67-68.

arasında doğrudan ifade edilmesinde bir çekingenlik olabileceğini, inançsızlık ya da inançtan uzaklaşma, kültürel aidiyet, ailevi yönlendirmeler, bilişsel gelişim düzeyi ve sosyal kabullerin etkisiyle şekillenen daha karmaşık bir süreç olduğunu düşündürmektedir. Dolayısıyla hem çalışmamızda hem Yıldırım'ın bulgularında gözlemlenen, kesin çizgilerle tanımlanmış inançsızlıklardan ziyade, geçişken ve temkinli pozisyonlar, genç bireylerin inançla ilişkilerini yeniden yapılandırmaya çalıştıklarını göstermektedir.

3.3.3. Dinî şüpheyne karşı dine bağlılık

Araştırma verilerine göre bazı katılımcılar, zaman zaman dinî şüphe içinde bulunmakla birlikte dinî inanca bağlılıklarını ifade etmişlerdir. Bu bağlamda dinî şüphe inançtan kopuşa değil bireysel muhakeme ile inancın sağlam bir zemine taşınmasına hizmet etmiş bir süreç olarak değerlendirilmiştir. Katılımcıların bazıları ise hiçbir şekilde bir şüphe içinde bulunmadıklarını ve dinî bağlılıklarını dile getirmiştir. Bu noktada katılımcıların bazıları dinî kimliğe aidiyetini korurken bazıları da bunu akıl süzgecinden geçirerek yapılandırmıştır. Bu temada, Tanrı tasavvuru ve ibadet pratiğinde yaşanan yetersizlik duygusu vurguları öne çıkmaktadır.

3.3.3.1. Bireysel Muhakeme ve Dinî Kimliğe Bağlılık

Dinî şüpheyne ile birlikte dine bağlılığını ifade eden katılımcı görüşlerinden bazıları şunlardır:

Sosyal Bilimler K6;

“Yani müslüman olarak tanımlıyorum. Biraz da böyle yaşımdan dolayı sorgulayıcı bir tavrım var tabi.

Dinî inanç ile ilgili bir değişim dönüşüm yaşadığım zaman dilimi oldu dediğim gibi biraz sorgulayıcı bir tavır sergilediğim için arada bir böyle sorgulamalar oldu tabii ki de ama hiç değişim olmadı. Küçüklükten beri de aynı dinî yaşıyorum.”

Katılımcı kendisini Müslüman olarak tanımlamakta ve bu kimliğini çocukluktan bu yana koruduğunu belirtmektedir. Buna karşılık ergenlik dönemi dolayısıyla zaman zaman dalgalanmalar yaşadığını belirtse de inanç sisteminden kopmadığını ifade etmektedir. Bu durumda sorgulama evresi inancı güçlendiren bir bilişsel süreç olarak rol oynamaktadır. Katılımcının bu ifadesi psikolojik bağlamda Erikson'un kimlik gelişim kuramı çerçevesinde ergenlik dönemindeki bireyin kimlik kazanmaya karşı kimlik karmaşası arasında geçiş aşamasını göstermektedir.⁵⁷⁹ Katılımcı dinî kimliği korumakla birlikte bu kimliği daha sağlam bir zemine oturtmaktadır. Bununla birlikte katılımcının ifadesi Fowler'ın inanç gelişim teorisinde dördüncü aşama olan bireyselleşmiş düşünsel inanç düzeyine geçişin işaretleri olarak da değerlendirilebilir niteliktedir.⁵⁸⁰

⁵⁷⁹ Arslan – Arı, “Erikson'un Psikososyal Gelişim Dönemleri Ölçeğinin Türkçe'ye Uyarlama, Güvenirlilik ve Geçerlik Çalışması”, 55-56.

⁵⁸⁰ Osmanoğlu, *Basamak Teorileri Açısından Dinî Gelişim, İnanç Gelişimi ve Eğitimi*, 86-87.

Sosyal Bilimler K8;

“Muhafazakarlığın doğru olduğuna kesin bir şekilde eminim kafamda lakin muhafazakâr yaşayabiliyor muyum hayır yaşamaya çalışıyorum diyebilirim ee inşallah bir gün tamamıyla muhafazakâr olurum. Dinî açıdan da Allah'ın kurallarını çok mantıklı buluyorum zaten bir dine inanıyorsan Müslüman isen Allah'ın kurallarını mantıklı bulmak zorundayım. Mantıklı bulduğum için bir dine inanıyorum. O yüzden Allah'ın kurallarının da uygulamasını destekliyorum.”

Katılımcı kendisini açıkça muhafazakâr olarak tanımlamakta ve bu kimliği hem içselleştirdiğini hem de yaşantısında uygulamaya çalıştığını ifade etmektedir. İfade, bireyin dinî kuralları da bireysel akıl yürütme süreci üzerinden sahiplendiğini ortaya koyarken bu kuralların uygulanması gerektiğini de vurgulamaktadır. Katılımcı aynı zamanda kendi hayatındaki pratik zorlukları da dürüstçe dile getirmektedir. Katılımcının “*mantıklı bulduğum için inanıyorum*” ifadesi Fowler'ın bireyselleşmiş düşünsel inanç aşaması ile örtüşmektedir.⁵⁸¹ Birey aile, çevre gibi dışsal otoritelere karşı aklı süreçlerle değerlendirdiği inanç yapısını inşa etmektedir. Bununla birlikte “*muhafazakarlığın doğru olduğuna kesin bir şekilde eminim kafamda lakin muhafazakar yaşayabiliyor muyum hayır yaşamaya çalışıyorum diyebilirim*” ifadesi *dinî pratiğe dair yetersizlik hissi* oluştuğunu ortaya koymaktadır.

Sosyal Bilimler K12;

“İnançlı bir Müslüman olarak tanımlayabilirim kendimi.”

Meslek Lisesi K15;

“Ben Müslüman'ım. Elimden geldiğince 5 vakit namazımı kılmaya çalışıyorum.”

Katılımcılar dinî kimliklerini açık ve kararlı bir şekilde dile getirmekte ve bu kimliğin ibadet pratiği ile de desteklendiğini ifade etmektedir. Bu durum günlük yaşantıda inancı uygulamaya yönelik irade ve süreklilik arzusu olarak anlaşılabilir niteliktedir.

Katılımcının *dinî kimliğini içten bir bağlılıkla* tanımlaması kimlik bütünlüğü açısından oldukça güçlü bir göstergedir. Bu ifade ergenlikte *sağlıklı bir benlik algısı*⁵⁸² inşa edildiğini gösterir. Aynı zamanda elinden geldiğince namaz kılma ifadesi, bireyin idealleştirilmiş inanç pratiği ile mevcut yaşantısı arasındaki dengeyi kurmaya çalıştığını gösterir mahiyettedir.

3.3.3.2. İnançta Pratik Zorluk ve Yetersizlik Hissi

Bazı katılımcılar ise *dinî bağlılıkları ve pratikte yetersizlik hissi* üzerinden bir bireysel muhakeme sürecine girmiştir. Bu tema kapsamında, katılımcıların dinî inançlarını sürdürme çabalarına rağmen, ibadet ve uygulama boyutunda yaşadıkları zorluklar ve yetersizlik hisleri incelenmiştir. Katılımcıların ifadeleri, inançlarını koruma gayreti ile bu inanca uygun yaşam

⁵⁸¹ Osmanoğlu, *Basamak Teorileri Açısından Dinî Gelişim, İnanç Gelişimi ve Eğitimi*, 86-87.

⁵⁸² Gündüz, “Ergenlik Dönemi Din Eğitimi”.

sürme konusundaki çelişkili durumlarını ortaya koymaktadır. Bu bağlamda katılımcı ifadelerinden bazıları şunlardır:

Meslek Lisesi K11;

“Dinle ilgili bayağı şey bilirim diğer dinleri falan. Dinî açıdan ortayım, tam dinîne düşkün biriyim diyemem kendime. Çünkü namaz kılmıyorum ama orucumu tutuyorum. Dinsiz bir hayat sorumluluksuz bir hayat olur ama. Din bizim sorumluluğumuz. Hayatı anlamlı kılan da Allah’a olan sevgimiz. Ailenin amcalarım kuzenim olsun beni namaza yöneltmeye çalışıyor.”

Katılımcı, ibadetlerin bir kısmını yerine getiremediğini ifade ederek dinî açıdan kendini yetersiz hissetmekte ve bu yetersizliğin bireysel vicdan ve sorumluluk bilinciyle örtüştüğünü ortaya koymakta ve dinî sorumluluğunu tam olarak yerine getiremese de inancı vazgeçilmez bir unsur olarak değerlendirmektedir. Bireysel muhakeme sürecini dinî pratikler üzerinden ortaya koyması inancının içsel değer ve psikolojik temellere dayandığını da ortaya koymaktadır. Bu tutum Fowler’ın bireyselleşmiş düşünsel inanç aşaması⁵⁸³ ve Frankl’ın anlam arayışı⁵⁸⁴ yaklaşımı ile uyumlu bir yapı ortaya koymaktadır.

Sosyal Bilimler K2;

“Günahkâr bir Müslüman diyebiliriz.”

“Günahkâr bir Müslüman” ifadesi, katılımcının inancına bağlı kaldığını ancak dinî gereklilikleri yerine getirememenin yükünü taşıdığını ve bu nedenle bir içsel yetersizlik duygusu yaşadığını göstermektedir. İfade, katılımcının yoğun bir bireysel muhakeme içinde olduğunu da ortaya koymaktadır. Bu ifade ile katılımcı inancını içselleştirmiş fakat yaşamında bu ölçütlere uyamadığını ortaya koymuştur. Bu durumda katılımcı samimi bir iç hesaplaşma süreci yürüttüğünü de ortaya koymaktadır. Katılımcının ifadesi vicdanî bir bağlılığın da işaretidir. Katılımcı bu değerlere bağlılığı ile yerine getirememe suçluluğu arasında bu değerlerden kopmak yerine öz eleştiri sergilemektedir. Bu ise sağlıklı bir özdenetim mekanizmasının işaretidir. Bu ifade, Fowler’ın inanç gelişim modelinde *yapay geleneksel inanç ile bireyselleşmiş düşünsel inanç* arasındaki geçişin bir göstergesidir.⁵⁸⁵ *Günahkârlık* ifadesi burada içsel bir kabule tekabül etmektedir.

Sosyal Bilimler K7;

“Kendimi dinî açıdan dine o kadar da vakit ayıramayan biri olarak tanımlıyorum. Evet Allah’a inanıyorum Peygamberlere Kutsal Kitaplara inanıyorum bunları günün belli bir çoğunluğunda yerine getirmeyi ben de istiyorum aslında fakat belli şartlar olsun bazen isteksizlik olsun mesela sabah ezanıyla beraber namaza uyanmak aklıma gelmiyor uygulayamıyorum bu yüzden ihmal etmiş oluyorum dine inanan ama uygulamasından kaçan biri olarak kendimi tanımlıyorum.

⁵⁸³ Osmanoğlu, *Basamak Teorileri Açısından Dinî Gelişim, İnanç Gelişimi ve Eğitimi*, 86-87.

⁵⁸⁴ Bahadır, “Psikoterapi’de Yeni Bir Yaklaşım: Logoterapi ve Viktor Frankl”.

⁵⁸⁵ Osmanoğlu, *Basamak Teorileri Açısından Dinî Gelişim, İnanç Gelişimi ve Eğitimi*, 85-87.

İnancım ile da ilgili bir değışim dönüşüm yaşamadım sadece küçük yaştan itibaren alışmadım çünkü serbest davranıyorum. Ama günlük hayatta belli değerlere göre yaşıyoruz bu belli değerler sadece bizim için değil tüm toplum için çok önemli. Bu belli değerler sokağa çıkınca yere tükürmemek küfretmemek vs. dinin getirdiği ve dinden kültüre empoze olan şeyler bu açıdan din bireysel olarak da toplumsal olarak da gerekli diye düşünüyorum.”

Katılımcı, inançlı olduğunu fakat dinin gereklerini eksiksiz yerine getiremediğini ifade etmektedir. Bu durumda birey inancı ile davranışı arasında denge kurma arzusunda olduğunu ortaya koymaktadır. Katılımcı dinî hem bireysel hem toplumsal değerlerin kaynağı olarak değerlendirmektedir. Katılımcı inancı ile yerine getiremediği gündelik pratikler arasındaki ilişkiyi *“istemek ama alışmamış olmak, rahat olmak”* gibi ifadelerle açıklamaktadır.

Araştırma kapsamında elde edilen veriler, ergenlerin dinî kimliklerini tanımlarken bir yandan inançlarına bağlılıklarını sürdürme ve koruma çabası içinde olduklarını bir yandan da gelişimsel süreç çerçevesinde *şüphe ve sorgulamalarla* yüzleştiklerini ortaya koymaktadır. Katılımcıların önemli bir kısmı kendini Müslüman olarak tanımlamakta, dine ve inanca bağlılığını sürdürerek ibadetlere yönelme çabası içinde olduklarını ortaya koymaktadır. Bu noktada ise dinî ritüellerde eksiklik ve isteksizlik, günahkârlık hissi gibi ifadeler dikkat çekmektedir. Bazı katılımcılar dinin hayatı anlamlı kılan bir yapı olduğunu vurgularken, pratiksel düzeyde yaşanan kopuklukları yaş, alışkanlık, serbestlik veya isteksizliğe bağlamaktadır. Tüm bu ifadeler ergenlik dönemindeki katılımcıların inançlarını sürdürme gayreti içinde özeleştiri yaparak dinî terk etmek yerine gelişimsel koşullar içinde yeniden anlamlandırmaya çalıştıklarını göstermektedir.

Araştırmaya katılan Sosyal Bilimler lisesinden 15 katılımcıdan 9’u (%60), Meslek lisesinden ise 15 katılımcıdan 7’si (%46,7) dinî inanca bağlılıklarını açıkça ifade etmişlerdir. Bu veriler, iki okul türü arasında dine bağlılık düzeyi açısından belirli bir fark olduğunu göstermektedir. Sosyal bilimler lisesi katılımcıları arasında dinî bağlılık oranının görece daha yüksek olması, bu okul türünde dinî şüphe, sorgulama ve bireysel anlamlandırma süreçlerinin sonunda yeniden bir inanç inşasına yönelen bir eğilim olduğunu düşündürmektedir. Öte yandan, meslek lisesinde daha düşük oranda gözlemlenen bağlılık, bu okul grubunda dinî yönelimlerin daha dağınık, uygulamada ise daha zayıf ve çeşitli gerekçelerle sekteye uğramış bir yapıya sahip olduğunu ortaya koymaktadır.

Nitel veriler incelendiğinde, inanca bağlılık beyan eden katılımcıların bir kısmının ibadetleri yerine getirme konusunda zorlandığı, bu nedenle içsel bir yetersizlik hissi yaşadığı ve bu durumun bireysel muhakeme süreçlerini tetiklediği görülmektedir. Özellikle sorumluluk duygusu ile ibadet eksiklikleri arasında sıkışan bireyler, kendilerini “eksik” ya da “günahkâr” olarak tanımlamakta ve buna bağlı olarak öz-eleştirel tutumlar geliştirmektedir. Bu bağlamda, katılımcıların inançlarını kaybetmekten ziyade, pratik düzeyde yaşanan zorluklara rağmen inanca tutunma çabası içinde oldukları söylenebilir.

Benzer bir durum, Yılmaz'ın çalışmasında da gözlemlenmiştir. Katılımcıların tamamı inançlarını sürdürdüklerini ifade etmiş, ancak bir kısmı bu inancın gerektirdiği ibadetleri tam olarak yerine getiremediklerini ve bu durumun kendilerinde suçluluk duygusu yarattığını belirtmiştir.⁵⁸⁶ Bu durum, bizim çalışmamızda da görüldüğü üzere, gençlerin dinî inançlarını koruma çabasının pratikteki uygulamayla her zaman örtüşmediğini ve bu uyumsuzluğun vicdanî bir sorgulamaya dönüştüğünü ortaya koymaktadır.

Harmankaya'nın araştırmasında yer alan katılımcıların büyük bir kısmının kendilerini "dindar" olarak tanımlaması, gençlerin kimlik düzeyinde dine bağlı kaldıklarını göstermektedir. Ancak bazı katılımcıların bu bağlılığa rağmen pratik uygulamalarda zorluk yaşadıkları ve bu durumun içsel bir sorgulama süreci başlattığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda, bir katılımcının hem "dindar" hem "deist" olduğunu söylemesi, inançla davranış arasındaki tutarsızlığın yalnızca uygulamaya dair değil, aynı zamanda kimlik düzeyinde de bir geçişkenlik ve belirsizlik yarattığını göstermektedir.⁵⁸⁷

Bu bulgular, çalışmamızda yer alan bazı katılımcıların hem inançsızlık beyanında bulunmaları hem de dinin toplumsal boyutuna olumlu vurgu yapmalarıyla benzerlik göstermektedir. "Radikal değilim" veya "nötrüm" gibi ifadeler, gençlerin yalnızca dinî inanç bağlamında değil, aynı zamanda bu inancın pratiğe dökülmesinde de karmaşa ve tutarsızlık yaşadıklarını düşündürmektedir. Dolayısıyla gençlerin dinî tutumları değerlendirilirken sadece inanç beyanlarına değil, bu beyanların uygulamayla çatıştığı noktalar ile bireysel muhakeme ve vicdanî sorgulama süreçlerine de odaklanmak gerekmektedir. Bu durum, özellikle ergenlik dönemindeki bireylerin inançlarını pratik düzeyde yeniden anlamlandırma ve buna rağmen inancı terk etmeme yönündeki çabalarını görünür kılmaktadır.

3.4. Deizm, Agnostisizm ve Diğer Dinî İnanç Eğilimlerinin Nedenleri

Bu tema altında katılımcıların deizm, agnostisizm ve diğer inanç eğilimlerine yönelme nedenleri incelenmektedir. Katılımcıların ifadeleri, bu yönelimlerin tek bir nedene dayanmadığını göstermektedir. Bu doğrultuda deizm, agnostisizm ve diğer inanç eğilimlerinin nedenleri "sosyal, kültürel ve psikolojik etkenler", "anlam arayışı ve varoluşsal sorgulama", "kimlik arayışı ve bağımsızlık arzusu", "aile, çevre ve sosyal medya etkisi" ve "olumsuz dinî deneyimler" başlıkları altında ele alınmıştır. Katılımcıların açıklamaları, inanç yönelimlerinin karmaşık, çok boyutlu ve kişisel bir sorgulama süreciyle şekillendiğini ortaya koymaktadır.

⁵⁸⁶ Yılmaz, *İmam Hatip Lisesi Öğrencilerinin İnanç Eğilimlerinin Psikolojik Açıdan İncelenmesi*, 26-28.

⁵⁸⁷ Harmankaya, *Geçmişten Günümüze Deizm ve Deizm Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma – Dolapoğlu Anadolu Lisesi ve Mahmut Sami Ramazanoğlu Anadolu İhl Örneği*, 38.

Şekil 3.6. Katılımcıların deizm - agnostisizme ve diğer dinî inanç eğilimlerinin nedenlerine yönelik tematik yapı

Katılımcı ifadeleri incelendiğinde deizm-agnostisizm ve diğer dinî eğilimlerin psikolojik ve sosyal gerekçelere dayandığı görülmektedir. Bu yönelimler bireylerin sosyal, kültürel ve bilişsel dönüşümlerine verilen tepki olarak değerlendirilmektedir. Sosyal medyanın düşünce biçimlerine etkisi, akran etkisi, bağımsızlık arzusu, dinî temsil biçimlerine yönelik güvensizlik bu yönelimin temel belirleyicileri arasında sayılabilir niteliktedir. Özellikle olumsuz dinî temsiller, travmatik dinî deneyimler bazı katılımcılar tarafından doğrudan dinden *uzaklaşma* gerekçesi olarak ifade edilmiştir. Bu da inançtan uzaklaşmanın sadece bilişsel değil duygusal temelli bir süreç olduğuna işaret etmektedir. Diğer yandan katılımcıların bir kısmı bu eğilimlerin yalnızca sorgulamaya dayalı değil, anlam arayışı, popülerlik, bilgi yetersizliği, örf ve adetlere tepki gibi psikososyal süreçlerle de ilişkili olduğunu vurgulamıştır. Bu veriler dinî şüphe ve yönelimlerin sadece inanca ilişkin değil, kimlik arayışı,⁵⁸⁸ bağımsızlık arzusu⁵⁸⁹ ve bireysel düşünme biçimi gibi alanlarda yaşanan gelişimsel süreçlerle ilişkili olduğunu göstermektedir.

Bu bağlamda katılımcı ifadelerine göre deizm-agnostisizm eğiliminin nedenlerine ilişkin değerlendirmeler sosyo-kültürel ve psikolojik etkenler, aile, çevre ve sosyal medya etkisi, anlam arayışı ve varoluşsal sorgulama, olumsuz dinî deneyimler, kimlik arayışı ve bireyselleşme olmak üzere beş alt temada değerlendirilmiştir.

3.4.1. Sosyo-kültürel ve psikolojik etkenler

Katılımcıların büyük bir kısmı, dinsel yönelimlerin toplumsal yapı, dinî sosyal temsilleri ve bireyin psikolojik ihtiyaçları ile şekillendiğini ifade etmiştir. Katılımcı ifadeleri bireylerin inanç yapılarında gözlemlenen dönüşümlerin çoğu zaman inanca değil, inancı temsil eden kişi ve kurumlara, baskıcı kültürel tutumlara tepki üzerinden geliştiğini ortaya koymaktadır. Dinî anlatıların korku ve ceza temelli aktarılması bireyde yabancılaşma ve mesafeleşmeye yol

⁵⁸⁸ Hökelekli, *Psikolojiye Giriş*, 44-45.

⁵⁸⁹ Kulaksızoğlu, *Ergenlik Psikolojisi*, 93-94.

açmaktadır. Ayrıca ergenlik dönemine özgü bağımsızlık ihtiyacı, bireyin içinde bulunduğu çevre ile psikolojik açıdan çatışmasına ve dinî geleneklere eleştirel bir tutum sergilemesine neden olmaktadır. Bu temada yer alan katılımcıların çoğu kendilerine veya akranlarına yönelik dinden kopuş sürecini doğrudan dine değil, çevresel etkiye bağlamakta, bu da inançtan uzaklaşmanın çoğu zaman bir *inkâr* değil, *mesafe* ya da *kırılma* olduğunu ortaya koymaktadır.

Bu bağlamda katılımcı ifadeleri aşağıdaki gibidir:

Sosyal Bilimler K1;

“Ama bu eğilimler popüler, siyasi ve sosyal olaylar etkiliyor bunu. Bizim çağımızda belirli baskı grupları oluşturuluyor ve belirli haberler düşüyor sosyal medya ve farklı kurumlarda olsun bazı dinî yapıların tehlikeli olduğuna dair, gençler dinden soğumaya başlıyor. Gerekli güzel eğitimin verilememesi bunun sebeplerinden biri. İnanan insanların yanlış tavırları da etkiliyor, ben bir Müslüman’dan kötülük gördüğüm için Müslümanlık iyi olamaz küçüklükten de gelebilir geçmişten de gelebilir bu. Aile baskısı da olabilir. Baskıdan kaçış noktalarında da böyle eğilimler oluyor.”

Sosyal Bilimler K1, ifadesinde popülerleşme, sosyal medya, eğitimsizlik ve kötü dinî temsil vurguları üzerinde durmuştur. Katılımcının ifadesi, bireyin din dışı eğilimlerinde toplumsal ve bireysel etkenlerin birlikte rol oynadığını göstermektedir. Sosyal medyada yayılan olumsuz içerikler, dinî temsil eden bireylerin olumsuz örnekliği ve özellikle çocuklukta yaşanan travmatik dinî deneyimlerin bireyleri sorgulama sürecine sevk ettiği anlaşılmaktadır. Ayrıca *aile baskısı* vurgusu, bireyin baskıya karşı *bağımsızlaşma eğilimi*⁵⁹⁰ geliştirdiğini oraya koymaktadır. Bu durum bireyin kendi benliğini ortaya koyma çabasına işaret etmektedir.

Katılımcının ifadelerinden hareketle bu durum, Erikson’un psikososyal gelişim kuramı bağlamında, bireyin toplumsal kimliğine karşı bireysel seçimler yapma eğilimine işaret eden *kimlik kazanımına karşı kimlik karmaşası evresi*⁵⁹¹ ve Fowler’ın inanç gelişim evrelerinden otoriteden koparak bireyselliğini geliştirdiği *bireyselleşmiş düşünsel inanç*⁵⁹² aşamasını karşılamaktadır.

Bireyin hem bireysel hem de toplumsal düzlemde yaşadığı kırılmaların onun, deizm-agnostisizm eğilimine zemin hazırladığı ve bu yönelimin bireyin psikolojik olarak korunma, kimlik inşası gibi süreçlerle ilişkili olduğu görülmektedir.

Sosyal Bilimler K2 ifadesinde, aile ve okulda alınan din eğitiminde muhakeme yönünün eksik olmasına dair bir vurgu yapmıştır. Katılımcı, din eğitiminin ailede başlaması gerektiğini ve

⁵⁹⁰ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 270-273.

⁵⁹¹ Arslan – Arı, “Erikson’un Psikososyal Gelişim Dönemleri Ölçeğinin Türkçeye Uyarlama, Güvenirlilik ve Geçerlik Çalışması”, 55-56.

⁵⁹² Osmanoğlu, *Basamak Teorileri Açısından Dinî Gelişim, İnanç Gelişimi ve Eğitimi*, 86-87.

dinî eğitimin bireyin din gelişiminde ve dinî tercihlerde etkili olduğunu belirtmektedir. *Eğitimde yetersizlik* vurgusu ile din eğitimindeki eksiklikler kastedilmekte ve bu eksikliklerin bireylerin inanç zeminindeki becerilerini engellendiği savunmaktadır. Din eğitiminin sadece bilgi aktarımıyla sınırlı kalmayıp aynı zamanda bireyin inanç kimliğini kurmasına yardımcı olması gerektiğinden hareketle dinî dayatma yerine bireylere muhakeme yeteneği kazandırılmasını, nitelikli bir din eğitimi verilmesini savunmaktadır. Bununla birlikte inancı özgür bir seçim süreciyle ilişkilendirmekte bu da ergenlikte *bağımsızlaşma eğilimi*⁵⁹³ gibi psikolojik süreçlerin altını çizmektedir. Katılımcının ifadeleri ve önerisi Piaget'nin *bilişsel gelişim kuramı* ile örtüşmektedir. Buna göre çocuklar zamanla sorgulayıcı ve eleştirel düşünme becerisi kazanmaktadır.⁵⁹⁴ Katılımcı da bu yeteneklerin küçük yaşlardan itibaren desteklenmesi gerektiğini savunmaktadır. Bununla birlikte özgür seçim vurgusu Kohlberg'in ahlak gelişim kuramının *gelenek sonrası düzey, evrensel ahlak ilkeleri eğilimi* düzeyi ve eğitimdeki eksikliklere yaptığı vurgu ile de Vygotsky'nin sosyo-kültürel gelişim teorisi ile açıklanabilir düzeydedir. Vygotsky çocukların çevreden aldığı destekle daha ileri düzeyde düşünsel beceriler geliştirebileceği tezini ortaya koymaktadır.⁵⁹⁵ Bu bağlamda katılımcının önerisi, dinî eğitimin ailede başlaması ve bireylerin muhakeme yeteneklerinin geliştirilmesi yönündedir. Bu bağlamda din eğitiminin bireyin gelişim düzeyine uygun ve muhakeme etmeyi teşvik eden bir yapıda olması gerektiği öne çıkmaktadır.

Sosyal Bilimler K14;

“Evet ama şöyle, bu biraz en azından Türkiye üzerinden mi dünya üzerinden mi değerlendiriyoruz, ikisini beraber anlatayım bence. Dünya üzerinde genel olarak bir dinsizleşme trendi var ama bu dinsizleşme trendi genel olarak az önce dediğim gibi bunlar duygusal olarak düşünülen faaliyetler ve din üzerinde felsefi olarak düşünülmüyor. Toplumda ne yaşıyorsa o toplumdaki belirli trendlere göre değişiyor. İnsanlar mesela son 10-15-20 yıldır yaklaşık 100 yıllık modernleşme sürecinin sonucu olarak çok hızlı bir sekülerleşme görüyoruz toplumda. Lakin son birkaç yıldır da sosyal medyada popüler çevrede buna karşı özellikle erkeklerin buna karşı kendilerini koruyabilmek veya ne bileyim moderniteye karşı aslında geçmişteki klasik aile yapısının klasik toplum yapısının muhafazakârlığı öven yücelten ve aslında ailevî, manevî değerlerin kötü bir şey olmadığına dair de şeyler görüyorum sosyal medyada. Bunlar direkt bir dine yönelip yönelmemeniz ile ilgili şeyler. İslam'ın belli bir sosyal tasavvuru var bunun içinde belli ibadet yapıları, aile yapısı, kadın erkeğe, savaşa dair görüşler var. İşte sizin düşünce dünyanız o tasavvur hangi dine yönelip yönelmeyeceğinizi belirliyor toplumda hızlı gelen sekülerleşme ile beraber artan bir deizm

⁵⁹³ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 270-273.

⁵⁹⁴ Avcı, “Ergenlikte Toplumsal Uyum Sorunları”, 41.

⁵⁹⁵ Aşlamacı, “Kohlberg'e Göre Erken Çocuklukta Ahlaki Gelişim”, 82; Salı, “Ahlak Gelişimi”, 284; Kağan, “Gelişim Psikolojisine Giriş”, 4.

agnostisizm trendi var. Fakat farklı bir siyasi olay yaşandığında veya mesela bir dünya savaşı çok büyük bir deprem olduğunda tam tersine de dönebilir bence.”

Katılımcı ifadesinde sekülerleşme üzerinden dinî değişim ve dönüşümleri vurgulamıştır. Katılımcının ifadesi, inanç eğilimlerinin yalnızca felsefi temellere değil, toplumsal dinamiklere ve medyadaki akımlara bağlı olarak da şekillendiğini ortaya koymaktadır. Bu bireysel inanç tercihlerinin toplumsal olaylara ve duygusal dalgalanmalara göre de değişiklik göstereceğini işaret etmektedir. Nihayetinde bireyin ifadeleri dinî eğilimlerin yalnızca akılcı veya metafizik temellere dayanmadığını, aksine sosyal medya akımları, toplumsal krizler, sekülerleşme gibi değişkenlerle de etkileşim içinde şekillendiğini ortaya koymaktadır.

Araştırma kapsamında elde edilen bulgular, katılımcıların dinî yönelimlerinin yalnızca bireysel inanç kaybı ya da bilinçli inkâr sürecinden ibaret olmadığını; aksine toplumsal baskılar, dinî yapıların olumsuz temsili, erken yaşta yaşanan travmatik deneyimler ve sosyal medya gibi dışsal faktörlerin etkisini de ortaya koymaktadır. Özellikle Sosyal Bilimler Lisesi öğrencilerinin beyanlarında, dinî anlatıların korku ve ceza odaklı sunulması, aile içinde yaşanan din temelli baskılar ve bazı dinî yapıların güven sarsıcı tutumları ön plana çıkmaktadır. Katılımcılar bu tür faktörlerin, bireyde dine yönelik bir yabancılaşma, soğuma ve nihayetinde deizm-agnostisizm gibi alternatif inanç pozisyonlarına yönelme ile sonuçlandığını ifade etmişlerdir.

Bu bulgular, Akdemir’in çalışmasında ulaşılan sonuçlarla büyük ölçüde örtüşmektedir. Söz konusu çalışmada da öğrencilerin dinî yapıları baskıcı, tehditkâr, çıkar amaçlı ve sınır koyucu olarak algıladıkları; bu nedenle dinî kurumlardan uzaklaştıkları tespit edilmiştir. Katılımcılar, farklı inançlara sahip bireylerin toplumda ötekileştirildiğini ve sosyal medyada dinin olumsuz temsilleriyle karşılaştıklarını belirtmiştir. Ayrıca, dinin siyasallaşmasının ve bireylerin kimlikleri üzerinden dışlanmasının da dinden kopuşta önemli bir rol oynadığı ifade edilmiştir.⁵⁹⁶ Bu değerlendirmeler, din karşıtı eğilimlerin sadece felsefi ya da teolojik temellerden değil, sosyokültürel ve psikolojik gerekçelerle de beslendiğini göstermektedir.

Araştırma bulgularımız Aydın’ın Fatsa örneğini temel alan çalışmasında öğretmenlerin gözlemlerine dayanarak ulaştığı sonuçlarla önemli ölçüde örtüşmektedir. Aydın bu çalışmada gençlerin inançsal yönelimlerinde bireysel kararların ötesinde çevresel faktörlerin etkili olduğunu ortaya koymaktadır. Seküler yaşam tarzının yaygınlaşması, sosyal medyada karşılaşılan içerikler, akran grupları içinde kabul görme isteği, dinin toplumdaki temsilindeki tutarsızlıklar ve aileden yeterli manevi rehberliğin alınamaması gibi unsurların gençlerin dine olan mesafesini artırdığı vurgulanmaktadır. Hem bu çalışma hem de yürütülen araştırma, gençlerin dinî yönelimlerinin, psikososyal gelişim evreleriyle birlikte şekillenen

⁵⁹⁶ Ayşe Betül Akdemir, “Öğrencilerde İnanç Problemine Neden Olan Faktörlerin Belirlenmesi”, *AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (Bahar 2020), 331-333.

çok katmanlı bir sürece dayandığını göstermektedir.⁵⁹⁷ Aynı şekilde Dikbaş'ın öğretmen ve ebeveyn görüşlerine dayalı araştırma bulguları, gençlerin deizm yöneliminde yalnızca bireysel sorgulamanın değil, güçlü sosyo-kültürel ve psikolojik etkenlerin de etkili olduğunu ortaya koymaktadır. Özellikle öğretmenlerin ifadelerinde, gençlerin dinin temsil biçimlerinden duyduğu rahatsızlık, sosyal çevrenin ve medyanın etkisi, aileyle yaşanan iletişim sorunları, baskıcı dinî tutumlar, bireyciliğin artışı ve dinî sorumlulukların ağır gelmesi gibi unsurlar dikkat çekmektedir.⁵⁹⁸ Bu değerlendirmeler, araştırmamızdaki katılımcı beyanlarıyla büyük ölçüde örtüşmektedir. Her iki çalışmada da gençlerin dinî mesafelenme süreçlerinin sadece aklî şüphelerden değil; aynı zamanda çevresel, kültürel, psikolojik ve iletişimsel etmenlerden beslendiği ve dinle kurdukları ilişkinin bu çok yönlü bağlamda şekillendiği vurgulanmaktadır.

Sonuç olarak hem bu araştırmanın bulguları hem de bu bağlamda yapılan diğer araştırmalar gençlerin dinî mesafelenme süreçlerinin bireysel şüphecilikten çok, çevresel, kültürel ve yapısal faktörlerin etkisiyle geliştiğini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda deizm ve agnostisizm gibi inanç pozisyonlarının, yalnızca bireysel tercihlerle değil; maruz kalınan sosyal deneyimler, dinî temsil sorunları ve gelişimsel süreçlerle yakından ilişkili olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla, gençlerin dinî yönelimlerini değerlendirirken bireysel yaklaşımların ötesine geçilerek, bu eğilimlerin toplumsal ve yapısal bağlamlarda da ele alınması gerekmektedir.

3.4.2. Aile, çevre ve sosyal medya etkisi

Gençlerin inanç yapıları, yalnızca bireysel muhakeme süreçlerinin bir sonucu değil, aynı zamanda aile ortamı, sosyal çevre ve dijital medya gibi dışsal faktörlerin etkileşimiyle şekillenmektedir. Ergenlik döneminde kimlik inşası süreci, bireyin inanç sistemini sorgulaması ve yeniden yapılandırması bakımından kritik bir evredir. Bu süreçte aile içindeki dinî iletişim biçimi, ebeveynin inanç-davranış tutarlılığı, akran, çevre ve sosyal medya etkisi de önemli rol oynamaktadır. Özellikle sosyal medyanın hızlı ve çok yönlü bilgi akışı, gençlerin dinî değerlere yönelik algılarını şekillendirmekte ve sorgulama sürecinde olan gençlerin alternatif inançlara eğilimini etkilemektedir. Bu bağlamda deizm, agnostisizm eğilimine yönelik aile vurgusu ile ilgili ifadeleri bulunan katılımcılar aşağıdaki gibidir:

Sosyal Bilimler K6;

“Yani bence popüler. Biraz popüler ama ülkemizde pek fazla karşılaşılıyor fazla karşılaşmadığı içinde yoğun bir merak var onlara karşı neden peki bence gerçekten bir yokluk hissine düşüyor insan. Ve o yüzden de araştırıyor ve ilk doğru, ilk kendisine, aklına yatanı doğru kabul ediyor veya artık yani

⁵⁹⁷ Aydın, *Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi Dersi ve İmam Hatip Lisesi Meslek Dersleri Öğretmenlerinin Gözlemlerine Göre Gençlerin Deizm Algısına Sosyolojik Bir Yaklaşım*, 97-99.

⁵⁹⁸ Dikbaş, *Öğretmenler ve Ebeveynler Gözüyle Ergenlerde Deizm Yönelimi: İnanç Gelişimi Üzerine Bir İnceleme*, 116-125.

bilmiyorum bir baskıdan da olabilir belki dış bir baskı vardır veya ailesinde hiç inanan yoktur seküler bir aileden doğmuştur.”

Katılımcının ifadesi aile etkisini vurgulayan açık bir örnektir. İfadede yer alan “veya ailesinde hiç inanan yoktur seküler bir aileden doğmuştur” yargısı ailenin dinî atmosferinin bireyin inanç yönelimine etkisine işaret etmektedir. Katılımcının ifadesi, seküler bir aile ortamında büyümenin dinsel bir boşluk yaratabileceği ve alternatif fikirlere yönelmenin kolaylaşacağı şeklinde yorumlanabilmektedir.

Bu ifade, Fowler’ın inanç gelişim kuramı çerçevesinde değerlendirilebilir. Fowler’ın bireyselleşmiş düşünsel inanç aşamasına göre, bireyin içinde bulunduğu aile yapısının inanç sistemini şekillendirdiği görülmektedir.⁵⁹⁹

Ayrıca katılımcı tarafından vurgulanan seküler aile vurgusu da bireyin inanç gelişiminin çevresel koşullarla şekillendiği düşüncesinden hareketle Vygotsky’nin sosyo-kültürel kuramıyla örtüşmektedir.⁶⁰⁰

Bu ifade bireylerin dinî eğilimlerinin çoğu zaman ailedeki dinî rehber eksikliği, rol model alamama, çevresel merak ve varoluşsal boşluk gibi faktörlerin etkisiyle şekillendiğini göstermektedir.

Dinî eğilim sürecinde aile etkisine vurgu yapan bir başka katılımcı Meslek Lisesi K5;

“İnsan boşlukta hissetmemek için bir varlığa inanmak istiyor. 8 sınıftayken dinî karmaşaya girmiştım çevreden ve aileden kaynaklı. Ailem de inançlı insanlar ama ibadet falan eden insanlar değiller. O yüzden çok öğreten biri de olmadı o yüzden bütün dinleri araştırdım bir karmaşa yaşadım İslam’ı araştırdıktan sonra kendi yolumu buldum.”

Katılımcı, aile ve çevreyi dinî sorgulama sürecini etkileyen faktörler olarak belirtmiştir. İnançlı bir aileye mensup olmasına rağmen dinî pratiklerdeki eksiklik bireyde bocalamalara sebep olmuştur. Ergenlik döneminde yaşanan bu karmaşa bireyi boşluk hissinden hareketle dinî kaynaklara yöneltmiştir. Bu ifade dinî gelişimde örnekliğin önemini ortaya koymaktadır.

Sosyal Bilimler K5;

“Karasızlık olarak görüyorum. Ama insanlar ya çok inanıyor ya da hiç inanmıyor ben deist görmüyorum çevremde. Ama bu eğilimler yaşıtılarım çevresinde inat olabilir ailelerinin dayatmasının intikamı olabilir. Ailemden farklıyım hissinden olduğunu düşünüyorum.”

Annesinin kendisini, babasından gizli Kur’an kursuna gönderdiğini ifade eden Sosyal Bilimler K5; akranlarında gözlemlediği deizm, agnostisizm eğilimlerinin inançtan ziyade tepkisellik olduğunu vurgulamaktadır. Bu yorum, aile baskısına karşı gelişen bir psikolojik savunmaya

⁵⁹⁹ Osmanoğlu, *Basamak Teorileri Açısından Dinî Gelişim, İnanç Gelişimi ve Eğitimi*, 86-87.

⁶⁰⁰ Kağan, “Gelişim Psikolojisine Giriş”, 4.

işaret etmektedir. Bu durumda inançsızlık eğilimi burada aileye karşı geliştirilen bireyselleşme tepkisinin bir dışavurumu olarak değerlendirilmektedir.

Katılımcının ifadesi, ergenlik döneminde görülen *kimlik arayışı*,⁶⁰¹ *bağımsızlaşma*,⁶⁰² *otoriteyle çatışma*⁶⁰³ gibi gelişimsel süreçleri yansıtmaktadır. Katılımcının ifadeleri Erikson'un psikososyal gelişim kuramında *kimlik kazanmaya karşı kimlik karmaşası* evresine işaret etmektedir.⁶⁰⁴ "Ailelerinin dayatmasının intikamı olabilir", "ailemden farklıyım hissinden olduğunu düşünüyorum" gibi ifadeler bireylerin kimliğini sorgulama, farklı olma isteklere sahip olduklarını oraya koymaktadır. Ayrıca Vygotsky'nin sosyokültürel kuramı çerçevesinde bireyin inanç gelişiminin sosyal çevre ile etkileşim halinde şekillendiği ortaya koyulmuştur.⁶⁰⁵

Meslek Lisesi K15;

"Dinî eğitim ilk önce ailede başlıyor ondan sonra çeşitli takviyeler alınabilir tabi."

Katılımcı, dinî eğitimin temelini ailenin attığını ve sonrasında gelen destekleyici unsurların ancak bu temelin üzerine inşa edilebileceğini ifade etmektedir. Bu görüş, dinî gelişimde aile içi aktarımın önemini ortaya koymaktadır. Burada bireyin inançla kurduğu ilk ilişkinin, ailede gözlemlenen yaşantılarla ilgili olduğunu anlaşılmaktadır.

Katılımcı dinî davranışların ilk olarak ailede alındığını ifade ederek Bandura'nın sosyal öğrenme kuramında olduğu gibi dinî davranışların gözlemlenerek kazanıldığı fikri ile yakınlık kurmaktadır.⁶⁰⁶

Kendisini agnostisizme yakın bulduğunu ifade eden Meslek Lisesi K8 şu ifadelerde bulunmuştur:

"Bu eğilimler prim denilen şey var ya prim için insanlar düşünmeden etmeden sadece havalı gözükmek için ne araştırma yapıyorlar ne bir şey yapıyorlar onun için. ... Aslında benim bir varlığa inanmama gibi sebebim yok ilk başta beni şey yapan içimde bir şey hissedememe sonra birkaç bilgi falan gördüm dayım deist onunla da konuşuyordum aklıma yatıyordu annemler falan Müslüman annemler falan konuşuyordu, aslında beni dinden soğutan şey tam olarak İslam değil Mü'minler mi artık onu yaşayan insanlar diyeyim. Benim ailem Müslüman bir aile. Belki bir tık dayımın etkisi olabilir ama o da beni tutup zorla şöyle olacaksın demedi kendi düşüncemle oldum. Kendi dinlerine mensup olmamı ister annem, anne annem falan ama çok da zorlayacak tipler değiller."

⁶⁰¹ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 110.

⁶⁰² Kulaksızoğlu, *Ergenlik Psikolojisi*, 93-94.

⁶⁰³ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 270-273.

⁶⁰⁴ Arslan – Arı, "Erikson'un Psikososyal Gelişim Dönemleri Ölçeğinin Türkçe'ye Uyarlama, Güvenirlilik ve Geçerlik Çalışması", 55-56.

⁶⁰⁵ Aşlamacı, "Kohlberg'e Göre Erken Çocuklukta Ahlakî Gelişim", 82; Salı, "Ahlak Gelişimi", 284; Kağan, "Gelişim Psikolojisine Giriş", 4.

⁶⁰⁶ Salı, "Ahlak Gelişimi", 274.

Katılımcının ifadesi, dinsel eğilimlerin sadece inanca bağlı değil aynı zamanda sosyal çevre, duygusal deneyim ve gözleme dayalı şekillendiğini ortaya koymaktadır. Özellikle *prim* vurgusu deizm, agnostisizme eğilimin görünür olma çabası ile ilgili olduğunu göstermektedir. Katılımcı kendi dinî yolculuğunu, soğuma, uzaklaşma olarak açıklamaktadır. Ailesinin Müslüman, dayısının deist olması gibi farklı inanç modelleriyle karşı karşıya olduğunu ve dinî kimliğin gelişim sürecinde dinî çeşitliliğe dayalı bir sorgulama süreci geçirdiğini ifade etmiştir.

Katılımcının yaşadığı sorgulama süreci, *Fowler'ın dinî gelişim kuramı* çerçevesinde ailesinden farklı düşünmesi ve çevrenin inancı üzerindeki etkisi dolayısıyla *bireyselleşmiş düşünsel inanç evresi* ile; katılımcının *dayısından etkilenmesi* ise kimlik kazanımında rol model etkisini ortaya koyması bakımından *Erikson'un kimlik kuramı* ile ilişkilendirilebilir düzeydedir.⁶⁰⁷

Meslek Lisesi K9;

“Bunlar sosyal medya ile çok yayıldı ama bir tane kitap okumadan ateist veya Müslüman olduysanız değilsinizdir gerçekten. Bunu size anlatacak tek şey kitaptır. Çünkü sosyal medya veya çekilen videolar hazırlanan içerikler kişinin öznel kararıdır bir kitap okuduğumuz zaman, tarihçi olmak istediğim için söylüyorum tarihçiler hem sağ hem sol tarafı okur ortada bilgi tutuşursa onu bilgi olarak kabul eder, ama sosyal medyada karşınızda ne çıkarsa o beyninize işleniyor karşınıza çıktığıyla kalıyorsunuz kitap okumazsanız çoğu da kitap okumadığı için bu şekilde yaygınlaşıyor.”

Katılımcı, sosyal medyada karşılaşılan tek yönlü içeriklerin, bireyin düşünme kapasitesini daralttığını, eleştirel düşünme becerilerinin yerini hazır yargılara bıraktığını ifade ederek bireylerin deizm, agnostisizm gibi eğilimleri sosyal medya etkisi ile bilinçsizce tercih ettiğini vurgulamaktadır. Ona göre inanç tercihinin sahici olabilmesi için kaynak temelli araştırmalar ve zihinsel bir çaba gerekmektedir. Katılımcının sosyal medya eleştirisi, *kitap okumadan inanç edinme* vurgusu *Piaget'nin bilişsel gelişim kuramı* ile ilişkilendirilebilir. Piaget'ye göre yaklaşık 11 yaş ve sonrası bireyler formel işlemler döneminde bulunmaktadır ve bu dönemde soyut ve çok yönlü eleştirel düşünme becerileri gelişmektedir.⁶⁰⁸ Ancak katılımcı, buna karşılık sosyal medyanın bireylerin düşünsel gelişimini desteklemek yerine hazır yargılarla yönlendirdiğini belirtmektedir.

Kendisini deizme yakın bulduğunu söyleyen Meslek Lisesi K14 ifadesinde;

“Arada kalmışlık bence bir düşünce biçimi değil de. Bunlar insanların bıkılmışlığından, insanlara inançları dinî çok fazla zorlamadan olabiliyor veya bir inancın dinî yanlışı anlatılması, baskılar buna sebep olabiliyor. Çevre de etkili yüksek ihtimalle. İslam'ı çok yanlışı dayatıyorlar insanların inançtan soğuması sonuç.”

⁶⁰⁷ Osmanoğlu, *Basamak Teorileri Açısından Dinî Gelişim, İnanç Gelişimi ve Eğitimi*, 86-87; Gürses – Kılavuz, “Erikson'un Psiko-Sosyal Gelişim Dönemleri Teorisi Açısından Kuşaklararası Din Eğitimi ve İletişiminin Önemi”, 156.

⁶⁰⁸ Didin – Köksal Akyol, “Bilişsel Gelişim”, 116.

Katılımcı, bu eğilimlerin bilinçli bir tercihten ziyade yanlış din anlatımı, zorlayıcı din dili ve toplumsal baskı gibi dışsal etkenlerin bir sonucu olarak ortaya çıktığı belirtmektedir. Bu yorum, bireylerin din dışı eğilimlere yönelmesinin sebebini dinin özünden değil, çevresel koşullara dayalı tepkisel bir davranış olarak değerlendirmektedir. Katılımcının ifadesine göre, bireylerin çevresinden gördükleri yanlış tutumların dinden uzaklaştırabileceğine yönelik yargısı *Bandura'nın sosyal öğrenme kuramı* çerçevesinde değerlendirilebilir niteliktedir.⁶⁰⁹

Bu görüşe benzer birçok katılımcı din dışı eğilimlere yönelmede, aile baskısı, çevresel etkiler ve sosyal medya içeriklerinin etkili olduğunu ifade etmiştir. Örneğin Sosyal Bilimler K4;

“Evet bunun birçok nedeni var aslında bu kartopu yerleşmesinin sebebi de sosyal medya bence çünkü ben de kendim de görüyorum yani giriyorum siteye orada bir milyon tane video çıkıyor adamın teki onu anlatıyor bunu anlatıyor falan. Yani dediğim gibi inancı sağlam olmayan bir insan orada gezinip direkt zaten bunlara kapılabilir ki çoğu da böyle oluyor. Özellikle gençlerde çok oluyor yani o yüzden hem sosyal medya yüzünden hem de neden olabilir okul ortamlarından falan dolayı da olabilir çünkü arkadaş çevresinde oluyor ve çevresinin yaptıklarına falan özeniyor bir durumda hatta sadece okul için de geçerli dışarıda sokakta bile gördüğü şeye özeniyor. Hani kimi bunları işte inançsız olmayı havalı bir şey gibi lanse ederken kimi de işte kötü bir şey olarak görüyor falan o yüzden yaygınlaşıyor.”

Başka bir katılımcı olan Meslek Lisesi K5 ise,

“Şu anki gençler hem internet çağı hem de havalı olduğunu düşündükleri için. Bir de şu nedenler aslında çevre kültür faktörü de önemli bizim insanlarımız dinî anlayışları biraz yanlış anladığı için gençlere de yanlış empoze etmeye çalışıyorlar. Farklı ve havalı görünme çabası çok etkili bence.”

Benzer bir ifade ile kendisini agnostisizme yakın bulan Meslek Lisesi K3 şu ifadede bulunmuştur:

“Bu eğilimler internetten dolayı popüler, çok fazla yanlış bilgi var Müslümanlıkta olsun farklı inançlarda olsun çok fazla yanlış düşünüyorlar, çok fazla yanlış kişiler var. Şu an insanların daha çok akli karıştırılıyor.”

Yine aynı şekilde kendisini agnostisizme yakın bulan Meslek Lisesi K2;

“Ben tiktok'ta gezinirken bir video gördüm onun üzerine araştırmıştım biraz bu düşünceye öyle yöneldim. Ama hala beni avutabilecek bir şey görebilirimse dine tekrar dönebilirim.”

Katılımcı ifadeleri sosyal medya içeriklerinin gençlerin inanç yönelimlerini doğrudan etkileyebildiğini, kişisel sorgulamayı tetikleyici etkisini belirtirken, hazır yargılarla yönlendirmelere dayalı ancak derinlikten yoksun anlık etkilenmelere açık bir şekilde geliştiğini ortaya koymaktadır. Özellikle Meslek Lisesi K2'nin “*Ama hala beni avutabilecek bir şey görebilirimse dine tekrar dönebilirim*” ifadesi agnostisizme olan eğiliminin dine geri dönme ihtimalinin açık, geçici ve dalgalı olduğuna işaret etmektedir.

⁶⁰⁹ Salı, “Ahlak Gelişimi”, 274.

Meslek Lisesi K5'in ifadesinde, *farklı ve havalı görünme çabası* vurgusu, inanç eğilimlerinin bireysel bir sorgulama sürecinden ziyade sosyal görünürlüğe dayalı şekillendiğini; Meslek Lisesi K3'ün ifadesinde ise yanıltıcı ve çelişkili içeriklerin kafa karışıklığına neden olduğuna yönelik vurgu, dijital ağların inanç sistemi üzerindeki tahribat gücünü ortaya koymaktadır.

Bu ifadelere benzer şekilde pek çok katılımcı da aile, çevre ve sosyal medyanın inanç üzerindeki yönlendirici etkisinden bahsetmiş; özellikle sosyal medya aracılığı ile kalıplaşmış bilgilerin veya anti dinî içeriklerin gençleri etkilediği vurgulanmıştır. İfadeler bireylerin bu eğilimlerinin temelinde dinî temsillerin negatif algılanması, sosyal medyanın bilgi kirliliği, aile ve çevre baskısı olduğunu ortaya koymaktadır.

Katılımcıların küçük bir kısmı ise dine karşı bir kopuş yaşadıklarını ifade etseler de deizm, agnostisizm kavramlarına dair herhangi bir bilgiye sahip olmadıklarını belirtmişlerdir. Bu durum bireylerin yalnızca felsefî veya kuramsal çerçeveye dayanmadığını; yalnızca dinî aidiyetten kopma yönünde bir eğilim taşıdıklarını göstermektedir. Katılımcılar yalnızca dinî uygulamalardan uzaklaştıklarını belirtmiş, bu durumu herhangi bir sebebe dayandırmamıştır. Meslek Lisesi K4 deizm ve agnostisizmle ilgili bilginiz var mı sorusuna “Yok” cevabı vermiş; Meslek Lisesi K11 ise “Yok hocam. Bu gibi eğilimlerde sosyal medya etkisi olduğunu düşünüyorum.” ifadesinde bulunmuştur.

Araştırma kapsamında elde edilen bulgular, genç bireylerin deizm ve agnostisizm gibi inanç pozisyonlarına yönelimlerinde yalnızca bireysel şüphecilik ya da rasyonel sorgulamanın değil; toplumsal yapıların, dinî temsilin niteliğinin ve kültürel baskıların da belirleyici olduğunu göstermektedir. Özellikle Sosyal Bilimler Lisesi'nden katılımcıların beyanlarında, dinî söylemin korku ve ceza merkezli aktarımı, aile içi baskılar, bazı dinî yapıların güven zedeleyici tutumları ve dinî siyasal zeminde araçsallaştırılması dikkat çekmektedir. Ayrıca, sosyal medyada yayılan din karşıtı veya çelişkili içerikler ile dinî temsilcilerinin çelişkili ve tutarsız söylemleri de bu yönelimleri besleyen unsurlar arasında öne çıkmaktadır.

Aydın'ın çalışmasında elde edilen bulgular gençlerin dinî yönelimlerinin şekillenmesinde aile, çevre ve medya etkisinin belirleyici bir rol oynadığını ortaya koymaktadır. Araştırmaya katılan öğretmenlerin ifadelerine göre, gençlerin inanç sistemleri üzerindeki en yaygın dışsal etkilerden biri sosyal medyada karşılaşılan içeriklerdir. Özellikle dinî temsilcilerin çelişkili ve inandırıcılıktan uzak açıklamaları, gençlerde dinî yapılarla olan bağı zayıflatmakta ve alternatif inanç eğilimlerini tetiklemektedir. Ailelerin dinî rehberlik konusunda yetersiz kalması ya da aşırı baskıcı bir tutum sergilemesi de bireylerin dinî aidiyetle mesafeli bir ilişki kurmasına neden olmaktadır.⁶¹⁰

⁶¹⁰ Aydın, *Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi Dersi ve İmam Hatip Lisesi Meslek Dersleri Öğretmenlerinin Gözlemlerine Göre Gençlerin Deizm Algısına Sosyolojik Bir Yaklaşım*, 97-99.

Akdemir'in çalışmasında ise sosyal medyada sıklıkla ateist ve karşıt içeriklerle karşılaşılması, ailelerin rehberlikten uzak olması ya da baskıcı tavırları, ve arkadaş çevresine duyulan özen gibi etkenlerin, genç bireylerin dinî sorgulamalarını artırdığı belirtilmiştir.⁶¹¹

Kale'nin Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ve İmam Hatip Lisesi öğretmenlerinin deizm hakkındaki görüşlerini araştırdığı çalışmasında yer alan öğretmen görüşlerine göre, öğrencilerin deizmle ilk temasları çoğunlukla dijital ortamlarda gerçekleşmektedir.⁶¹² Aynı şekilde Dikbaş'ın çalışmasında da öğretmenlerin değerlendirmeleri, gençlerdeki deizm eğiliminde aile yapısı, sosyal medya içerikleri ve çevresel etkileşimlerin önemli belirleyiciler olduğunu göstermektedir.⁶¹³

Bu bulgular, araştırmamızda da gözlemlenen dinî yapıya duyulan güven kaybı, baskıya karşı bireysel tepki ve medya kaynaklı şüphelenme süreci ile ilgili bulgularla benzeşmektedir. Sonuç olarak, hem diğer çalışmaların hem de çalışmamızın ortaya koyduğu gibi, gençlerin dine mesafe alması çoğunlukla bilinçli inkâr değil; çevresel şartlara, sosyal temsillere ve aile yapısına karşı geliştirilen savunmacı veya tepkisel tutumların bir sonucu olduğu düşünülmelidir.

Nitekim belirtilen araştırmalara göre dinî temsil biçimi, bireyin özgürlük alanı, sosyal çevre, medya etkisi ve eğitimdeki niteliksel eksiklikler gibi faktörler bu yönelimlerin merkezinde yer almaktadır. Bu bağlamda, gençlerin inançsal mesafelenme süreçlerinin değerlendirilmesinde bireysel-felsefi düzeyin ötesine geçilerek, yapısal ve çevresel koşulların çok boyutlu biçimde analiz edilmesi gerekmektedir.

3.4.3. Anlam arayışı ve varoluşsal sorgulama

Gençlerin dinî eğilimlerini anlama noktasında öne çıkan bir diğer tema anlam arayışı ve varoluşsal sorgulamadır. Nitel bulgular, katılımcıların Tanrı'nın evrene müdahalesi, yaratılış amacı, kötülük problemi, dua ve ibadet gibi metafizik unsurlar üzerinden bilişsel bir sorgulama süreci geçirdiklerini ortaya koymaktadır. Bu sorgulamalar çoğunlukla bireylerin ergenlik dönemi gereği yaşadıkları sorgulamalar, çevresel gözlemler ve etkilere dayalı şekillenmektedir. Özellikle deizmin Tanrı tasavvuruna yönelik eleştiriler, agnostik duruşa yakın fakat tam tanımlanmamış düşünsel belirsizlikler ve bunların yanında dine ve inanca duyulan ihtiyaca yönelik ifadeler, katılımcıların çoğunda anlam ihtiyacının güçlü bir şekilde sürdüğünün işaretidir. Bu bağlamda dinî eğilimlerden kopuş salt bir inançsızlık değil Meslek Lisesi K2'nin *"Ama hala beni avutabilecek bir şey görebilirimse dine tekrar dönebilirim"* şeklindeki ifadesinde olduğu gibi din ve yaratıcı ile yeniden ilişki kurma yollarını arama çabası olarak yorumlanmaktadır. Bu bağlamda katılımcı ifadelerinden bazıları şu şekildedir:

⁶¹¹ Akdemir, "Öğrencilerde İnanç Problemine Neden Olan Faktörlerin Belirlenmesi", 331-332.

⁶¹² Kale, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ve İmam Hatip Lisesi Meslek Dersleri Öğretmenlerinin Deizm Hakkındaki Görüşleri*, 81.

⁶¹³ Dikbaş, *Öğretmenler ve Ebeveynler Gözüyle Ergenlerde Deizm Yönelimi: İnanç Gelişimi Üzerine Bir İnceleme*, 116-125.

Agnostisizme yakın olduğunu ifade eden Meslek Lisesi K8;

“Din gerekli aslında. Aslında din değil de Müslümanlık doğru yaşanırsa eğer öyle bir şey de varsa çok doğru bir şey. İnsanların yalan söylememesi hırsızlık yapmaması bunlar zaten olması gereken şeyler insanların bunları dinleri için yapması saçma geliyor bunları insanların insan olduğu için yapması lazım bir hayvana yardım etmek bir yaşlıya ya da zor durumda olan birisine ya da çevrenden dışarıdan birisine. Bunlar insan olduğun için yapılması gereken şeyler diye düşünüyorum. Bunları Müslüman olanlar da yapmıyor dediğim gibi insan olmakla alakalı bir şey. Aslında benim bir varlığa inanmama gibi sebebim yok.”

Katılımcının ifadesi dinî sistemle ahlakî davranışlar arasındaki ilişkiye dair eleştirel bir sorgulama içermektedir. Katılımcı dürüst olmak, hırsızlık yapmamak gibi ahlakî davranışların insan olmanın doğal bir sonucu olarak görülmesi gerektiğini ifade etmektedir. Ancak bu ifade, ahlakın kaynağına ilişkin derin bir sorgulama yerine, katılımcının daha yüzeysel bir düşünce temelinde anlam arayışına işaret etmektedir. Bu ifade çelişkili bir sorgulama sürecini yansıtmaktadır.

Aynı şekilde Meslek Lisesi K14;

“Pek inançlı biri olduğumu söyleyemem. Bir yaratıcıya inanıyorum ama bir yaratıcının peygamber göndereceğini düşünmüyorum çünkü mükemmel olan bir yaratıcıdan bahsediyoruz. ... Bir varlığa inanıyorum çünkü hiçbir şey kendiliğinden var olmuyor bir tahta sırayı bile yapmak için bir insanın emeği lazım oluyor. Bir insanın da kendiliğinden var olma şeyi çok saçma geliyor.”

Katılımcı, açık bir inançsızlık sergilememekle birlikte peygamberlik kurumunu yaratıcının mükemmel olmasına dayandırarak kabul etmediğini ifade etmektedir. Bununla birlikte “hiçbir şey kendiliğinden var olmuyor” ifadesiyle *kozmojik*⁶¹⁴ bir sorgulama yürütmektedir. “Bir tahta sırayı bile yapmak için bir insanın emeği lazım oluyor” ifadesiyle de bir yaratıcının olması gerektiğini akıl yürüterek temellendirmektedir. Dolayısıyla bu ifade, katılımcının *varoluşsal bir anlam ihtiyacını* ortaya koymaktadır.⁶¹⁵

Her iki katılımcı da inanca yönelik bir doğrudan bağlılık göstermese de Tanrı kavramını reddetmemektedir. Meslek Lisesi K8, ahlakî davranışların temelini insan olmanın gereğine bağlarken, Meslek Lisesi K14, yaratılışın tesadüfen olmayacağına yönelik bir düşünce sergilemektedir. Bu iki yaklaşım da kişisel bir anlam arayışının bilişsel işaretleri olmaktadır. Bireylerin dine karşı mesafeleri devam ederken Tanrı inancı, yaşamın anlamı ve amacına yönelik sorgulamaları da devam etmektedir.

⁶¹⁴ Bkz. Mehmet Sait Reçber, “Tanrı’nın Varlığının Delilleri”, *Din Felsefesi*, ed. Recep Kılıç – Mehmet Sait Reçber (Ankara: Grafiker Yayınları, 2021), 128-135.

⁶¹⁵ Frankl, *İnsanın Anlam Arayışı*, 120-122.

Bu ifadeler özellikle *Fowler'ın bireyselleşmiş düşünsel inanç evresini* yansıtmaktadır. Bu evrede birey çocuklukta aile ve çevre etkisiyle edindiği inanç kalıplarını sorgulamakta, değerlendirmekte ve kişisel bir inanç pozisyonu geliştirmektedir.⁶¹⁶

Deizme eğilimi olduğunu belirten Meslek Lisesi K7;

“Evet bilgim var internetten edindim. Deizm şudur Tanrı evreni yaratan ve bütün insanlığı var eden evreni yaratan bir tanrı vardır fakat bu Tanrı insanoğluna elçiler veya kitaplar göndermemiştir evreni kendisi yaratıp ona müdahale etmemiştir ona müdahale etme gereği duymamıştır. Tanrının evrene müdahale etmeme sebebi şudur: Çünkü tanrının yarattığı evren modelinde Tanrı eğer evrene müdahale edecek olsaydı biz insanlar zaten onu düzgün bir şekilde tasavvuf edemeyeceğimiz için aklımızda canlandıramayacağımız için aynı şekilde Tanrı evrene müdahale etmez. Çünkü müdahale edildiğinde içeride onu anlayacak varlıklar yoktur Çünkü Tanrı hepsinden daha üstün ve yücedir onu anlamayacak varlıklar olduğu için de müdahale etme gereksinimi hissetmez.”

Katılımcı, deizme dair edindiği kaynağın internet olduğunu belirtse de açıklamaları tanıma dayalı olmaktan ziyade, Tanrı-evren ilişkisine dair bir sorgulama içermektedir. Bu sorgulama katılımcının Tanrı'nın aşkın bir varlık olması karşısında insanın sınırlılığına dayanmaktadır. Tanrı'nın evrene müdahale etmemesini insanın sınırlı idrak kapasitesine bağlamaktadır. Bu bakımdan katılımcının düşüncesi Tanrı-insan ilişkisinin anlamı üzerine kurulmuş bir sorgulamayı içermektedir. Katılımcı burada metafizik yaklaşımlar arasında da bir denge kurma çabası sergilemektedir. Katılımcı ifadesiyle Tanrı'nın doğası ve insanın idrak sınırları üzerinde düşünce geliştirerek varoluşsal bir sorgulama yaşadığını ortaya koymaktadır.

Katılımcının düşünce yapısı, *Fowler'ın inanç gelişim kuramında* tanımlanan *bireyselleşmiş düşünsel inanç* düzeyine karşılık gelmektedir. Bu evre bireyin inancını eleştirel bir biçimde değerlendirerek yapılandığı gelişimsel bir süreçtir.⁶¹⁷

Sosyal Bilimler K7;

“Az çok. Bence herkes okumuştur bilgi edinmiştir ya da çevrelerinde böyle insanlar vardır. Benim bilgim de böyle. Ama eksik, Allah bizi yarattı fakat o doğa düzenine karışmıyor bizi yalnız başımıza bıraktı. Bunun doğru olduğunu düşünmüyorum çünkü ibadet eden ya da bir dine mensup ortalama 4 milyar insan var bu insanlar boşu boşuna bir varlığa tapmıyor illa arkalarında somut olarak dayandırdıkları bir şeyler var. Ne bileyim kitap olsun ne bileyim peygamberler olsun hadisler olsun işte bir takım nesilden nesile aktarılan hikâyeler olsun bunlar günyüzü buldukları sürece dinin temeli oluşabiliyor. Din temelsiz kalmıyor bunu sadece doğa yasalarına dayandırarak ya da yorumlama gücüne dayandırarak da bir şey elde edemeyiz. Sadece yorumlama gücümüz de bir yere kadar ne bileyim aklımız irademizle bir şeye ulaşabiliyoruz ama en sonunda yararlandığımız yer ya Allaha dua etmek oluyor ya da tevekkül oluyor.”

⁶¹⁶ Osmanoğlu, *Basamak Teorileri Açısından Dinî Gelişim, İnanç Gelişimi ve Eğitimi*, 86-87.

⁶¹⁷ Osmanoğlu, *Basamak Teorileri Açısından Dinî Gelişim, İnanç Gelişimi ve Eğitimi*, 86-87.

Katılımcı, Tanrı'nın evrene müdahale edip etmemesi konusunda; bu görüşleri ikna edici bulmadığını ve *"Allah bizi yarattı fakat o doğa düzenine karışmıyor bizi yalnız başımıza bıraktı"* gibi düşüncelere mesafeli duruşunu dünya üzerinde milyarlarca insanın ibadet etmesi üzerinden ve inançlarını dinin temel kaynaklarına dayandırarak somutlaştırmaları üzerinden eleştirmektedir. Tamamen akıl yürütmeye dayalı inanç inşa edilmeyeceğini, insanın dua, ibadet gibi başa çıkma yöntemlerine duyduğu ihtiyacın göz ardı edilemeyeceğini belirtmektedir. Aynı zamanda kişisel olarak Tanrı inancını koruyan katılımcı, deizm agnostisizm gibi inanç eğilimlerinin temelinde bilgi yetersizliği ve duygusal çalkantılar olduğunu vurgulamaktadır.

Bu görüş özellikle, katılımcının kendi inancını koruyarak başkalarının inanç eğilimlerini değerlendirme çabası itibarıyla Fowler'ın inanç gelişim modelindeki bireyselleşmiş düşünsel inanç ve Vygotsky'nin sosyo-kültürel gelişim kuramı bağlamında açıklanabilir bir çerçeve sunmaktadır.⁶¹⁸

Deizme eğilim gösterdiğini ifade eden Meslek Lisesi K12;

"Kendimi sadece Tanrı'ya bağlı olarak değerlendiriyorum. Diğer inançlar kendileri insani olarak Tanrı'dan kendilerini kısıtlıyorlar Tanrı'ya Allah olarak hitap edeceğim şu an bizim genel olarak kullandığımız tabir bu aynı Hristiyanların kendisini God olarak tahrif ettiği gibi, Allah'a olan inancımız Allah'ın kendisinin yüceliğini kısıtlıyor bence. Biz Allah'ı yanlış tanımlıyoruz bence bana sorarsanız din olarak. Ben daha çok araştırmalardan başka okuduğum kitaplardan Tanrı tasvirlerine bakarak çoğunluğu Hristiyan kaynaklı olanlar bir insana benzetirken bir özellik olarak tanımlarken Müslümanlar Tanrı'yı biraz daha despot bir tanımla tanımlıyor. Ne derse onu yapmak zorundasınız kesin olarak hiçbir şekilde bunun karşısına çıkamazsınız. Ben Tanrı'yı daha çok her şeyin var olduğu kişi olarak görüyorum mesela biz Tanrı'yı mükemmel varlık olarak tabir ediyoruz. Hiçbir şekilde onda kötü bir özellik olamaz diye ama Tanrı her şeyin varoluşu kendinden geldiği için aslında bütün özelliklere sahip kişi. Aynı zamanda en iyi özelliklere sahipken en kötü özellikler de kendisine ait aslında. Biz bu şekilde Tanrı'yı yanlış tabir ediyoruz. Bunu nasıl yapmalıyız, Tanrı eğer her şeyi yapabilen bir kişi ise bizim kendisine tapmamızı neden istesin kendini neden bu kadar küçük düşürüyoruz Tanrı'nın? Biz ona taparak onu küçük düşürüyoruz mesela ya da mesela kendi günlük hayatımızda yaptığımız şeylerin Tanrı'yı etkileyebileceğini düşünerek ya da kendi dinimizi başka insanlara savunarak, tartışarak.. Savunmaktan tartışmaktan kastım dininden vazgeçmek değil dinini savunurken başka insanlarla tartışmak savaşmak. Bence biz burada hata yapıyoruz çünkü Tanrı kendi dinini savunabilir kendi kendini savunabilen mükemmel bir varlığı biz niye savunmaya çalışıyoruz?"

Katılımcı Tanrı inancını sürdürmekle birlikte bu inancı geleneksel dinî yapı ile örtüşmediğini ifade etmektedir. Tanrı'nın aşkın gücüne inansa da insanın sınırlı kapasitesiyle onu belli

⁶¹⁸ Osmanoğlu, *Basamak Teorileri Açısından Dinî Gelişim, İnanç Gelişimi ve Eğitimi*, 86-87; Kağan, "Gelişim Psikolojisine Giriş", 4.

kalıplarla ve insana ait özelliklerle tanımlamanın doğru olmadığını savunmaktadır. Katılımcının bu düşünceleri, Tanrı'nın doğasına dair kişisel, felsefî ve varoluşsal sorgulamalar içermektedir. Ayrıca katılımcının ifadeleri, bireysel inancın sorgulama ile inşa edilebileceğine olan inancını yansıtmakta ve kendi konumunu yeniden değerlendirmeye çalıştığını ortaya koymaktadır. Çünkü katılımcı geleneksel dinî sistemden bütünüyle kopmaksızın bireysel bir Tanrı tasavvuru geliştirme çabası sergilemektedir. Bu yönüyle düşünceleri, inançsızlıktan çok bir anlam arayışına işaret etmektedir.

Katılımcının ifadeleri geleneksel inanç kalıplarını sorgulaması, müşahhas bir Tanrı algısı oluşturmaya çalışması bakımından *Fowler'ın bireyselleşmiş inanç ve yansımali inanç evresiyle* uyumluluk sergilemektedir. Aynı zamanda bu da katılımcının bu düşüncelere soyut düşüncenin gelişimiyle birlikte yönelmiş olduğunun ve ileri düzeyde bir sorgulama evresinde bulunduğu bir işaretidir. Bu durum da Elkind'in ergenlikte gelişen soyut dinî düşünce anlayışı ile de ilişkilendirilebilir niteliktedir.

Dikbaş'ın öğretmenler ve ebeveynler perspektifinden gençlerdeki deizm yönelimine odaklanan araştırmasında, öğretmenler gençlerin bu eğilimini gençlerin sorularına mantıklı cevap bulamaması, popüler kültür ve post-modern süreçlerin etkisi, sorgulama, şüphe ve arayış gibi hususlarla ilişkilendirmiştir. Bulgulara göre, genç bireylerin dinî konularda yönelttikleri sorulara tatmin edici ve mantıklı cevaplar bulamamaları, onları alternatif düşünce biçimlerine yönlendirebilmektedir. Ayrıca, çağın getirdiği popüler kültür dinamikleri ve post-modern değerler sistemi, gençlerin geleneksel inanç yapılarına mesafelenmesine zemin hazırlamaktadır. Bu süreçte gençlerin yalnızca inancı sorgulamakla kalmayıp, aynı zamanda bireysel varoluşlarını, toplumsal değerleri ve dinî temsil biçimlerini de irdeledikleri görülmektedir.⁶¹⁹

Kale'nin çalışmasında yer alan öğretmen görüşleri, gençlerin deizme yöneliminin altında kimlik arayışı, özgür olma isteği, gençlerin bağımsızlık istekleri, dinî sorulara mantıklı cevaplar bulamama gibi nedenler yattığı bulgulanmıştır.⁶²⁰ Benzer şekilde, bu çalışmada yer alan katılımcılar da dinî kurallara, dinî otorite ve dinî temsil biçimlerine yönelik eleştirel bir tutum sergileyerek, mutlak kabuller yerine bireysel düşünme ve anlamlandırma çabası içerisinde olduklarını ortaya koymuşlardır.

3.4.4. Olumsuz dinî deneyimler ve temsiller

Katılımcıların bir kısmı inançtan uzaklaşma nedeni olarak olumsuz dinî deneyimler ve dinî temsil biçimlerine yönelik hayal kırıklıklarından bahsetmiştir. Bu yönde katılımcı ifadelerinden bazıları aşağıdaki gibidir:

⁶¹⁹ Dikbaş, *Öğretmenler ve Ebeveynler Gözüyle Ergenlerde Deizm Yönelimi: İnanç Gelişimi Üzerine Bir İnceleme*, 116-125.

⁶²⁰ Kale, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ve İmam Hatip Lisesi Meslek Dersleri Öğretmenlerinin Deizm Hakkındaki Görüşleri*, 81-87.

Meslek Lisesi K14;

“Bunlar insanların bıkmışlığından, insanlara inançları dinî çok fazla zorlamadan olabiliyor veya bir inancın dinî yanlış anlatılması, baskılar buna sebep olabiliyor. Çevre de etkili yüksek ihtimalle. İslam’ı çok yanlış dayatıyorlar. İnsanların inançtan soğuması sonuç.”

Katılımcı inançtan uzaklaşma sürecinin temel nedenlerinden biri olarak dinî baskıcı bir tarzda sunulmasını ve yanlış temsil edinmesini vurgulamaktadır. “İslam’ı çok yanlış dayatıyorlar” ifadesi, bireyin inanca değil inancın sunulmuş tarzına bir tepki geliştirdiğini ortaya koymaktadır. Bu yaklaşım bireyin dinî özüne değil, çevresinden gelen baskıcı, katı, hoşgörüsüz uygulamalara karşı bir mesafe koyduğunu göstermektedir.

Aynı şekilde Sosyal Bilimler K5;

“Ama o dönem şu an kinden daha kötü hissediyordum aslında ceza cehennem kısmına odaklı bir bakış açım vardı o yüzden çok gergin hissediyordum kendimi bir şeyi yanlış yaparsam diye her hareketimi sorguluyordum ve bu beni yoruyordu. Çoğu küçük çocuğa bu şekilde anlatılmasını da yanlış buluyorum bilmiyorum belki beni bu uzaklaştırdı. Ama inanç bazı insanlar için gerekli çünkü bazı insanların hiçbir motivasyon kaynağı olmuyor hırsızlık yapmamak bazı insanlara zarar vermemek için. Aslında bazı toplumlar için gerekli bence. Hayatı anlamlı kılan da küçük mutluluklar aslında büyük anlamlar yüklemiyorum.”

Katılımcı, çocukluk döneminde edindiği cehennem ve ceza odaklı dinî deneyimin inançla kurduğu ilişkiyi olumsuz etkilediğini ve kaygı oluşturduğunu ifade etmektedir. “Bir şeyi yanlış yaparsam diye her hareketimi sorguluyordum ve bu beni yoruyordu” ifadesi, bireyin dinî yaşamı kaygılı olarak deneyimlediğini göstermektedir. Katılımcı bir yandan bu durumun kendisini dinden uzaklaşma nedeni olarak sunarken bir yandan da birey ve toplum açısından anlam kaynağı olduğunu kabul etmektedir. Bu durum tamamen reddedici bir tutum olmayıp kişisel bir uzaklaşma ve anlam çabası olduğunu göstermektedir.

Katılımcıların deneyimleri, inanca yönelik şüphe ve sorgulamaların Tanrı inancına yönelik olmayıp çocuklukta maruz kalınan ceza ve korku temelli dinî anlatılar ile dinî toplumsal yaşamdaki izleri ve temsil biçimlerinde yaşanan olumsuzluklara karşı geliştirilen duyuşal tepkilere bağlı olarak şekillenmektedir. Buna rağmen katılımcılar dinî tamamen reddetmekten kaçınarak toplumsal gerekliliğini vurgulamaktadır.

Bu durum Erikson’un psiko-sosyal gelişim kuramı çerçevesinde değerlendirildiğinde, ergenlerin kimlik arayışı sürecinde karşılaştıkları baskıcı ve çelişkili tutumların inançla ilişkisini zedeleyebileceğini göstermektedir. Ayrıca bağlanma kuramı çerçevesinde değerlendirildiğinde de birey, dinî temsilcilere güvenli bağlanamadığında bu kopma Tanrı algısına da yansımaktadır.

Dikbaş’ın (2022) çalışmasında öğrencilerin dinden uzaklaşmasının nedenlerinden birinin, dinî yanlış temsil edilmesi ve dindar bireylerin sergilediği tutarsız davranışları olduğu

ortaya konmuştur.⁶²¹ Benzer şekilde Kale'nin araştırmasında da dinî cemaatlerin ve bazı dindar figürlerin kişisel çıkarları uğruna dinî araçsallaştırmalarının, gençlerin dine yönelik güvenlerini zedelediği vurgulanmıştır. Özellikle FETÖ gibi dinî görünümlü yapıların toplumsal travmalara neden olması, gençlerin din ve dindarlık kavramlarına eleştirel bir mesafe koymalarına neden olmaktadır. Kale'ye göre bu temsiliyet krizleri, gençlerde "eğer din buysa ben yokum" türü bir algı yaratmakta ve inançtan kopuşu hızlandırmaktadır.⁶²² Her üç çalışmada ortaklaşan bulgu, dinî temsil eden kişi ve kurumların olumsuz pratiklerinin genç bireylerin anlam dünyasında kırılmalara yol açtığı ve bunun sonucunda gençlerin alternatif inanç biçimlerine yönelme eğilimi gösterdikleridir. Bu bağlamda dinin sosyal temsili, gençlerin inançla kurduğu ilişkiyi şekillendiren temel faktörlerden biri olarak öne çıkmaktadır.

3.4.5. Kimlik arayışı ve bağımsızlaşma arzusu

Ergenlik dönemi, bireyin hem toplumsal rollerini hem de inanç sistemini yeniden yapılandığı ve kimlik inşasını oluşturduğu kritik bir evredir. Bu araştırmanın bulguları, katılımcıların büyük çoğunluğunun inancını bir kimlik unsuru olarak sorguladıklarını, bu sorgulamanın ise çoğu zaman aile ve çevreden ayrışma yönünde bir bağımsızlaşma çabası olduğunu ortaya koymaktadır.

Kimlik arayışı ve bağımsızlık arzusu çalışmanın diğer temalarında da örtük bir şekilde ele alınmıştır. Özellikle deizm ve agnostisizm eğilimine neden olan etkenler, anlam arayışı, dinî şüphe, olumsuz dinî deneyimler ve temsiller çoğu zaman bireyin kimlik arayışı ve bağımsızlaşma arzusunun bir yansıması olarak şekillenmiştir. Bu nedenle tema, ayrıca bir başlık olmaktan öte, çalışmanın geneline yayılan psiko-sosyal bir arka plan olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda katılımcı ifadelerinden bir kısmı aşağıda ifade edildiği şekildedir.

Meslek Lisesi K2;

"Agnostik olarak tanımlıyorum. Dine ilgi duymuyorum bilime ilgi duyuyorum. Hayatı anlamlı kılanın hayatta yaşadığımız şeyler olduğunu düşünüyorum. Beni Agnostisizm mi yönlendiren evrim teorisi oldu diyebilirim. Evrim teorisini araştırdım yalanlayabilecek hiçbir kanıt olmadığı için ona inanıyorum ona inandığım için de dinden çıkmış gibi bir şey oluyorsun. Evrim teorisi ile ilgili ilk başta mikrop gibi şeylerden gelip oradan suya geçip sudan tekrar çıkıp en son insan formuna ulaşmayı ki zaten bilimde biyolojide adaptasyon diye bir şey var adaptasyon ile evrim bağımlı biraz. Ben tiktok'ta gezinirken bir video gördüm onun üzerine araştırmıştım biraz bu düşünceye öyle yöneldim. Ama hala beni avutabilecek bir şey görebilirimsem dine tekrar dönebilirim."

⁶²¹ Dikbaş, *Öğretmenler ve Ebeveynler Gözüyle Ergenlerde Deizm Yönelimi: İnanç Gelişimi Üzerine Bir İnceleme*, 116-125.

⁶²² Kale, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ve İmam Hatip Lisesi Meslek Dersleri Öğretmenlerinin Deizm Hakkındaki Görüşleri*, 81-87.

Katılımcı inançla kurduğu ilişkiyi bireysel sorgulama ve entelektüel araştırma yoluyla temellendirmeye çalışmaktadır. Katılımcı dinî geleneklerle doğrudan bağ kurmak yerine bilimsel bilgiye dayalı bir anlam arayışı ortaya koymaktadır. İnanç kimliğini agnostisizme yakın bulduğunu ifade etse de bu kimliğe olan aidiyetin bir inançsızlık tavrı değil, kendi arayışının ve bağımsızlaşma arzusunun bir sonucu olduğu düşünülmektedir. Bu yaklaşım, bireyin inanç gelişimini düşünsel süreçler aracılığıyla yeniden yapılandırması bakımından *Fowler*'ın inanç gelişim kuramındaki *bireyselleşmiş düşünsel inanç düzeyi*yle örtüşmektedir. Bu evrede sorgulama süreciyle birlikte birey kişisel deneyimlerine dayanarak inanç biçimi oluşturmaktadır. Aynı zamanda bu ifade, bireyin ergenlik dönemine özgü kimlik karmaşasından çıkarak kendi anlam sistemini oluşturma yolunda bağımsız bir duruş sergilemesi ise *Erikson'un kimlik gelişim kuramı* ile ilişkilendirilmektedir.⁶²³

Katılımcının tavrı; bir sorgulamadan ziyade, kendi benliğini tanıma ve bağımsızlaşma sürecinin bir yansımasıdır. Bu durum Meslek Lisesi K2 için inancın aynı zamanda bir kimlik inşası olduğunu göstermektedir.

Sosyal Bilimler K15;

“Günümüzde ateizm deizm oldukça yaygın, herhangi bir şey altında nitelendiremiyorum şu an çünkü daha henüz kendimi böyle bir şeye sokmak için gerekli birikimim olduğunu düşünmüyorum ama ailemden gelen bir inanca da sahip olmak istemiyorum sırf toplumumuzda yaygın olduğu için veya kültürden gelen bir inanca da sahip olmak istemiyorum. Gerçekten kendim araştırarak bilgi sahibi olarak mantığıma oturarak gerçekten kalbimde hissederek inandığım için bunu hayatımın şu anki evresinde deistim ateistim diye tasvir edemiyorum. Yazın bu araştırmayı yapmayı hedefliyorum iyi bir şekilde araştırarak öyle bir inanca sahip olmak istiyorum gerçekten bilgi sahibi olarak.

Bence tüm inançlarda vicdan ve ahlak kavramları olmalı iyi insan olmak ki özellikle bu İslam'da daha önemli. İyi insan olmak inandığın tanrıya uymak bunlar gerçekten önemli şeyler herhangi bir dinî inanç için. Deizmde olduğu gibi Tanrı bizi yarattıktan sonra başı boş bıraktı bu gibi inançlar bana mantıklı gelmiyor. Ben bir yaratıcının olduğuna kendi nezdinde inanıyorum çünkü diğer türlüşünü düşündüğümde çok başıboş hissettiriyor aklen de mantığıma da uymuyor kalbime de uymuyor. O yüzden böyle bir evren varsa bu kadar güzelse her şey bu düzende illaki bunun bir yaratıcısı vardır. Daha henüz onu bulabilmiş değilim ama dediğim gibi bilgi seviyesine inanarak bulmak istiyorum başıboş bir inanca sahip olmak istemiyorum.

Hayatı anlamlı kılan bir yaşama amacının olması. Biri aşk için yaşar, biri para için yaşar, biri ailesi biri dinî inancı için yaşar gerçekten bu hayatta yaşayacağın zamanı değerli görüp başıboş geçirmemek.”

Katılımcı ifadesinde herhangi bir inanç sistemine bağlı olmadığını “*herhangi bir şey altında nitelendiremiyorum şu an çünkü daha henüz kendimi böyle bir şeye sokmak için gerekli*

⁶²³ Osmanoglu, *Basamak Teorileri Açısından Dinî Gelişim, İnanç Gelişimi ve Eğitimi*, 86-87; Yavuzer, *Çocuk Psikolojisi*, 285-286.

birikimim olduğunu düşünmüyorum ama ailemden gelen bir inanca da sahip olmak istemiyorum” sözleriyle ifade etmekte, bağımsız ve içselleştirilmiş bir inanca bağlanma arzusu taşıdığını belirtmektedir. Katılımcı, aile veya toplumdan aktarılan inançla ilişkisini kişiselleştirme arzusu taşıdığını ifade etmektedir. Bu yaklaşım, bireyin inançsızlık eğilimi olarak yorumlanmaktan ziyade, ergenlik dönemi gelişim özellikleri gereği kimlik ve bağımsızlık arayışı oluşturma çabası olarak ortaya çıkmaktadır.

Bu süreç bireyin aile ve çevre etkisiyle kazandığı inancı sorgulaması ve değerlendirerek yeni bir inanç yapısı kurma çabası, Fowler’ın inanç gelişim kuramında yer alan bireyselleşmiş-yansımali inanç evresi ve bireyin ergenlikte dinî kimliğini kurma çabası ise Erikson’un kimlik gelişim kuramı ile açıklanabilir mahiyettedir.

Dine karşı mesafeli bir tutum sergileyen Sosyal Bilimler K13;

“Ben herhangi bir dine inanmıyorum ancak din araştırmalarını çok severim. Antropoloji çok ilgi çekici bir alan ve din de insanlık tarihinin en önemli yapı taşlarından. İnsanların neye inandığı aslında neye ihtiyaç duyduğunu gösteriyor bu da toplumların şekillenmesi yönünde bize ciddi bir yol gösterici oluyor. Ben eskiden çok dindardım. Ailem çok karışık dinî açıdan baba tarafım Hristiyan, anne tarafım anneannem Müslüman annem nikan olarak tanınmaya başladı kendini paganizm içinde, dayım agnostik. Ben 7-12 yaş arası çok dindardım. Biraz felsefe okumaları yapmaya başladım erken başladım felsefe okumalarına evrene bakışım Tanrı kavramına ve kendime bakışım değişti. Çünkü kendimde bir şey fark ettim aslında ben kendimi Tanrı ile ilişkim üzerinden tanımlamaya çalışıyormuşum evrende yerimi Tanrı ile ilişkim üzerinden oturtmaya çalışıyormuşum ama şu kaniya vardım bence insan önce kendini bulmalı ve evrendeki yerini kendi üzerinden kendi doğruları üzerinden kendini olması gerektiği yerde olduğu hissi üzerinden tanımlamalı. Din ve bilim birbirine karşı çıkacak şeyler değil ama okuduğum farklı şeyler bana birbirleriyle uyumuyor gibi hissettiriyordu ve ben en son şey noktasına gelmişim inandığım şey bana samimiymişim gibi hissettirmiyordu ve ben samimi olmayan bir inançtansa samimi bir inançsızlığın daha doğru olduğuna karar verdim. Ve şuna karar verdim bence insan inancı ve ilişkisinde kendini nerede doğru ve evde hissediyorsa o şekilde hareket etmeli. Bir üst varlığa inanmak çok güzel bir şey çünkü insanın evrende bir amaca sahip olma hissini sağlayan bir şey ama ben evrenin oldukça kaotik olduğunu düşünüyorum. Bu kaotikliğin ciddi bir düzene de sebep olduğunu düşünüyorum bu kaotik düzen içinde bir üst varlık inancına pek sahip olamıyorum. Evren çok kompleks bir yapı ve insanın kendi zihinsel ve ruhsal yolculuğunda olması bana daha huzur verici geliyor.

Tarih boyunca her toplumun inanç sistemleri olmuş ve din kültürden ayrılmaz bir parça din gerekli ama din kavramını incelediğimiz zaman modern

zamanlarda insanların oluşturdıkları bu pop kültürler alt kültürler gelecekte din gibi olabilirler çünkü insanlar hayatlarını bunlar üzerinden tanımlamaya başlıyorlar ve onların hayatını yönlendirecek bir şey olacaktır bu bence.

Hayatı anlamlı kılan fizikte bir kural vardır ya hani evrende hangi noktada durursak evrenin merkezi orasıdır. Felsefi olarak da böyle insan nerede durursa nerden bakarsa hayata evrenin kendisi için merkezi orası olacaktır ve kendi anlamını da kendisi bulacaktır.”

Dinî bakımdan ailesel çeşitlilik içinde büyüyen katılımcı, bu inanç biçimlerine bağlanmak yerine kendi özgün tercihiye yönelme arayışı içinde olduğunu belirtmektedir. *“Ben kendimi Tanrı ile ilişkim üzerinden tanımlamaya çalışıyordum evrende yerimi Tanrı ile ilişkim üzerinden oturtmaya çalışıyordum. Ama şu kaniya vardım bence insan önce kendini bulmalı ve evrendeki yerini kendi üzerinden kendi doğruları üzerinden kendini olması gerektiği yerde olduğu hissi üzerinden tanımlamalı.”* ifadesi ise, kimlik tanımını iç yolculuğu üzerinden kurma çabasına işaret etmektedir. Katılımcı, inançla kurduğu ilişkiyi kendi düşünsel süreçleri, entelektüel birikimi ve varoluşsal gözlemleri üzerinden yeniden kurma eğilimi göstermektedir. Bu süreç bireyin bir inanç oluşturma çabasından ziyade, kimlik kurma çabası içinde olduğunu ortaya koymaktadır. Katılımcının bu yaklaşımı, inancını kendi içsel değerlendirmeleri sonucu yeniden yapılandırmasını ortaya koyan Fowler’ın inanç gelişim kuramında tanımlanan *bireyselleşmiş düşünsel inanç evresi*yle ve katılımcının kendisini Tanrı ile değil kendi merkezi üzerinden tanımlama ihtiyacı, Erikson’un *kimlik gelişimi kuramı* ile ilişkilendirilmek suretiyle hem bireysel kimlik hem varoluşsal sorgulamasının bir işareti olarak değerlendirilebilir.⁶²⁴

İnanç, ergenlik döneminde bir bağlılık oluşturmaktan ziyade aynı zamanda bireyin benliği ile kurduğu ilişkiyi de anlamlandırmaktadır. Bu süreçte bazı bireyler geleneksel dinî aidiyetlerinden uzaklaşırken bazıları ise, inançlarını korumaya devam etmekle birlikte bu inancı anlamlı bir temele dayandırmaktadır. Bu bağlamda anlam arayışı ve bağımsızlaşma inançlı olduğunu ifade eden katılımcılarda da gözlemlenmektedir. Araştırmaya katılan bazı katılımcılar, sahip oldukları Tanrı inancını temellendirerek ifade etmişler ve bu da onların inançlarını kişisel bir zihinsel süreç sonrası elde ettiğine işaret etmektedir.

Bu araştırmada temel amaç, lise öğrencilerinin deizm-agnostisizm ve diğer inanç eğilimlerine yönelik düşünsel yönelimlerinin tespit ederek bu eğilimlerin psikolojik bağlamda nedenlerini ortaya koymaktır. Ancak yalnızca bu yönelimleri olan bireylerin değil benzer sorgulama süreçlerinden geçen ve inancını koruyan katılımcıların da ifadelerini analiz etmek araştırmaya anlamlı bir zemin kazandırmaktadır. İnançlı olmakla birlikte sorgulayıcı süreçlerden geçerek inancını inşa etme sürecinde olan katılımcıların kimlik arayışı ve bağımsızlaşma arzusu inançsızlığa yönelten bir etki taşımadığı, aksine inancı derinlikli ve

⁶²⁴ Osmanoğlu, *Basamak Teorileri Açısından Dinî Gelişim, İnanç Gelişimi ve Eğitimi*, 86-87; Yavuzer, *Çocuk Psikolojisi*, 285-286.

kişisel bir yapıya dönüştürdüğünü göstermektedir. Bu bağlamda inancını korumakla birlikte sorgulayıcı bir tavrı olan bireylerin de sürece dahil edilmesi veri çeşitliliğini arttırarak inanç gelişiminin çok boyutlu doğasını ortaya koymaktadır. Bu bağlamda katılımcılardan bazıları şu ifadelere yer vermiştir;

Sosyal Bilimler K12, deizm ve agnostisizmle ilgili halk arasında yanlış bir algı olduğunu belirtmekte, bu görüşlerin özellikle gençler arasında popülerlik kazanmasını bir tür sosyal etkileşim ve kimlik arayışı olarak değerlendirmektedir. Deizmin Tanrı tasavvurunu eksik bulduğunu, agnostisizmin ise ateizme oldukça yakın bir konumda yer aldığını ifade etmektedir. Evrendeki düzenin ve olasılık hesaplarının, ilahi bir gücün varlığına işaret ettiğini savunarak inancını rasyonel temellere dayandırmakta, din karşıtı görüşlerin bilimsel olarak yetersiz ve yüzeysel olduğunu öne sürmektedir. Ayrıca, inançsızlık eğilimlerinin çoğu zaman gençlik dönemine özgü geçici bir tutum olduğunu ve ilerleyen yaşlarda bu görüşlerin zayıfladığını gözlemlediğini belirtmektedir.

Katılımcı, inançlı bir birey olarak deizm ve agnostisizme karşı eleştirel bir tutum sergilemekte ve bu eğilimin altında yatan nedenleri anlamaya çalışan bir perspektif sunmaktadır. Deizmin Tanrı kavramını eksik ve yüzeysel bulmakta; agnostisizmin ise Tanrı'yı yok saymaya yakın bir tutum sergilediği yargısında bulunmaktadır. Katılımcının ifadelerinde dikkat çeken, evrendeki düzen, olasılık teorileri ve bilimsel derinliklerle inancını rasyonel bir biçimde bilinçli olarak temellendirme eğilimidir. Katılımcı ergenlikte gözlemlediği inançsızlık veya din dışı eğilimlerin yüzeysel ve geçici olduğunu, bunun bir kimlik arayışı, sosyal etkileşim aracı olduğunu ifade etmektedir.

Katılımcı çağdaş inançsızlık eğilimlerini eleştirirken, aynı zamanda kendi inanç kimliğini gerekçelendirerek yeniden kurmaktadır.

Bir başka ifadede Sosyal Bilimler K2;

“Tabii ki ortalama düzeyde. Sosyal medyada karşıma çıkan şeyler. 11. Sınıf Din Kültürü konularında da bize öğretiliyor aynı şekilde. Bunlar bana kalırsa İslamiyet'e karşı yeterli bir bilgisi olmayan insanların sığındığı fikirler. Yani şöyle söyleyebilirim Tanrı fikrinin var olduğuna inanıp bunun gerçekten dünyaya karışmadığını düşünmek şu anki dünya düzeninde gerçekten de mantıklı gelebilecek bir şey. Ama benim için mantıklı değil çünkü gün gelecek herkes yaptığı şeylerin bedelini ödeyecek ama insanlar dünyaya bakıp da ya bu insanlar bu kadar acı çekiyor bu insanlara acı çektirenler de bedelini ödemiyor. O zaman Tanrı burayı yaratmış ve kendi haline bırakmış vahşi doğadayız diye yorumluyorlar. Ama bence bu yorum o kadar da doğru değil. Onlara da karşı çıkamam tam olarak çünkü elimde benim de bir kanıt yok bu zaten inanç meselesi daha çok Agnostikler de aynı şekilde düşünüyorlar ama onların görüşü bir tık daha şeye dayalı kanıtlanamıyoruz o halde bilemeyiz. Ama İslam'a bir tık daha sağlam bakacak olurlarsa net görmeye çalışacak olurlarsa aslında İslamiyet bize çok fazla şeyi gösteriyor işte bundan 1000-1500 yıl öncesinde hiç kimsenin bilemeyeceği şeyleri önceden işaret etmiş yani buna bakacak olursak zaten İslamiyet Tanrı'nın varlığını tamamen kanıtlayabiliyor bana kalırsa. Ki bununla

birlikte ben üstüne inancımı da koyuyorum çünkü inanç olmadan zaten Müslüman olamayız. Yani bununla birlikte ben bu insanlara tabii ki özveri ile yaklaşıyorum daha doğrusu onlara hani hoş bakıyorum. Hoş bakmak da diyemeyiz tam olarak hani kelimeyi bulamadım şu anda ama hani yine de bu görüşlerin yanlış olduğunu düşünüyorum.”

Katılımcı, Tanrı inancını korumakla birlikte, deizm, agnostisizm gibi inanç eğilimlerini anlamaya çalışan eleştirel, ölçülü bir yaklaşım sergilemektedir. Katılımcı bu eğilimlerin bilgi eksikliği ve yanlış din algısı zemininde geliştiğini ancak bu eğilimlerin yeterli karşılık bulamadığını ifade etmektedir. Sosyal Bilimler K2, inancını rasyonel temellerle güçlendirdiğini zihinsel bir süzgeçten geçirerek bir kanaat oluşturduğunu vurgulamaktadır.

Katılımcıların ifadeleri, bireylerin inancını kendi araştırmalarına dayalı anlamlandırmaya çalışması ve inancını buna göre oluşturması Fowler’ın inanç gelişim kuramında yer alan *bireyselleşmiş düşünsel inanç evresi* ile; ileri düzeyde bir sorgulama süreci geçirmesi açısından *Elkind’in soyut dinî düşüncenin gelişimi evresi* ile ilişkilidir.⁶²⁵

Sosyal Bilimler K7;

“Ama bu eğilimler enformasyon çağındayız yani çok fazla iletişim ve medyanın olabildiği çağ. Geçmişte bu tip insanlar bu inançlarını kendi içlerinde yaşayabiliyorlardı fakat sonrasında medya iletişim unsurları artınca yayılmaya başladı. Bunu yayma isteme sebepleri aslında bunlar üzerinden kendilerini tanıtmaya çalışıyorlar. Kendilerini tanıttıklarında bir ideoloji sahibi olacaklar ve bu ideolojinin başları kendileri olacak. Ve ideolojinin mantalitesinde şu var, ideoloji bence doğrular bütünüdür insan kendi doğrularının olduğu yerde daha rahat yaşar ve bütün insanlar senin doğrularına uyarsa bütün insanlarla beraber sen de doğru yaşarsın bütün insanlık sana göre yaşar. Ben böyle olduğunu düşünüyorum. İdeoloji doğru mudur yanlış mıdır, bence bunun çıkmasının temel sebeplerinden biri insanların bir şeyleri çok çabuk elde etmek istemesi. Mesela Allah’tan bir şey istiyoruz, bu bize hemen gelmiyor ya da hemen gerçekleşen bir durum olmuyor. Belki 10 yıl sonra belki 20 yıl sonra gerçekleşebilir bu tip insanlar kader inancına o kadar da aşına değil aşına olmadıkları için kullandıkları tercihlerin hemen olmasını istiyorlar biraz modernist bir felsefe gibi düşünüyorlar ama dinî açıdan bakacak olursak bir duanın hemen gerçekleşmesi Allah’ın iznine kalmış bir durum. İnsanlar buna inanmayınca kendi tercihlerinin hemen olmasını istedikleri için böyle ideolojilere daha fazla yöneliyorlar.”

Katılımcı inançsızlık eğilimlerini enformasyon çağında bireylerin kimliklerini görünür kılmak adına belirli ideolojik tutumlar geliştirerek bu tutumları yayma eğiliminde olduklarını ifade etmektedir. Bu ideolojik tutumlar özellikle sabır, bekleyiş, teslimiyet gibi değerlerle çatışmaktadır. Katılımcı, bu bağlamda inançtan kopuşu, Tanrı algısına değil kader, dua ve zaman algısı gibi metafizik unsurlarla baş edememe durumu olarak yorumlamaktadır. Katılımcı, dinî inanç yerine bireylerin *kendi doğrularını* merkeze alan bir yaşam anlayışı geliştirmesini benmerkezci bir alternatif yapı olarak değerlendirmektedir. Buna göre

⁶²⁵ Osmanoğlu, *Basamak Teorileri Açısından Dinî Gelişim, İnanç Gelişimi ve Eğitimi*, 86-87; Emre, “Dinî Gelişim”, 84.

bireylerin içinde yaşadığı çevre, kültür, dijital kültür ve sosyal etkileşim biçimleri inanç yönelimini şekillendirmektedir.

Bu araştırmada elde edilen bulgulara göre, lise öğrencilerinin deizm-agnostisizm ve diğer inanç eğilimlerinin çok boyutlu psiko-sosyal süreçler sonucu ortaya çıktığı tespit edilmiştir. Katılımcı ifadeleri, dinî inançtan uzaklaşmanın yalnızca bilgi eksikliği veya ideolojik yönlendirmelerden kaynaklanmayıp, aynı zamanda aile içi dinî temsil eksiklikleri, aile baskısı, kimlik çatışmaları, sosyal medya etkisi, anlam arayışı, olumsuz dinî deneyimler ve temsiller ile ergenlikle birlikte baş gösteren bağımsızlık ihtiyacı gibi faktörlerle iç içe geçtiğini göstermektedir.

Bazı öğrencilerin, Tanrı inancını koruyarak deizm, agnostisizm gibi eğilimlerden uzak durmaları, bazılarının ise, inançlarını yeniden inşa etme süreçlerine girmesi ergenlik döneminin bilişsel ve duygusal gelişimiyle doğrudan ilişkilidir.

İnançla kurulan ilişki ergenlik döneminde sorgulayıcı, seçici, kırılgan ve kişiselleştirilmeye açık bir yapıdadır. Bu bağlamda bazı katılımcılar mevcut inançlarını düşünsel bir düzlemde yeniden temellendirirken bazıları ise geleneksel dinî yapılara karşı mesafe alarak kişisel bir anlam arayışına yönelmiştir. Bu durum, ergenlerin inançla kurdukları ilişkinin yalnızca dinî içerikli olmadığını; bağımsızlaşma arzusu, kimlik inşası, toplumsal görünürlük ve anlam arayışı ihtiyacı gibi dinamiklerle şekillendiğini ortaya koymaktadır.

Kale'nin araştırmasında, katılımcıların büyük çoğunluğu, gençlerin deizme yöneliminde kimlik arayışı ve bağımsızlaşma arzusunun belirleyici bir unsur olduğu vurgulanmaktadır.⁶²⁶ Özellikle ergenlik döneminin bireysel kimlik inşası süreciyle birlikte gelen sorgulama, özgürlük isteği ve geleneksel otoritelerden kopma eğilimi, gençlerin mevcut inanç sistemlerini sorgulamalarına ve alternatif inanç biçimlerine yönelmelerine neden olabilmektedir. Benzer şekilde Dikbaş'ın çalışmasında da öğretmenler, gençlerin bu dönemde yoğun bir şekilde şüphe, sorgulama ve anlam arayışı içinde olduklarını belirtmiş, bu sürecin onların kimlik ve inanç sistemlerini yeniden yapılandırmaya yönelik çabalarıyla ilişkili olduğunu ifade etmişlerdir.⁶²⁷ Her üç çalışmada da ortak olarak, kimlik inşası süreciyle birlikte gelişen sorgulama ve arayış eğilimleri, gençlerin inançla kurduğu ilişkiyi yeniden tanımlamalarına neden olmaktadır.

⁶²⁶ Kale, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ve İmam Hatip Lisesi Meslek Dersleri Öğretmenlerinin Deizm Hakkındaki Görüşleri*, 81-87.

⁶²⁷ Dikbaş, *Öğretmenler ve Ebeveynler Gözüyle Ergenlerde Deizm Yönelimi: İnanç Gelişimi Üzerine Bir İnceleme*, 116-125.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Günümüzde hem ülkemizde hem de uluslararası düzeyde gençler arasında deizm ve agnostisizm gibi eğilimlerin yaygınlaştığına dair çeşitli iddialar bulunmaktadır. Bu araştırmada, Bursa örnekleminde iki farklı lise türünden toplam 30 öğrenci ile gerçekleştirilen görüşmeler aracılığıyla, gençlerin deizm ve agnostisizme yönelik eğilimleri ile böyle bir yönelimin mevcut olması durumunda buna neden olan etkenler incelenmiştir. Gençlerin dinî eğilimlerine odaklanan bu çalışmada; din eğitimi alma durumları, formal ve informal dinî deneyimleri ile bu deneyimlerin gençler üzerlerindeki etkileri; Tanrı ve peygamberlik algıları; ayrıca deizm ve agnostisizme yönelik yönelimleri ile bu yönelimlerin altında yatan etkenler ortaya konmuştur. Çalışmamızın bu kısmında ise, belirlenen temalara ilişkin bulgular ayrı ayrı ele alınarak sonuçlandırılmıştır.

Araştırma bulgularına göre, öğrencilerin dinî arka planlarında eğitim kaynağı olarak en çok aile, ibadethane temelli dinî öğrenme ortamları ve okulda verilen formal din eğitimi öne çıkmaktadır. Katılımcıların tamamı formal din eğitimi aldığını, 25'i ise, informal dinî öğrenme süreçlerinden geçtiğini ifade etmiştir. Bu durum gençlerin dinî bilgi ile ilk temaslarının çeşitli kaynaklar aracılığıyla kurulduğunu göstermektedir. Katılımcı ifadelerine göre genel eğilim, formal din eğitiminin bilgi aktarımına dayalı olduğu yönündedir. Bununla birlikte katılımcılardan hiçbirisinin formal din eğitimin gereksiz olduğunu ya da deistik, agnostik yönelimlere neden olduğunu dile getirmediği gibi aksine faydalı ve öğrenme merakını doyurucu bir etkiye sahip olduğunu dile getirenler de olmuştur. Bu anlamda eleştiriler daha çok formal eğitimin yüzeyselliği yönünde olmuştur.

İnformal dinî öğrenme süreçlerinin ise, çeşitlilik ve kişisel farklılık içerdiği gözlemlenmiştir. Katılımcılardan bazıları, ailelerinden veya câmî ortamından aldıkları temel dinî bilgileri içselleştirdiğini ve memnuniyetlerini belirtirken, bazıları bu ortamlarda eğitimin yeterliliği ve niteliği ile ilgili eleştirel yaklaşımlarda bulunmuş ve daha nitelikli bir hale getirilmesi gerektiğini belirtmiştir. Bu eleştiriler, sadece dine mesafeli bireylerden değil; inancını sürdüren ve bu ortamlarda eğitim almış öğrencilerden de gelmiştir. Özellikle yaşa uygun içerik eksikliği, etkinliklerin sınırlılığı ve bazı din görevlilerinin otoriter veya ilgisiz tutumları önemli sorun alanları olarak öne çıkmıştır.

Genel olarak değerlendirildiğinde, birçok katılımcı dinî bilgisini hem formal eğitimden hem de aile, cami ve Kur'an kursu gibi informal kaynaklardan edindiğini belirtmiştir. Bu bulgu, bireyin dinî gelişiminin yalnızca okul temelli öğrenmelerle sınırlı olmadığını; çok boyutlu, sosyal ve duygusal etkileşimlerle şekillenen bir süreç olduğunu göstermektedir. Gelişimsel açıdan bakıldığında ise, ergenlik döneminde soyut düşünmenin gelişmesi, kimlik arayışının belirginleşmesi ve ahlaki sorgulamanın artması, bireyin aldığı din eğitiminin yöntem ve içerik açısından daha anlamlı, açıklayıcı ve yaşa uygun olmasını gerekli kılmaktadır.

Gençlerin dinî tutumlarının oluşumunda en erken ve etkili unsurlardan birinin aile olduğu dikkat çekmektedir. Bu nedenle sonuçların değerlendirilmesine, aile ve dinî sosyalleşme temasından başlanacaktır.

Araştırma bulguları, aile ortamının gençlerin dinî tutumları üzerindeki belirleyici etkisini ortaya koymaktadır. Özellikle ailede dinî anlamda olumlu yaşantılara sahip, destekleyici bir üslupla büyüyen gençlerin dine karşı daha olumlu bir tutum geliştirdiği görülmektedir. Buna karşılık bulgulardan hareketle dine ve inanca yönelik içsel bir kopuş gözlemlen gençlerin aile içinde ebeveyn arasında tutarsızlık bulunduğu, aile fertlerinin farklı inanç eğilimlerinde olduğu, baskıcı, korkutucu bir tutum sergileyen aile ortamlarında bulundukları tespit edilmiştir. Ancak ailede dinî değerlerle büyümek ve din eğitimi almak, bireyin inanç gelişimi açısından önemli bir zemin oluştursa da bu durum her zaman güçlü bir dinî bağlılığa dönüşmemekte, bazı bireylerde dinî sorgulama ve alternatif inanç yönelimlerinin ortaya çıkmasında aile etkisinin izleriyle birlikte aile etkisinden başka dinamiklerin belirleyici olduğu da görülmektedir.

Dinî eğitimin biçimi ve içeriği kadar, bireyin Tanrı ve peygamberlik gibi temel inanç kavramlarını nasıl anlamlandırıldığı da inanç dünyasının şekillenmesinde kritik rol oynamaktadır. Tanrı algısına yönelik araştırma bulguları, katılımcıların büyük çoğunluğunun Tanrı'nın varlığına dair güçlü bir inanç besleyerek bunu farklı boyutlarda değerlendirdiğini, Tanrı'yı evrenin yaratıcısı ve sınırsız güç sahibi olarak yorumladığını ortaya koymaktadır. Onun zaman ve mekândan münezze soyut bir varlık olarak değerlendirilmesi, İslamî gelenekle uyumlu bir Tanrı anlayışının varlığına işaret etmektedir. Bununla birlikte gençlerin Tanrı'yı merhamet, adalet, güven gibi pozitif sıfatlarla tanımlaması, onlarda Tanrı algısının duygusal boyutunun varlığına işaret etmektedir.

Bulgularda dikkat çekici bir diğer husus ise dine karşı mesafeli ya da deistik, agnostik eğilimler sergileyen gençlerin dahi Tanrı'yı İslamî düşünceyle uyumlu, mutlak güç sahibi bir yaratıcı olarak tasavvur ettiklerinin tespit edilmiş olmasıdır. Bu durum, gençlerde Tanrı inancının tamamen terk edilmediğini, bireysel düzeyde anlamlandırma süreci olduğunu; ahlakî niteliklerin Tanrı'ya atfedilerek insan merkezli sorgulanmasının ise yine inancı reddetme değil, onu kendilerince tutarlı, mantıklı ve kişisel anlamda kavramsallaştırmaya yönelik bir çaba olduğunu ortaya koymaktadır.

Bu yönüyle Tanrı algısı, bireyin bilişsel gelişim düzeyi, duygusal ihtiyaçları ve varoluşsal sorgulamaları ile şekillenen çok katmanlı bir yapı arz etmektedir. Katılımcıların bu yönelimleri, Piaget'nin soyut işlemler dönemi ve Fowler'ın bireyselleşmiş inanç aşaması gibi kuramsal çerçevelerle uyumlu biçimde, inancın düşünsel olarak anlamlandırılma sürecini yansıtmaktadır. Dolayısıyla Tanrı algısı, gençlerin dinî kimlik inşa süreçlerinde bilişsel ve psikolojik bir derinlik kazanarak merkezî bir rol üstlenmektedir.

Araştırma bulguları katılımcıların önemli bir kısmının peygamberi yalnızca bir elçi değil yüksek ahlakî değerlere sahip merhametli, affedici, örnek bir şahsiyet olarak tanımladığını ortaya koymuştur. Bu bağlamda peygamber aynı zamanda güven veren ve toplumsal düzeni temsil eden bir lider olarak konumlandırılmıştır. Bu idealize algı, gençlerin rol model ihtiyacının bir yansıması olarak değerlendirilebilmektedir.

Bazı katılımcıların ise peygamberlik kavramına yönelik daha sorgulayıcı, mesafeli bir tutum sergilediği gözlemlense de derinlemesine incelendiğinde deistik ve agnostik eğilim gösterdiğini belirten gençlerin önemli bir kısmı dahi reddedici bir tutum ortaya koymaktan kaçınmakla birlikte peygamberliğin işlevi ve gerekliliğini dile getirmiştir. Bu durum peygamberlik algısının katılımcılar arasında bireyin inanç düzeyi, bilişsel gelişimi kültürel ve kişisel deneyimleri sonucunda şekillendiğini göstermektedir.

Sonuç olarak gençlerin çoğunluğunun peygamberlik kavramını saygı ve hayranlık temelinde olumlu bir zeminde içselleştirdiğini söylemek mümkündür.

Çalışmanın araştırma amacı, bir diğer ana teması deizm-agnostisizm ve diğer inanç eğilimlerine yönelik düşünsel yönelimlerin tespit edilmesidir. Araştırmamız kapsamında yapılan nitel analiz sürecinde amaçlı ve rastgele örneklem türleri deizm agnostisizme eğilimlerin nedenlerine ulaşmak açısından birlikte kullanılmıştır. Araştırma sonucunda iki farklı okul türünde toplam 30 katılımcıdan meslek lisesinde 3'ünün deist (%20), 3'ünün agnostik (%20), 1'nin agnostik deist (%6,6), 1'inin de dine uzak (%6,6) olduğunu belirttiği; sosyal bilimlerde ise deistik, agnostik eğilim gözlemlenmediği ancak 6 katılımcının dine uzak (%40) olduklarını belirttiği bulgulanmıştır. Özellikle sosyal bilimlerde dine karşı mesafeli bir tutum sergilediğini belirten katılımcıların İslamî düşünce ile uyumlu Tanrı tasavvurları, dinî ritüelleri huzurlu bulduklarını, dinin gerekliliğini belirten ifadeleri ve dinin temsil biçimlerine yönelik açık kapı bıraktıkları inanç yapıları bu eğilimlerin inançtan uzaklaşma olarak değil, ergenlik dönemi gelişimsel özellikleri bağlamında bireyin sorgulama, anlam arayışı, dinî kimlik ve inşa süreçleri ile ilgili olduğunu ortaya koymaktadır. Araştırma bulgularından ve okul mevcutlarından hareketle amaçlı olarak ulaşmaya çalıştığımız bir grup genç göz önünde bulundurulduğunda gençler arasında deizm, agnostisizm eğiliminin değil, deizm, agnostisizme eğilim söyleminin yaygınlaştığını ifade etmek yerinde olacaktır.

Bu kapsamda bulgulardan hareketle gençleri deizm, agnostisizme yönlendiren sebepler sosyo-kültürel ve psikolojik etkenler, aile, çevre ve sosyal medya etkisi, anlam arayışı ve varoluşsal sorgulama, olumsuz dinî deneyimler, kimlik arayışı ve bireyselleşmedir.

İlk olarak, sosyo-kültürel ve psikolojik etkenler, genç bireylerin geleneksel otoritelere karşı geliştirdikleri eleştirel tutum, bireyselleşme arzusu ve özgürlük ihtiyacı çerçevesinde şekillenmektedir. Katılımcılar, dinî yapılarla kurdukları mesafeyi çoğu zaman bireysel düşünme özgürlüğü ve zihinsel bağımsızlık talepleriyle açıklamaktadır.

İkinci olarak, aile, çevre ve sosyal medya gibi dışsal etkenlerin dinî yönelimler üzerindeki etkisi açıkça görülmektedir. Katılımcıların bir kısmı, aile içinde gördükleri dinî baskılar, dinî temsillere yönelik eleştiriler ya da çelişkili tutumların inançlarını sorgulamalarına yol açtığını belirtmiştir. Ayrıca sosyal medya ve dijital mecralar, farklı inanç sistemleriyle erken yaşta karşılaşma imkânı sunduğu için, dinî konularda alternatif düşünce kanalları oluşturmuştur.

Üçüncü olarak, anlam arayışı ve varoluşsal sorgulamalar ön plana çıkmaktadır. Tanrı'nın adaleti, kötülük problemi, ibadetlerin anlamı, kader, ölüm gibi konularda yeterince tatmin edici cevap bulamadığını düşünen katılımcılar, bu sorgulamalar sonucunda geleneksel anlatılardan uzaklaşarak inançlarını yeniden anlamlandırma eğilimi göstermiştir.

Dördüncü olarak, olumsuz dinî deneyimler, özellikle cami, Kur'an kursu veya dinî temsilcilerle yaşanan negatif tecrübeler bağlamında dile getirilmiştir. Katılımcıların bazıları, bu alanlarda yaşadıkları sosyal dışlanma, baskı veya ilgisizlik gibi durumların dinî bir soğuma yarattığını ve inançlarını sorgulamalarına neden olduğunu belirtmiştir.

Son olarak, kimlik arayışı ve bireyselleşme, ergenlik döneminin gelişimsel özellikleriyle doğrudan ilişkilidir. Katılımcılar, geleneksel kalıplara sıkıştırılmış bir inanç sisteminden ziyade, kişisel sorumluluk duygusuyla oluşturulmuş, düşünsel temele dayanan bir inanç yapısı kurma çabası içindedir. Bu süreç, inançsızlıktan çok bireyselleşmiş bir dinî kimliğe ulaşma arayışının göstergesi olarak değerlendirilmektedir.

Araştırma bulguları, bireylerin inancını şekillendirme noktasında ailelerin ve eğitimcilerin etkin rolünü ortaya koymaktadır. Bu noktada bazı öneriler aileler, eğitimciler ve gençler için dikkate değerdir. Aileler, Çocukların inanç gelişimini desteklerken baskıcı tutumlardan uzaklaşarak anlayıcı, açıklayıcı, sevgi temelli bir din dili kullanmalı, gençlerin sorularını küçümsememeli ve teşvik edici olmalıdır. Eğitimciler, özellikle Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi gibi derslerde bilgi aktarımının ötesine geçilerek öğrencilerin anlam arayışına ve sorgulamalarına cevap verebilecek, ilgili bir eğitim tarzı benimsemelidir. Bu süreçte aileler ve eğitimciler ergenlik dönemi gelişim özelliklerini göz önünde bulundurmalı, gençlerin sorgulamalarını inançsızlık olarak değil inanç olgunlaşma süreci olarak değerlendirmeli ve dijital olarak edindikleri dinî bilgilerin doğruluğu konusunda yol gösterici olunarak gençlerin dijital medya okuryazarlığı geliştirilmelidir. Ayrıca dinî eğitim kurumlarında ise yaşa uygun içerikler ve pedagojik yaklaşımlar geliştirilmelidir.

Gençler ise sorgulama sürecinin doğallığını kabul etmeli bunun bireyi inançsızlığa değil, daha derin kabul ve bağlılığa götüreceği bilinmelidir. Edinilen bilgiler akıl süzgecinden geçirilmeli dijital bilgiler hususunda seçici olunmalı, inanç bir anlam ve değer kaynağı olarak kabul edilerek benimsenmelidir.

KAYNAKÇA

Acar, Hatice. *İlkokul Çocuklarının İnanç Gelişimi: Psiko-Teolojik Bir Yaklaşım*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.

<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>

Ahmedova, Gülnar. *David Hume ve Bertrand Russell'in Felsefelerinde Agnostisizm*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

Ak, Kadir. *17-25 Yaş Gençlerde Görülen Bazı Dinî Şüpheler ve Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2002.

<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>

Akbağ, Müge vd. "Üniversite Öğrencilerinde Stres Düzeyi, Denetim Odağı ve Depresyon Düzeyi Arasındaki İlişki Üzerine Bir İnceleme". *Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi* 21/21 (2005), 59-74.

Akdemir, Ayşe Betül. "Öğrencilerde İnanç Problemine Neden Olan Faktörlerin Belirlenmesi". *AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (Bahar 2020), 318-342.

Akdemir, Faruk. "İslam Düşüncesinde Allah'ın Sıfatlarını Anlama Sorunu". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırma Dergisi* 9/2 (2020), 1581-1609. <https://doi.org/10.15869/itobiad.701970>

Akgün, Tuncay. "Anthony Kenny'e Göre Tanrı'yı Bilmenin İmkânı ve Agnostisizm". *AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6/11 (2018), 15-19.

Akgüneş, Safiye. *14-18 Yaş Arası Ergenlerin Psikososyal Gelişim Dönemleri Kazanımları İle Benlik Saygısı Arasındaki İlişkinin Değerlendirilmesi*. İstanbul: İstanbul Aydın Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=JKxwqSoCZ6BsRagzLUBltQ&no=g6QYWNZJ2c15c03thQBzDQ>

Aksoy, Erdal vd. "Bilimsel Araştırmalarda Evren, Örneklem, Varsayım ve Değişken". *Bilimsel Araştırma Süreçleri Yöntem Teknik ve Etiğe Giriş*, ed. Özcan Güngör. Ankara: Grafiker Yayınları, 2. Basım, 2022.

Altınlı Macic, Merve. "Dinî Şüphe ve İnançsızlık". *Din Psikolojisi*. ed. Nevzat Gencer vd. 111-135. İstanbul: Lisans Yayıncılık, 1. Basım, 2021.

Alturan, Eslem Esra. *Ergenlerde Din Dışı Yönelim, Dine İlgisizlik ve Din Öğretiminde İletişim Becerilerinin İncelenmesi*. İstanbul: Sabahattin Zaim Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2024. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>

Angın, D. Esra. "Bilişsel Gelişim". *Erken Çocukluk Döneminde Gelişim*. ed. Emel Arslan. 25-50. Ankara: Eğiten Kitap Yayınları, 4. Basım, 202.

Apaydın, Halil. *Din Psikolojisi Terimler Sözlüğü*. İstanbul: Bilimkent Yayınları, 1. Basım, 2016.

Arabacı, Fazlı. "Türkiye'de Dinî Sosyalleşmenin Temel Etkenleri". *Dinî Araştırmalar* 6/16 (2003), 39-54.

Arıcan, Musa Kazım. "Uluhiyet Anlayışları". *Din Felsefesi*. ed. Recep Kılıç – Mehmet Sait Reçber. 63-66. Ankara: Grafiker Yayınları, 5. Basım, 2021.

Arslan, Emel. *Bağlanma Stilleri Açısından Ergenlerde Erikson'un Psikososyal Gelişim Dönemleri ve Ego Kimlik Süreçlerinin İncelenmesi*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008.

<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=FOq0sByACphzD5QLJkfi7Q&no=G8tSGXtqHVIk1R7TBnPyRQ>

Arslan, Emel –Arı, Ramazan. “Erikson’un Psikososyal Gelişim Dönemleri Ölçeğinin Türkçe’ye Uyarlama, Güvenirlilik Ve Geçerlik Çalışması”.*Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 19 (Şubat 2008), 53-60.

Arslanoğlu, Esin. Din Eğitimi Açısından “Bağlanma” Kavrayışı. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.

Aslantatar, Nesim. *Agnostisizm Tanrı’nın Bilinemezliği Sorunu*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.

<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>

Aşlamacı, İbrahim. “Kohlberg’e Göre Erken Çocuklukta Ahlaki Gelişim”. *Erken Çocuklukta Dinî-Ahlâkî Gelişim ve Öğrenme*. ed. Recep Kaymakcan. 69-89. İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 1. Basım, 2023.

Atik, Aslıhan. “Dinî Gelişim Kuramlarına Din Eğitimi Bağlamında Genel Bir Bakış”. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 4/3 (2015), 728-743. <https://doi.org/10.15869/itobiad.94744>

Atik, Aslıhan. *Ernest Harms ve Ronald Goldman’ın Dinî Gelişim Kuramları Bağlamında Dinî İçerikli Çocuk Kitapları*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016. https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=s3vHxPzUCLwYZGu0QHgy2w&no=v-A6ICB6AlnHhr_BoQa0IA

Atik, Aslıhan. “David Elkind’e Göre Erken Çocuklukta Dinî Gelişim”. *Erken Çocuklukta Dinî-Ahlâkî Gelişim ve Öğrenme*. ed. Recep Kaymakcan. 157-184. İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 1. Basım, 2023.

Atik Yıldız, Aslıhan. “Ernest Harms ve Ronald Goldman’ın Dinî Gelişim Kuramları Bağlamında Dinî İçerikli Çocuk Kitapları”. *Bilimname* 30/1 (2016), 493-514.

Avcı, Müjdat. “Ergenlikte Toplumsal Uyum Sorunları”. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 7/1 (2006), 39-63.

Ay, Mehmet Emin. *Çocuklarımıza Allah’ı Nasıl Anlatalım?* Bursa: Sena Kitap, 41. Basım, 2022.

Aydın, Mahmut. *Dinler Tarihi*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2. Basım, 2018.

Aydın, Senem. *Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi Dersi ve İmam Hatip Lisesi Meslek Dersleri Öğretmenlerinin Gözlemlerine Göre Gençlerin Deizm Algısına Sosyolojik Bir Yaklaşım (Fatsa Örneği)*. Ordu: Ordu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2024. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>

Ayten, Ali. *Psikoloji ve Din Psikologların Din ve Tanrı Görüşleri*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2021.

Az, Mehmet Ata. “Tanrı ve Nihai Gerçeklik Tasavvurları”. *Din Felsefesi*. ed. Latif Tokat. 63-85. Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları, 2021.

Bahadır, Abdülkerim. *Ergenlik Döneminde Dinî Şüphe ve Tereddütler*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1994. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>

Bahadır, Abdülkerim. “Psikoterapi’de Yeni Bir Yaklaşım: Logoterapi ve Viktor Frankl”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (2000).

Baloğlu, Adnan Bülent. *Son Hurafe Deizm*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Basım, 2021.

Baltacı, Ali. , “Araştırmaların Raporlaştırılması: Bir Tez Veya Bilimsel Makale Nasıl Yazılır?”. *Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü e-Dergisi* 3/2 (Haziran 2020), 6-39.

Başçı, Vahdettin. “Deizm Kavramı ve Ortaya Çıkardığı Problemler”. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 22/1 (Nisan 2018), 33-40.

Başdemir, Hasan Yücel. "Sokrates Öncesi Doğa Filozofları-I", *Felsefe Tarihi*, ed. Celal Türer. 85-100. Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları, 6. Basım, 2022.

Battal, Adem. *Doğal Din ve Deizm Arasındaki Tarihsel ve Teolojik İlişkinin İncelenmesi*. Bolu: Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.

<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>

Bayhan, Pınar – Işıtan, Sonnur. . "Ergenlik Döneminde İlişkiler: Akran ve Romantik İlişkilere Genel Bakış". *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi* 20/20 (Mart 2010), 33-44.

<https://doi.org/10.21560/spcd.68051>.

Baynal, Fatma. "Erinlik (Ön Ergenlik) Dönemi Korku, Kaygı ve Din İlişkisi Üzerine Bir Araştırma". *Bilimname* 45 (2021), 261-299. <https://doi.org/10.28949/bilimname.937540>

Baynal, Fatma. "Ernest Harms'ın Dinî Gelişim Teorisinin Tanrı Tasavvuru Kuramları Bağlamında İncelenmesi". *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 61 (2024), 122-140. <https://doi.org/10.29288/ilted.1415524>

Bayrakçı, Mustafa. "Sosyal Öğrenme Kuramı ve Eğitimde Uygulanması". *Sakarya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* s.14 (2007), 198-210.

Bayrakdar, Mehmet. "Tekâmül Nazariyesi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim: 24 Mayıs 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/tekamul-nazariyesi>

Bedir, Fatma Nur. "Yetişkinlerin Çocukluk Anılarındaki Tanrı İmgesinin Analizi". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/32 (2017., 717-740. <https://doi.org/10.14395/hititilahiyat.379046>

Bedir, Fatma Nur – Kanter, Özden. "Ahiret İnancı Bağlamında Ölüm Kaygısı ve Yasla Başa Çıkma". *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi* 10/2 (Aralık 2024), 434-469.

Berkbasan, Gülistan. *Ergenlik Döneminde Duygusal Zekâ Gelişimi Açısından Din Eğitimi*. Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2024. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>

Beyazıt, Utku – Bütün Ayhan, Aynur. "Cinsel Gelişim". *Erken Çocukluk Döneminde Gelişim II* 36-72 Ay. ed. Aysel Köksal Akyol. 245-264. Ankara: Anı Yayıncılık, 1. Basım, 2018.

Bianet. "KONDA: Son 10 Yılda Dindar Muhafazakâr Gençlerin Oranı Yarıya Düştü." 19 Mart 2019. Erişim 8 Nisan 2025. <https://bianet.org/yazi/konda-son-10-yilda-dindar-muhafazakar-genclerin-orani-yariya-dustu-215494>.

Bilici, Ali Baz. *0-6 Yaş Grubu Çocuklarda Dinî Gelişim Süreci ve Din Eğitimi*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.

Biter, Nazile. *Tanrı-İnsan İlişkisi Bağlamında Deizm*. Şırnak: Şırnak Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>

Bozdağın, Ömer Faruk vd. "Ateizm, Deizm ve Ebeveynlik Arasındaki ilişkiye dair Nitel Bir İnceleme". *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/1 (Mart 2025), 141-162.

Braun, Virginia - Clarke, Victoria. "Using The Matic Analysis İn Psychology". *Qualitative Research in Psychology* 3 (2006), 77-101.

Bulut, Ramazan. "Okulda Din Öğretiminin Toplumsal Temeli ve İşlevleri". *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 4/1 (2011), 20-37.

Bütün, Arzu. *Erken Ergenlikte Tanrı Anlayışının Oluşmasında Din Eğitiminin Etkisi Üzerine Fenomenolojik Bir Çalışma*. Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2024. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>

Ceylan, İsa. "Kişilik Gelişimi Din İlişkisi". *Din ve Bilim Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 2/2 (2019), 50-72.

Clouse, Bonnidell. "Ergenlerde Ahlâk Gelişimi ve Cinsellik". çev. Turgay Gündüz. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (Ocak 2000), 1-39.

Cloutier, Richard. "Ergenlik Psikolojisinde Kuramlar". çev. Bekir Onur. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi* 27/2 (Ağustos 2019), 875-904.
https://doi.org/10.1501/Egifak_0000000360

Cirhinlioğlu, Fatma Gül. *Din Psikolojisi*. Ankara: Nobel Yayınları, 3. Basım, 2020.

Coşkunsever, Asude. "Gelişim ve Din Psikolojisi Açısından Ergenlik Dönemi ve Temel Problemleri". *Türk Din Psikolojisi Dergisi* 5 (Haziran 2022), 47-80.

Çağrı, Mustafa. "Ahlâk". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (Erişim 29 Mart 2025).
<https://islamansiklopedisi.org.tr/ahlak>

Çalışkan, Sacide. *Z Kuşağında Deizm Algısı ve Deistliğe Yönelten Sosyolojik Faktörler*. Çanakkale: Onsekiz Mart Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>

Çamlı, Fatma Betül. *Nübüvvet Bağlamında Deizm'in Eleştirisi*. Adıyaman: Adıyaman Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>

Çapcıoğlu, Fatma - Kalkan Açıkgoz, Öznur. "Nitel Araştırmalarda Kullanılan Araştırma Teknikleri". *Bilimsel Araştırma Süreçleri Yöntem, Teknik ve Etiğe Giriş*. ed. Özcan Güngör. 208-228. Ankara: Grafik Yayınları, 2. Basım, 2022.

Çayır, Celal. "Ergenlerin Dinî İnanç, Şüphe ve Dinî Tutumları Üzerine Bir Araştırma". *Bilimname* 27/2 (2014), 59-88.

Çubukçu, Selma. *Ahiret Konusu Bağlamında Kelam Açısından Deizme Bir Eleştiri*. Bayburt: Bayburt Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>

Dalbay, Ramazan Saim. "'Kimlik' ve 'Toplumsal Kimlik' Kavramı". *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 31 (2018), 161-176.

Dalgar, Gül vd. "Erken Çocuklukta Bağlanma: John Bowlby ve Mary Ainsworth Açısından İncelenmesi". *Avrasya Sağlık Bilimleri Dergisi* 5/1 (Ocak 2022), 85-92.
<https://doi.org/10.53493/avraysasbd.885024>

Deizm Derneği. "Deizm'e Hoş Geldiniz! Artık Özgürsünüz!". Erişim 12 Mayıs 2024.
<http://deizmdernegi.org/>

Demir, Osman. "Zât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 4 Mayıs 2025.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/zat>

Dere, Zeynep. "Erken Çocukluk Döneminde Temelleri Atılan Cinsel Gelişimin Dürtüler ve Hormonlarla Birlikte İncelenmesi". *Uluslararası Temel Eğitim Çalışmaları Dergisi* 4/1 (Nisan 2023), 29-42.

Didin, Elifcan - Köksal Akyol, Aysel. "Bilişsel Gelişim". *Erken Çocukluk Döneminde Gelişim II* 36-72 Ay. ed. Aysel Köksal Akyol. 109-141. Ankara: Anı Yayıncılık, 1. Basım, 2018.

Dikbaş, Tuğba. *Öğretmenler ve Ebeveynler Gözüyle Ergenlerde Deizm Yönelimi: İnanç Gelişimi Üzerine Bir İnceleme*. İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>

Dilek, Hasan - Aksoy, Ayşe. "Ergenlerin Benlik Saygısı ile Anne-Babalarının Benlik Saygısı Arasındaki İlişkinin İncelenmesi". *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi* 14/3 (Aralık 2013), 95-109.

Dinç, Berrin. *Ergenlik Döneminde Beden İmgesinin Gelişimi Üzerine Aile, Akran ve Televizyonun Etkilerinin İncelenmesi*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010.
<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>

Diyanet İşleri Başkanlığı Kur'an-ı Kerim Meâli. Erişim 4 Mayıs 2025. <https://yayin.diyanet.gov.tr/e-kitap/kuran-i-kerim-meali-/doc-dr-halil-altuntas/kuran-kitapligi/430>

Diyanet İşleri Başkanlığı Kur'an-ı Kerim. 11.05.2025. <https://kuran.diyanet.gov.tr/>

Dr. Hatice Akova, <https://haticeakova.com/>. "Erikson'un Kimlik Anlayışı". Erişim 3 Mayıs 2025. https://haticeakova.com/eriksonun-kimlik-anlayisi.htm?utm_source=chatgpt.com

Durhan, Gülümser. "Akıl İlkelerinin Epistemolojisi". *19 Mayıs Sosyal Bilimler Dergisi* 2/4 (2021), 837-849.

Emre, Yusuf. "Dinî Gelişim". *Din Psikolojisi*, ed. Nevzat Gencer vd. 69-88. İstanbul: Lisans Yayınları, 1. Basım, 2021.

Er, Nurhibe Büşra. *18-29 Yaş Grubunda Kendilerini 'Deist' Olarak Tanımlayan Gençlerin Deizm Algısı*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>

Er, Yaşar Armağan. *Teizm ve Deizm Bağlamında Kötülük Problemi*. Iğdır: Iğdır Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>

Erdem, Engin. "Tanrı'nın Varlığının Delilleri". *Din Felsefesi*. ed. Latif Tokat. 87-120. Ankara: Bilay Yayınları, 4. Basım, 2021.

Erdem, Hüsamettin. "Deizm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 20.04.2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/deizm>

Erdoğruca Korkmaz, Nurdan. "Tanrı'ya bağlanma ve Psikolojik İyi Olma", *Toplum Bilimleri Dergisi* Toplum Bilimleri Dergisi 6/12 (2012), 95-112.

Ergin, Yunus. *İslam İnanç Esasları Açısından Deizm Eleştirisi*. Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>

Eryılmaz, Fatma Nur – Ünal, Mehmet Süheyl. "İdeal Bağlanma Figürü Olarak Allah". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 52 (2020), 67-103.

Frankl, Victor. *İnsanın Anlam Arayışı*. çev. Özge Yılmaz. İstanbul: Okyanus Yayınları, 154. Basım, 2023.

Fromm, Erich. *Psikanaliz ve Din*. çev. Elif Erten. İstanbul: Say Yayınları, 7. Basım, 2021.

Gacamer, Halil. *İmam Hatip Lisesi Öğrencilerinin Deizm Algısı (Denizli İli Örneği)*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>

Geçgin, Ercan. *Ergenlik Dönemi Din Eğitiminde Sosyal Çevrenin Etkisi*. Kilis: Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>

Gencer, Nevzat –Cengil, Muammer (ed.). *Din Psikolojisi*. İstanbul: Lisans Yayınları, 1.Basım, 2021.

Günaydın Asan, Sonnur. *Beni Kandıramazsın Ateizm ve Deizm'deki Mantık Aldatmacaları*. Samsun: Penguin Yayınları, 1. Basım, 2018.

Gündüz, Turgay. "Ergenlik Dönemi Din Eğitimi". <https://www.ebsad.org/>. (30.03.2025). https://www.ebsad.org/img/20140407_8648187518.pdf

Gündüz, Turgay. "Gençlik Döneminde Din Eğitimi". *Gelişimsel Basamaklara Göre Din Eğitimi*. ed. Mustafa Köylü. 97-131. Ankara: Nobel Yayınları, 7. Basım, 2017.

Gürbüz, Sait – Şahin, Faruk. *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri Felsefe – Yöntem – Analiz*. Ankara: Seçkin Yayınları, 5. Basım, 2018.

Gürses, İbrahim – Kılavuz, M. Akif. "Erikson'un Psiko-Sosyal Gelişim Dönemleri Teorisi Açısından Kuşaklararası Din Eğitimi ve İletişiminin Önemi". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/2 (2011), 153-166.

Harmankaya, Merve. *Geçmişten Günümüze Deizm ve Deizm Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma – Dolapoğlu Anadolu Lisesi ve Mahmut Sami Ramazanoğlu Anadolu İhl Örneği*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.

<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>

Hayta, Akif. "Anneden Allah'a: Bağlanma Teorisi ve İslam'da Allah Tasavvuru". *Değerler Eğitimi Dergisi* 4/12 (Aralık 2006), 29-63.

Hayta, Akif. *Bağlanma Kuramı İle Allah Tasavvuru*. İstanbul: İz Yayıncılık, 1. Basım, 2019.

Hökelekli, Hayati. *Psikolojiye Giriş*. İstanbul: Düşünce Kitabevi Yayınları, 2009.

Hökelekli, Hayati (ed.). *Gençlik Din ve Değerler Psikolojisi*. İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 3. Basım, 2015.

Hökelekli, Hayati. *Çocuk, Genç, Aile Psikolojisi ve Din*. İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2.Basım, 2016.

Hökelekli, Hayati. *Din Psikolojisine Giriş*. İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 7. Basım, 2017.

Hökelekli, Hayati. *Din Psikolojisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 16.Basım, 2021.

Hökelekli, Hayati. "Fıtrat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 01.04.2025.

<https://islamansiklopedisi.org.tr/fitrat>

İlk, Gülnur – Bilici, Mustafa. "Viktor Frankl Örneği İle Varoluşçu Psikolojide Din ve Maneviyat". İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 8/17 (2020), 45-62.

İmamoğlu, Abdulvahit -Ferşadoğlu, Saliha. "Psikolojik Açından Ergenlerde Dinî Tutum ve Davranışların Tahlili". *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (2013), 19-40.

Kağan, Mücahit. "Gelişim Psikolojisine Giriş". *Gelişim Psikolojisi I*. ed. Uğur Gürgân. 1-19. Ankara: Nobel Akademik Yayınları, Güncellenmiş 3. Basım, 2022.

Kandemir, Sibel. *Lise Öğrencilerinde Ateizm ve Deizm Eğilimi Üzerine Bir Araştırma*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.

<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>

Kandemir, Sibel. "Lise Öğrencilerinin İslam İnanç Esaslarını Benimseme Düzeyleri Üzerine Bir Araştırma". *Kocatepe İslami İlimler Dergisi* 5/2 (Aralık 2022), 354-379.

Kandemir, Sibel –Toprak, Hicret K. "Gençlerin Dinî Referans Dünyası ve Dijital Medya". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 64/2 (2023), 557-590.

Karacoşkun, M. Doğan. "Dinî İnanç-Dinî Davranış İlişkisine Sosyo-Psikolojik Yaklaşımlar". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* IV/2 (2004), 23-36.

Karacoşkun, M. Doğan (ed.). *Din Psikolojisi*. Ankara:Grafiker Yayınları, 6.Basım, 2021.

Karataş, Cevdet. *Agnostisizm – Ateizm İlişkisi*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>

Kartopu, Saffet – Başkonuş, Leyla "Ergen Suçluluğu ve Dindarlık Lise Örneklemleri Üzerinde Bir Araştırma". *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/16 (2019), 185-217.

Kavun, Yusuf. *Ergenlerde Dindarlık ve İnsani Değerler*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.

<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>

Kaya, Mevlüt. "Ailede Anne-Baba Tutumlarının Çocuğu Kişilik ve Benlik Gelişimindeki Rolü". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/9 (1997), 193-204.

Kaya, Ali. *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ve İmam Hatip Lisesi Meslek Dersleri Öğretmenlerinin Deizm Hakkındaki Görüşleri*. Amasya: Amasya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>

Kaymakcan, Recep (ed.). *Erken Çocuklukta Dinî Ahlaki Gelişim ve Öğrenme*. İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 1.Basım, 2023.

Kerimova, Elnare. *Bertrand Russell'ın Agnostisizmini Temellendirişi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>

Kingiz, Ayşe. *Lise Öğrencilerinde Deizm Eğilimi Üzerine Bir Araştırma (Tokat Örneği)*. Tokat: Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2024. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>

Kılıç, Mehmet Fatih. *Nehiy Ayetleri Bağlamında Allah'ın İnsan Hayatına Müdahalesi ve Deizm*. Düzce: Düzce Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2024. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>

Kıraç, Ferdi. *Dindarlık Eğilimi, Varoluşsal Kaygı ve Psikolojik Sağlık*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>

Koç, Mustafa. "Gelişim Psikolojisi Açısından Ergenlik Dönemi ve Genel Özellikleri". *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/17 (Aralık 2004), 231-238.

Koç, Mustafa. "Dindarlığın Oluşumuna Din Eğitiminin Psiko-Pedagojik Katkıları: 'Değer-Yoksun Dindarlık' Tipolojisi Bağlamında Teorik Yaklaşım". *Değerler Eğitimi Dergisi* 15/33 (Haziran 2017), 87-138.

Kocayörük, Ercan. "Öz-Belirleme Kuramı Açısından Ergenlerin Anne Baba Algısı ile Duyuşsal İyi Oluşları Arasındaki İlişki". *Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi* 4/37 (2012), 24-37.

Koç, Gülten. *Lise Öğrencilerinin Deizm Algısına Dair Sosyolojik Bir Araştırma (Başakşehir Örneği)*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>

Koran, Nihan. "Cinsel Gelişim". *Erken Çocukluk Döneminde Gelişim II 36-72 Ay*. ed. Çağla Gür. 229-248. Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 1. Basım, 2018.

Köksal Akyol, Aysel (ed.). *Erken Çocukluk Döneminde Gelişim II 36-72 Ay*. Ankara: Anı Yayıncılık, 1. Basım, 2018.

Köktaş, Mümin. "Aydınlanma, Hristiyanlık ve Deizm". *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 17/1 (Mart 2017), 143-157.

Köse, Ali – Ayten, Ali. *Din Psikolojisi*. İstanbul: Timaş Yayınları, 12. Basım, 2021.

Köylü, Emine. *Ayrışan ve Benzeşen Yönleriyle İki Kavram: Ateizm ve Deizm*. Antalya: Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>

Kula, Naci. *Kimlik ve Din: Ergenler Üzerine Bir Araştırma*. İstanbul: Ayışığı Kitapları, 1. Basım, 2001.

Kula, Naci. "Gençlik Döneminde Kimlik ve Din". *Gençlik Din ve Değerler Psikolojisi*. ed. Hayati Hökelekli. 33-81. İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 3.Basım, 2015.

Kulaksızoğlu, Adnan. *Ergenlik Psikolojisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 22. Basım, 2022.

Kulu, Furkan. *Ergenlik Döneminde Dinî Başa Çıkma ve Anlam Arayışı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>

Kutluer, İlhan. "Laedriyye". *TDV İslam Ansiklopedisi*. Erişim 8 Mayıs 2023.

<https://islamansiklopedisi.org.tr/laedriyye>

Kuzucu, Yaşar. *Ergenlikte Anne Baba Algısının Ergenin Ontolojik İyi Oluşuyla İlişisinin Boylamsal Olarak İncelenmesi*. İstanbul: İstanbul Arel Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.

<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>

Mehmedoğlu, Ali Ulvi – Ayün, Adem. "James W. Fowler ve İnanç Gelişim Teorisi". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/1 (2006). 118-140.

Mehmedoğlu, Ali Ulvi. *İnanç Psikolojisine Giriş*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 1. Basım, 2013.

Mendeş, Necip Fazıl. *Ortaöğretim Öğrencilerinin İnanç Esaslarını Algılayış Biçimleri (Tuzla Örneği)*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.

<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>

Oktan, Vesile – Şahin, Mustafa. "Kız Ergenlerde Beden İmajı İle Benlik Saygısı Arasındaki İlişkinin İncelenmesi". *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi* 7/2 (2010), 543-556.

Okumuş, Ernail. *Onsekizinci Yüzyılda Deizm ve Voltaire*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>

Okutan, Muhammet Fatih. *Deizmin Psiko-Sosyolojisi: 21. Yüzyıl Türkiye'si Örneği*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.

<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>

Oluğ, Fatma. *Ergenlik Dönemindeki Öğrencilerde Dinî Tutum ve Davranışlar Sakarya Örneği*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.

<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>

Oruç, Cemil. "Okul Öncesi Dönemde Dinî Duygunun Kökenleri ve Gelişimi". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 10/3 (2010), 75-96.

Osmani, Midjit. *Makedonya'da Yaşayan Gençlerde Dinî Şüphelerin Kaynakları ve Etkileri (Kalkandelen Örneği)*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.

<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>

Osmanoğlu, Cemil. *Basamak Teorileri Açısından Dinî Gelişim, İnanç Gelişimi ve Eğitimi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.

<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=LRCq3leBÜr9hcodiHBfTtA&no=B2E7QG4kD7K0k3Ck8clfZw>

Osmanoğlu, Cemil. "Din Eğitiminin Gelişimsel Temeli Olarak İnanç". *Bilimname XXVII* (2014), 177-206.

Öner, Hasibe. *Ergenlik Döneminde Dinî Şüphe ve Sorgulamalar: Lise Öğrencileri Üzerine Nitel Bir Araştırma*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.

<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>

Özdemir Kardaş, Meryem. *Deistik Argümanlara Karşı Vahyin İmkân Ve Gerekliği (18. Yüzyıl İngiliz Deizmi ve Kelâmi Açısından Analizi)*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>

Özdemir, Melek. *Ergenlik Döneminde Bağlanma, Özerklik Ve Öznel İyi Oluş Arasındaki İlişkilerin İncelenmesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.

<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>

Özgür, Zübeyir. *Baba Oğul İlişkisinin Ergenlik Döneminde Dinî İnanç ve Benlik Saygısı Üzerindeki Rolü*. Sivas:Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,Yüksek Lisans Tezi, 2022. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>

Peker, Hüseyin. *Din Psikolojisi*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 19.Basım, 2021.

PewResearch Center. *ReligionAmongtheMillennials: LessReligiously Active thanOlderAmericans, But FairlyTraditional in OtherWays*. Washington, DC: Pew Forum on Religion&Public Life, 2010. Erişim 7 Nisan 2025. <https://assets.pewresearch.org/wp-content/uploads/sites/11/2010/02/millennials-report.pdf>.

PewResearch Center. *About Three-in-Ten U.S. AdultsAreNowReligiouslyUnaffiliated*. 14 Aralık 2021. Erişim 7 Nisan 2025. <https://www.pewresearch.org/religion/2021/12/14/about-three-in-ten-u-s-adults-are-now-religiously-unaffiliated/>.

PewResearch Center. *ModelingtheFuture of Religion in America*. 13 Eylül 2022. Erişim 7 Nisan 2025. <https://www.pewresearch.org/religion/2022/09/13/modeling-the-future-of-religion-in-america/>.

Reçber , Mehmet Sait. “Tanrı’nın Varlığının Delilleri”. *Din Felsefesi*. ed. Recep Kılıç – Mehmet Sait Reçber. 121-154. Ankara: Grafiker Yayınları, 5. Basım, 2021.

Saka, Büşra. *Ergenlik Dönemi Din Eğitiminde Akran Etkisi ve Uyma Davranışları Üzerine Nitel Bir Araştırma*. Bayburt: Bayburt Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>

Salı, Güneş. “Ahlak Gelişimi”. *Erken Çocukluk Döneminde Gelişim II* 36-72 Ay. ed. Aysel Köksal Akyol. 265-296. Ankara: Anı Yayıncılık, 1. Basım, 2018.

Sevinç, Kenan. *İnançsızlık Psikolojisi*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 1. Basım, 2017.

Sputnik Türkiye. “Gezici Araştırma Merkezi Başkanı Murat Gezici: Türkiye’nin Kaderi Z Kuşağının Elinde.” 11 Haziran 2020. Erişim 8 Nisan 2025. <https://anlatilaninotesi.com.tr/20200611/gezici-arastirma-merkezi-baskani-murat-gezici-turkiyenin-kaderi-z-kusaginin-elinde-1042228703.html>.

Su, Mehmet. “Piaget’nin Bilişsel Gelişim Teorisinin Ergenlik Dönemi Dinî Gelişim Üzerindeki Etkileri: Elkind’in Yaklaşımı”. *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 13/1 (2022), 63-82. <https://doi.org/10.51605/mesned.1078189>

Şahbaz, Muhammed. *Ergenlik Döneminde Adil Dünya İnanıcı ve Dindarlık*. Ankara:Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>

Şahin, Bekir. *Deizmin Serüveni ve Günümüzdeki Sosyo-Kültürel Görünümü*. Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>

Şekerli, Büşra. “Bilişsel Psikoloji Perspektifinden Din ve Maneviyat”. *Türk Din Psikolojisi Dergisi* 9 (Haziran 2024), 41-62.

Şentürk, Habil. *Din Psikolojisine Giriş* İstanbul:İz Yayıncılık, 4. Basım, 2017.

Şimşek, Eyüp. “Çocukluk Dönemi Dinî Gelişim Özellikleri ve Din Eğitimi”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* IV/4 (Ağustos 2004), 207-220.

Tetik, Hayati. “Anne Baba Tutumları ve Ailede Çocuğun Dinî Gelişimi”. *Universal Journal of Theology* 5/2 (Aralık 2020), 135-171.

TTKB, Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı. “İlköğretim Kurumları (İlkokul ve Ortaokul) Haftalık Ders Çizelgesi”. Erişim 26 Nisan 2025. <https://tegm.meb.gov.tr/www/ilkogretim-kurumlari-haftalik-ders-cizelgesi-guncellenmistir/icerik/863>

Tuncer, Sevil. Batı’da ve Türkiye’deki Dinî Gelişim Modellerinin Kuram ve Yöntem Açısından Karşılaştırılması. Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=uX3ul4kRXHWQKDyGLXhxEw&no=s7pvu4IYO0QDnvlMyXrDvA>

Turan, Fethi. "Erken Çocukluk Döneminde Nasıl Bir Din Eğitimi". *Din ve İnsan Dergisi* 4/7 (Haziran 2024), 32-59.

Topaloğlu, Aydın. "Teizm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (21 Mayıs 2025).

<https://islamansiklopedisi.org.tr/teizm>

Toptaş, Zeynep. *Deizm Bağlamında Nübüvve Yapılan Eleştiriler*. Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.

<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>

Uslu, Ferit. "Agnostisizm". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/21 (2012), 5-28.

Uysal, Ayşe. *Okul Öncesi Dönemde Çocuğa Doğruluk Kavramının Kazandırılması ve Din Eğitimi İle İlişkisi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.

Van Haber. "'Türkiye 100 Kişi Olsaydı' Raporu: Ateizm Yükseliyor." 10 Kasım 2022. Erişim 8 Nisan 2025. <https://www.vanhaber.org/konda-arastirmasi-ateistlerin-orani-yukseldi/>.

Yapıcı, Asım. "Gençlerde Dindarlığın Farklı Görüntüleri ile Yalnızlık Arasındaki İlişkiler: Çukurova Üniversitesi Örneği". *Değerler Eğitimi Dergisi* 9/22 (Aralık 2011), 181-208.

Yavuzer, Haluk. *Ana-Baba ve Çocuk*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 28. Basım, 2018.

Yavuzer, Haluk. *Çocuk Psikolojisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 47. Basım, 2022.

Yavuz, Zikri. "Din ve Bilim İlişkisi". *Din Felsefesi*. ed. Recep Kılıç – Mehmet Sait Reçber. 365-388. Ankara: Grafiker Yayınları, 5. Basım, 2021.

Yıldırım, Ali – Şimşek, Hasan. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayınları, 12. Basım, 2021.

Yıldız, Fatma. *Anthony Kenny'de Din Felsefesi: Agnostisizmin "Temellendirilmesi"*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.

<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>

Yılmaz, Macid. "Ronald Golman'a Göre Erken Çocuklukta Dinî Düşüncenin Gelişimi". *Erken Çocuklukta Dinî-Ahlâkî Gelişim ve Öğrenme*. ed. Recep Kaymakcan. 187-213. İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 1. Basım, 2023.

Yılmaz, Servet. *İmam Hatip Lisesi Öğrencilerinin İnanç Eğilimlerinin Psikolojik Açısından İncelenmesi*. Çorum: Hitit Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2025.

<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>

Yüksel, Ayşe Şule. "Dinî Gelişim". *Din Psikolojisi*. ed. Mustafa Doğan Karacoşkun. 109-126. Ankara: Grafiker Yayınları, 6. Basım, 2021.

Yüksel, İbrahim. "Varoluşsal Anlam Arayışı ve Kutsalın Etkisi". *GAB Akademi* 1/1 (2021), 65-88.

Zavalsız, Mesut. "Gençlerin Dine Bakışı: Üniversite Örneklemleri Üzerine Bir Saha Araştırması". *Türk Din Psikolojisi Dergisi* 8 (Aralık 2023), 11-43.

Zavalsız, Mesut. *Sekülerleşme Sürecinde Üniversite Gençliğinin Dinî Eğilimi*. Samsun: 19 Mayıs Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024.

<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>

EKLER

Ek-1: Etik Kurul Değerlendirme Sonucu

T.C.
HİTİT ÜNİVERSİTESİ
GİRİŞİMSSEL OLMAYAN ARAŞTIRMALAR ETİK KURULU

Sayı : 2024-34

09/02/2024

Konu: Başvuru Değerlendirme Sonucu

Sayın Dr. Öğr. Üyesi Fatma Nur BEDİR

Etik Kurulumuza yapmış olduğunuz başvurunuzla ilgili kurul kararımız ve ilgili bilgiler aşağıda yer almaktadır.

Bilgilerinize rica ederim.

Prof. Dr. Mehmet KUTLU
Başkan

Başvuru Numarası	2024-0038
Sorumlu Araştırmacı	Dr. Öğr. Üyesi Fatma Nur BEDİR
Araştırma Başlığı	Lise Öğrencilerinin Deizm ve Agnostisizm Eğilimi Üzerine Bir Araştırma
Toplantı Tarihi	07.02.2024
Karar Numarası	2024-01

- ☒ Araştırma başvurunuz etik açıdan uygun bulunmuştur.
- ☐ Araştırmaya Kurum İzni/İzinleri alındıktan sonra başlanması uygun bulunmuştur.
- ☐ Başvurunun, ekte belirtilen düzeltmelerin yapılması halinde tekrar değerlendirilmesine karar verilmiştir.*
- ☐ Araştırma projesi etik açıdan uygun olmadığından başvurunun reddine karar verilmiştir.

Ek-2: Ayse Başvuru Dilekçesi

HİTİT ÜNİVERSİTESİNE

30/01/2024

BAŞVURU NO	20240130748735816
ÜNİVERSİTE ADI	HİTİT ÜNİVERSİTESİ
ENSTİTÜ ADI	Lisansüstü Eğitim Enstitüsü
BÖLÜM ADI	Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı
ÜNVAN	Öğrenci
TC KİMLİK NUMARASI	[REDACTED]
KONU	Lise Öğrencilerinin Deizm ve Agnostisizm Eğilimi Üzerine Bir Araştırma
ARAŞTIRMA TÜRÜ	Yüksek Lisans Tezi
ÖRNEKLEM GRUBU	Öğrenci,
KAPSAMI	Okul/Kurum,
İLLER	BURSA
KURUM TÜRLERİ	Resmî Sosyal Bilimler Lisesi, Resmî Fen Lisesi, Resmî Meslekî ve Teknik Anadolu Lisesi,
İLETİŞİM BİLGİLERİ	Adres:Yunuseli Mah. 800 Sok. No:6 Ece Garden Sitesi 2. Blok Kat:6 Daire:36 Osmangazi/BURSA- Telefon:(539) 641-8300- Eposta:havvabetulsolmaz@hotmail.com

Yukarıda bilgileri bulunan proje uygulamaları için Millî Eğitim Bakanlığından gerekli izinlerin alınması hususunda gereğini bilgilerinize arz ederim.

Ek listesi

Tez Önerisi
Veli Onam Formu
Veri toplama araçları

[REDACTED]
İmza
HAVVA BETÜL KARASOY
Öğrenci

Ek-3: Hitit Üniversitesi Anket İzin Yazısı

T.C.
HİTİT ÜNİVERSİTESİ REKTÖRLÜĞÜ
Öğrenci İşleri Dairesi Başkanlığı

Sayı : E-45161535-605-2400028220
Konu : Havva Betül KARASOY'un Anket
İzni

20.03.2024

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

İlgi : İçişleri Bakanlığının (Bursa Valiliği) 19.03.2024 tarihli ve E-86896125-605.01-99098783 sayılı yazısı.

Enstitünüz Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı Tezli Yüksek Lisans Programı öğrencisi olan Havva Betül KARASOY'un, "Lise Öğrencilerinin Deizm ve Agnostisizm Eğilimi Üzerine Bir Araştırma" konulu tez çalışması kapsamında Milli Eğitim Bakanlığına bağlı Bursa İl Milli Eğitim Müdürlüğü bünyesinde bulunan liselerde araştırma yapmak istemesine ilişkin Bursa Valiliği İl Milli Eğitim Müdürlüğünün cevabi yazısı ilgi yazımızda sunulmuştur.

Bilgilerini ve gereğini rica ederim.

Prof. Dr. Halil İbrahim ŞİMŞEK
Rektör Yardımcısı

Ek-4: Bursa Valiliği Anket İzin Yazısı

T.C.
BURSA VALİLİĞİ
İl Millî Eğitim Müdürlüğü

Sayı : E-86896125-605.01-99098783
Konu : Havva Betül KARASOY'un Anket İzni

19.03.2024

HİTİT ÜNİVERSİTESİ REKTÖRLÜĞÜNE
(Öğrenci İşleri Dairesi Başkanlığı)

İlgi : 15.02.2024 tarih ve 2400018098 sayılı yazınız.

İlgi yazınızda, Üniversiteniz Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı Tezli Yüksek Lisans Programı öğrencisi olan Havva Betül KARASOY'un, "Lise Öğrencilerinin Deizm ve Agnostisizm Eğilimi Üzerine Bir Araştırma" konulu tez çalışması yapmak istediği belirtilmektedir.

Araştırmanın, MEB Yenilik ve Eğitim Teknolojileri Genel Müdürlüğü'nün Araştırma Uygulama İzinleri konulu 21/01/2020 tarih ve 1563890 (2020/2) sayılı Genelgesi'nin 16. Maddesi "Çalışmalarda anket, görüşme/gözlem formu içeriğinin ve veri toplama aracında yer alan soruların/ ifadelerin etik açıdan uygun olması ve ankete katılanların kişilik haklarını ihlal eder nitelikte olmaması gerekmektedir." gereğince uygun bulunmamıştır.

Bilgilerinize arz ederim.

Mustafa KAHYA
Müdür a.
İl Millî Eğitim Müdür Yardımcısı

Ek-5: Görüşme Formu

ARAŞTIRMANIN BAŞLIĞI

Lise Öğrencilerinin Deizm ve Agnostisizm Eğilimi Üzerine Bir Araştırma
(Bursa Osmangazi Örneği)

Mülakat Soruları

Genel Bilgiler

Yaş	
Cinsiyet	
Okul Türü	

Dini Arka Plan ile İlgili Sorular

1. Dini bir eğitim aldınız mı?
2. Kendinizi dini açıdan nasıl tanımlarsınız?

Tanrı Kavramı ve Peygamberlik ile İlgili Sorular

1. Allah denildiğinde nasıl bir varlık tahayyül ediyorsunuz?
2. Peygamber kavramı ilgili ne düşünüyorsunuz?

Dini Görev ve Yükümlülükler ile İlgili Sorular

1. İbadet ve/ya da dua eder misiniz?
2. Sorunlarınızla başa çıkarken ibadet/dua gibi dini başa çıkma yöntemleri kullanır mısınız?
3. Sorunlarınızla başa çıkarken başka hangi yöntemleri kullanırsınız?

Deizm – Agnostisizm Üzerine Sorular (Lise 11. ve 12. Sınıf Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi kazanımlarına yönelik sorular)

1. Deizm ile ilgili bilginiz var mı?
2. Agnostisizm ile ilgili bilginiz var mı?

Havva Betül KARASOY

Yüksek Lisans Öğrencisi

Ek-6: Bilgilendirilmiş Gönüllü Olur Formu

T.C.
HİTİT ÜNİVERSİTESİ
GİRİŞİMSEL OLMAYAN ARAŞTIRMALAR ETİK KURULU

BİLGİLENDİRİLMİŞ GÖNÜLLÜ OLUR FORMU

LÜTFEN DİKKATLİCE OKUYUNUZ!

Bilimsel araştırma amaçlı ve detayları aşağıda yer alan bir çalışmaya katılmak üzere davet edilmiş bulunmaktasınız. Bu çalışmada yer almayı kabul etmeden önce çalışmanın ne amaçla yapılmak istendiğini tam olarak anlamanız ve kararınızı, araştırma hakkında tam olarak bilgilendirildikten sonra özgürce vermeniz gerekmektedir. Bu bilgilendirme formu söz konusu araştırmayı ayrıntılı olarak tanıtmak amacıyla size özel olarak hazırlanmıştır. Lütfen bu formu dikkatlice okuyunuz. Araştırma ile ilgili olarak bu formda belirtildiği halde anlayamadığınız ya da belirtilmediğini fark ettiğiniz noktalar olursa araştırmacıya sorunuz ve sorularınıza açık yanıtlar isteyiniz. Bu araştırmaya katılıp katılmamakta serbestsiniz. Çalışmaya katılım **gönüllülük** esasına dayalıdır. Araştırma hakkında tam olarak bilgilendirildikten sonra, kararınızı özgürce verebilmeniz ve düşünmeniz için formu imzalamadan önce araştırmacı size zaman tanıyacaktır. Araştırmaya katılmayı kabul ettiğiniz takdirde formu imzalayınız.

1. ARAŞTIRMANIN ADI

LİSE ÖĞRENCİLERİNİN DEİZM VE AGNOSTİSİZM EĞİLİMİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

2. KATILIMCI SAYISI

Bu araştırmada yer alması öngörülen toplam katılımcı sayısı 45'tir.

3. ARAŞTIRMAYA KATILIM SÜRESİ

Bu araştırmada yer almanız için öngörülen süre maksimum 1 saattir. Bu süre zarfında öğrencilerin dersleri kesinlikle aksatılmayacaktır.

4. ARAŞTIRMANIN AMACI

Bu araştırmanın amacı; lise öğrencilerinin deizm ve agnostisizm eğilimlerinin nedenlerini ortaya koymak ve böyle bir eğilimleri varsa elde edilen bulguları din psikolojisi bakış açısıyla yorumlamaktır. Araştırma kapsamında hedefimiz liseli gençlerin dinî eğilimleri, din değiştirme

Dikkat: Araştırma esnasında bu formun her bir sayfası hem araştırmacı hem de katılımcı tarafından imzalanacaktır ve bir kopyası katılımcıya verilecektir.

Ek-6: Bilgilendirilmiş Gönüllü Olur Formu (Devam)

T.C.
HİTİT ÜNİVERSİTESİ
GİRİŞİMSSEL OLMAYAN ARAŞTIRMALAR ETİK KURULU

BİLGİLENDİRİLMİŞ GÖNÜLLÜ OLUR FORMU

motifleri ve akran etkisini tespit etmektir. Çalışmanın bir başka amacı da gençlerin zihinlerini meşgul eden hususlarla ilgili aileler, öğretmenler ve din eğitimcilerini bilgilendirmektir.

5. ARAŞTIRMAYA KATILMA ve ÇIKARILMA KOŞULLARI

Bu araştırmaya dâhil edilebilmek için sahip olmanız gereken koşullar şu şekildedir;

2023-2024 eğitim öğretim yılında Bursa ili Osmangazi ilçesinden örneklem seçilen meslek lisesi, fen lisesi ve sosyal bilimler liselerinde eğitim görüyor olmak ve 18 yaş altı olmak.

Araştırmadan dışlanma koşulları ise şu şekildedir; Bursa ili Osmangazi ilçesinde lise öğrenimi görmüyor olmak ve 17-18 yaş üstü olmak.

Araştırma dışı bırakılmanız durumunda da, sizinle ilgili tıbbi veriler bilimsel amaçla kullanılabilir.

6. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Bu araştırmada size uygulanacak veya sizin yapmanız gereken işlemler şu şekildedir:

Size sorulacak olan sorulara samimi ve doğru bir şekilde cevap vermeniz gerekmektedir. Soru üzerine istediğiniz kadar düşünebilir, soru ile ilgili istediğiniz kadar konuşabilirsiniz. Sorulan soruyla ilgili herhangi bir rahatsızlık hissederseniz, bunu belirtebilirsiniz. Soruya cevap vermeme hakkına sahipsiniz. Görüşme cep telefonu vasıtasıyla kayıt altına alınacaktır. Bunun sebebi yapılan görüşmeyi yazıya dökmek için kolaylık sağlaması ve ihtiyaç halinde tekrar dinlemeyi sağlamasıdır. Kayıtlara araştırmacı dışında kimse ulaşamayacaktır.

7. KATILIMCININ SORUMLULUKLARI

Katılımcının araştırma süresince yerine getirmesi gereken herhangi bir sorumluluğu yoktur.

8. OLASI RİSKLER

Katılımcı araştırma süresince herhangi bir riskle karşılaşmayacaktır.

9. ARAŞTIRMAYA KATILIMIN OLASI YARARLARI

Bu çalışma ile deizm, agnostisizm ve gençlik ilişkisi din psikolojisi bağlamında ele alınarak gençlerin inanç durumları, kendilerini bu eğilimlere iten ve çeken sebepler, eski inançlarına dair sorgulamaları ve kırıma noktaları detaylı bir şekilde incelenilecek ve deizm- agnostisizme dair düşünce ve süreçler değerlendirilmeye çalışılacaktır. Bu çalışma öğrencilerin eğilimleri

Dikkat: Araştırma esnasında bu formun her bir sayfası hem araştırmacı hem de katılımcı tarafından imzalanacaktır ve bir kopyası katılımcıya verilecektir.

Ek-6: Bilgilendirilmiş Gönüllü Olur Formu (Devam)

T.C.
HİTİT ÜNİVERSİTESİ
GİRİŞİMSEL OLMAYAN ARAŞTIRMALAR ETİK KURULU

BİLGİLENDİRİLMİŞ GÖNÜLLÜ OLUR FORMU

noktasında daha fazla okuma ve araştırma yapmasını sağlayacak ve kendilerini bu eğilimlere iten ve çeken sebeplerle ilgili farkındalık kazanmalarını sağlayacaktır.

10. GİDERLERİN KARŞILANMASI ve ÖDEMELER

Bu araştırmaya katılmanız için veya araştırmadan kaynaklanabilecek giderler için sizden herhangi bir ücret istenmeyecektir. Bu araştırmaya katılmanızla, araştırma ile ilgili çıkabilecek zorunlu masraflar tarafımızdan karşılanacaktır. Bunun dışında size veya yasal temsilcilerinize herhangi bir maddi katkı sağlanmayacaktır.

11. BİLGİLERİN GİZLİLİĞİ

Araştırma süresince elde edilen sizinle ilgili bilgiler size özel bir kod numarası ile kaydedilecektir. Size ait her türlü bilgi gizli tutulacaktır. Araştırmanın sonuçları yalnızca bilimsel amaçla kullanılacaktır. Araştırma yayınlansa bile kimlik bilgileriniz verilmeyecektir. Ancak, gerektiğinde araştırmanın izleyicileri, etik kurullar ve resmi makamlar bilgilerinize ulaşabilecektir. Siz de istediğinizde kendinize ait bilgilere ulaşabileceksiniz.

12. ARAŞTIRMAYI DESTEKLEYEN KURUM veya KURULUŞ

Araştırmayı destekleyen bir kurum/kuruluş yoktur.

13. ARAŞTIRMAYA KATILMAYI REDDETME veya AYRILMA DURUMU

Bu araştırmada yer almak tamamen sizin isteğinize bağlıdır. Araştırmada yer almayı reddedebilirsiniz ya da herhangi bir aşamada araştırmadan ayrılabilirsiniz. Araştırmadan çekilmeniz ya da araştırmacı tarafından çıkarılmanız durumunda da, sizle ilgili veriler bilimsel amaçla kullanılabilir.

14. ARAŞTIRMAYA KATILMA ONAYI

Yukarıda detayları yazılı olan ve tarafıma anlatılan bu araştırmada yer almak için araştırmacı Sayın Havva Betül KARASOY tarafından "katılımcı" (denek) olarak davet edildim. Aklıma gelen tüm soruları araştırmacıya sordum, yazılı ve sözlü olarak bana yapılan tüm açıklamaları ayrıntılarıyla anlamış bulunmaktayım. Araştırmanın yürütülmesi sırasında herhangi bir sebep göstermeden araştırmadan çekilebilirim (Ancak araştırmacıları zor durumda bırakmamak için araştırmadan çekileceğimi önceden bildirmemim uygun olacağının bilincindeyim). Araştırmaya katılmayı isteyip istemediğime karar vermem için bana yeterli zaman tanındı. Araştırma sonuçlarının eğitim ve bilimsel amaçlarla kullanımı sırasında kişisel bilgilerimin özenle korunacağı konusunda bana gerekli güvence verildi. Araştırma için yapılacak harcamalarla ilgili herhangi bir parasal sorumluluk altına girmiyorum. Bana da bir ödeme yapılmayacaktır. Bu koşullar altında, bana ait bilgilerin gözden geçirilmesi, transfer edilmesi ve işlenmesi konusunda araştırma yürütücüsüne yetki veriyor ve söz konusu araştırmaya ilişkin bana yapılan katılım

Dikkat: Araştırma esnasında bu formun her bir sayfası hem araştırmacı hem de katılımcı tarafından imzalanacaktır ve bir kopyası katılımcıya verilecektir.

Ek-6: Bilgilendirilmiş Gönüllü Olur Formu (Devam)

T.C.
HİTİT ÜNİVERSİTESİ
GİRİŞİMSEL OLMAYAN ARAŞTIRMALAR ETİK KURULU

BİLGİLENDİRİLMİŞ VELİ/VASİ OLUR FORMU

girmiyorum. Araştırmacılar tarafından da herhangi bir ödeme yapılmayacaktır. Bu koşullar altında, velisi/vasisi bulunduğum ve aşağıda ismi yazılı kişinin bilgilerinin gözden geçirilmesi, transfer edilmesi ve işlenmesi konusunda araştırma yürütücüsüne yetki veriyor ve söz konusu araştırmaya ilişkin bana yapılan katılım davetini hiçbir zorlama ve baskı olmaksızın büyük bir gönüllülük içerisinde kabul ediyorum. Bu formu imzalamakla yasaların bana sağladığı hakları kaybetmeyeceğimi biliyorum.

Bu formun imzalı ve tarihli bir kopyası bana verildi.

GÖNÜLLÜ		İMZASI
ADI SOYADI		
TELEFON		

VELİ/VASİ		İMZASI
ADI SOYADI		
ADRES		
TELEFON		
TARİH		

ARAŞTIRMACI		İMZASI
ADI SOYADI	Havva Betül KARASOY	
GÖREVİ	Öğretmen (Yüksek Lisans Öğrencisi)	
ADRES	Yc [Redacted] Da [Redacted] Osmangazi/ Bursa	
TELEFON	05 [Redacted] 0	
TARİH		

[Redacted]
Havva Betül KARASOY
Yüksek Lisans Öğrencisi

[Redacted]
Fatma Nur BEDİR
Dr. Öğr. Üyesi

Dikkat: Araştırma esnasında bu formun her bir sayfası hem araştırmacı hem de katılımcı tarafından imzalanacaktır ve bir kopyası katılımcıya verilecektir.

